حکومەتا هەرێما کوردستانێ- عیراق
وەزارەتا پەروەردێ
رێڤەبەریا گشتی یا پرۆگرام و چاپەمەنییا

بابەتێن کۆمەلایەتی

بۆ پۆلا نەهێ بنەرەت

دانان

جوگرافیا

د. سلێمان عبدالله ئیسماعیل
تحسین عبدالرحیم عزیز
حکمت عبدالعزیز حمد
سوزان موفق عبدالعزیز

میژوو

د. قادر محوممەد پشدەری
د. دلێر ئیسماعیل حقی شاوەیس
د. سەعدی عثمان حسین
د. محەممەد عبدالله کاکەسور

هاونیشتمانی بوون

صباح قادر محەممەد
عمر علی شریف

پێداچوونا زانستی

د.خلیل اسماعیل محمد

پێداچوونا زانستی / بەشێ میژوویێ

د.سعدی عثمان حسین

چاپا پێنجێ ٢٧١٥ کوردی ٢٠١٥ زایینی ١٤٣٦ مشەختی

هاتییە وەرگێرانکرن ژ زارێ کرمانجیا خوارێ
بۆ زارێ کرمانجیا ژوورو ژ لایێ لیژنەیەکا
تایبەت ژ ڕێڤەبەریا گشتیا پەروەردا
پارێزگەها دهوکێ

سەرپەرشتێ زانستی یێ چاپێ: قیس صباح حمید

سەرپەرشتێ هونەری یێ چاپێ: عثمان پیرداود کواز - سعد محمد شریف صالح

تایپکرن: عدنان أحمد خالد

دیزاین: هلال عابد رمضان

بەرگ: زاگروس محمود عرب

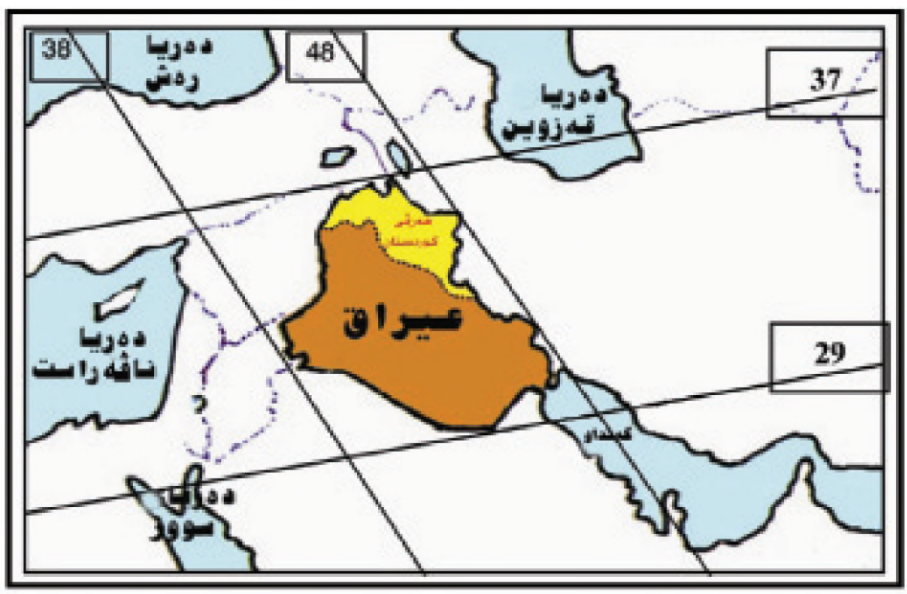
جوگرافیا عێراقێ

((بارێ سروشتی و

مرۆڤی و ئابوریی وەلاتێ عیراقێ))

وەلاتێ عێراقێ
جهێ عێراقێ

ئەڤ وەلاتە هشتکاتییە دناڤبەرا کیشوەرێ ئاسیا و ئەوروپا دا ، هەر وەسا دەربەندەکێ ئاڤێ یە دناڤبەرا زەریا هیندی و دەریا ناڤەراست ، رووبەرێ عێراقێ (٤٣٨,٣١٧)کم٢ ، دکەڤیتە دناڤبەرا بازنێ پانێ (٢٩)–(٣٧) باکورێ هێلا یەکسان ، ودناڤبەرا هێلا دریژا (٣٨)–(٤٨) روژهەلاتێ هێلا گرینج.

بڤێ چەندێ دریژیا ئەردێ عیراقێ ٩٢٥کم وپانیا وێ ٩٥٠کم. وسنوورێ هشکاتیێ ٣٥٠٠کم ، وسنورێ ئاڤێ کو دکەڤیتە سەر کەنداڤێ عەرەبی ٦٠ کم .

ل دەورو پشتێن عێراقێ کومەکا وەلاتانە کو ل رۆژهەلاتێ ئێرانە ب دریژترین سنور ، ول باکوری تورکیا یە ، ل رۆژئاڤا (سوریا و ئوردن و سعودیە) نە ، ول باشوری (کوێت و سعودیە و کەنارێن عیراقێ ل سەر کەنداڤێ عەرەب). جهێ جوگرافیێ عێراقێ یێ گرنگە بۆ هاتن و چونا ئەسمانی کو گرنگترین رێکا ئەسمانی یە دناڤبەرا (ئاسیا و ئەوروبا و ئەفریقیا) هەر وەسا عیراقێ گرنگیەکا ئایینی هەیە ب تایبەت بۆ (شیعا) کو ژ ئیران و لوبنان وسوریا و پاکستانێ و وەلاتێن دی هاتن وجونا دەڤەرێن بیرۆزێن (نەجەف و کەربەلا) دکەن ل عیراقێ کو بویە ئەگەرێ داهاتەکێ نەتەوەیی بۆ ڤێ دەڤەرێ.

پێکهاتنا رووییێ ئەردێ عیراقێ:

پێکهاتنا ئەردێ عێراقێ ل دەڤەرەکێ بو دەڤەرەکا دی وەکی ئێك نینە ، نیشتەنیین رووییێ ئەردێ عیراقێ ژ جورێ تیڤکلی یە ، کو ژ بەرێ ئاگری و گوهارتیی گەڤن نخافتیە کو هەتا قوونا غا سیێ نخاڤتی بوو ب ئاڤا دەریا تیش، و ژ ئەنجامێن وان هۆکارێن نافخۆیی و دەرەکی کو دڤێ دەڤەرێدا رویدایین چیایێن بلند دروست بوون ژ ئەنجامێ وەرگێرانەکا مەزن کو دهێتە نیاسین ب (لڤینا ئەلب) کو بویە ئەگەرێ دروست بوونا زنجیرا چیایێن زاگرۆس وتوروس ، وچیایێن کوردستانێ بشکەکە ژ ڤێ زنجیرا چیا .

و دناڤبەرا چیادا دەڤەرێن نزم (کویر) دەردکەڤن کو ژ ئەنجامێ هەبوونا نیشتەنییا (دردەم) رویبار نهال پردبنەڤە کو بشێوێ دەشتا دەردکەڤن.

و ژئەنجامێ جوداهیا هوکارێن پێکهاتێن ئەردێ عیراقێ روی ئەردی عیراقێ جوداهیا هەی ، ودئەنجامدا ئەم دشێین رووییێ ئەردێ عیراقێ .

ب سەر چوار دەڤەرێن سەرەکی پارڤەبکەین :

١- دەڤەرا چیای
٢- دەڤەرا زیرک

ئەڤ هەردو دەڤەرە دکەڤنە هەرێما کوردستانێ کو پاشی دێ ل بابەتێ هەرێما کوردستانێ خوینین .

٣- دەشتا نیشتەنی
٤- بانییا رۆژئاڤا

ئەڤ هەردو دەڤەرە ناڤەراست و ژێریا عێراقێ پێك دئینن.

دەشتا نیشتەنی:-

سنورێ ڤێ دەڤەرێ ل باکوری هەتا باژێرێ سامەرا ل سەر رووبارێ دیجلە و باژێرێ رومادی ل سەر رووبارێ فورات دەسپێدکەت ، ول باشوری هەتا سەر کەندالێ عەرەبی دریژ دبیت ژ بەر هندێ بەشێن باشورێ ئەڤێ دەشتێ دنزمن ول بەسرا نزیکی (٥م) ژئاستێ رویێ دەریایێ بلندە ، لەورا بگرنگترین دەڤەرا چاندنا جورا و جورێ عێراقێ دهێتە دانان ، بتایبەتی برنج و جەھ و گەنم وفێقی و زەرزەوات و دارا خورمێ ژی کو گرنگیەکا مەزن هەیە.

و ژبەر کو یێ پانە و راستە ئەڤچا خەلك ب ساناهی هاتن وچونێ دکەن و ب ساناهی رێکا دناڤبەرا جهێن ئاڤەدانکری دا دروست دکەن و ژ ئەگرێ گوم وچالکێن ئاڤێ ، هاتن وچون و ڤەگوهاستن دناڤ وان ئاڤاندا بسەناهی یە ، ژ گرنگترین وان گوم و چالکێن ئاڤێ گومکا ئاڤا حوێزە یە لسەر رووبارێ دیجلە کو ب مەزنترین گومکێن ئاڤا عیراقێ دهێتە دانان ، هەر وەسا گومکا (زونگا) حەمار لسەر رووبارێ فورات کو ب دپلا دوێ دهێت ئەڤە و پتریا ئاکنجیێن عیراقێ دڤێ دەڤەرێدا دخوجهن و مەزنترین باژێرێن عیراقێ هەر دکەڤنە ڤێ دەڤەرێ ، وەکی باژێرێن بەغدا ، بەسرە ، عەمارە ، دیوانیە ، ناصریە ، سەماوە، کوت ، ئەڤەژی ژ ئەگەرێ بسەناهیا هاتن و چونێ وپیتییا دەشتێ .

هەروەسا سامانەکێ زۆرێ نەفتێ تێدایە ب تایبەتی ل هەردو پارێزگەهێن بەسرە و میسان .

دەشتا لیتەیی (رەملی) کو روبەرێ ٢٤٪ ێ ژ رویی ئەردێ عیراقێ پێك دئینیت ، دابەش دبیت بۆ چەند بەشەکێن سەرەکی وەکی (دەشتێن رویبارا ، دەشتا دلتا، دەشتێن کەنارا ، دەڤەرێن گومێن ئافا)زونگا) ، دەشتێن (شە تەس)، رەخێن رۆژهەلاتێ دەشتا نیشتەنی).

بانییا رۆژئاڤا :-

دکەفیتە بەشێ رۆژئاڤا و باشورێ رۆژئاڤایێ عیراقێ ب دریژبوونا سرۆشتی یا بادیا شامێ و بانیا نیمچا گزیرتا عەرەبی دهێتە دانان .

ژ لایێ پێکهاتنێ ڤە بکەڤنترین بەشێن رویێ ئەردێ عێراقێ دهێتە هژمارتن کو ل چاخێن جیولوجیێن کەڤن پەیدا بویە ، رویێ ئەردێ وێ بگشتی مەیل و خارە و پانە و هندەك گرگێن نزم ل سەر هەنە .

بانییا رۆژئاڤا کو روبەرێ ٥٥٪ ێ ژ رویێ ئەردێ عیراقێ پێك دئینیت ژبەر بەرفرەهیاوێ دەکەنە چەند بەشەك:-

١- **دەڤەرا نهالان :-** کومەکا نهالان بخۆڤە دگریت ژ رۆژئاڤا بەرەڤ رۆژهەلات دخوارن و ل رووبارێ فورات ب داوی دهێت وەکی نهالان حوران، وئەبیەز، ئەو رەخێن کو ژ رووبارێ فورات نزیکن هندەك چالێن مەزن تێدانە و بووینە دەریاچە وەکی حەبانیە و رەزاز . دڤێ دەڤەرێدا گەلەك کانزا هەنە ، وەك فوسفات و گوگرد ، خیزێ شیشەی .

٢- **دەڤەرا بەران:-** کو دکەڤیتە بەشێ باشورێ ڤێ بانیێ ، ل سەر رویێ بانیێ ژ چینەکا بەرێن رویت پێك هاتیە ژئەگەرێ رامالینا بای و، نەبوونا بەرگێ گیای،گرنگترین دیاردەیا ، ڤێ دەڤەرێ ژی نزمایێن (سەلمان) ە.

٣- **بانیا جەزیرە :-** کو دکەڤیتە باکورێ رووبارێ فورات ، ب گشتی ل باکوری بەر ب باشووری خواردبیت ، نزماتیا (الثرثار) ب گرنگترین دیاردەیا سروشتی یا ڤێ دەڤەرێ دهێتە دانان

٤- **بانیێن رەخ بڕی:-** کو چەندین مێرگ تێدانە وەکی مێرگێن کوبەیسە و رەحالیە و دڤان مێرگان دا داربێن خورمێ زور هەنە و خەلك لێ دئاکنجینە و تەرش و تەوالی لێ خوداندکەن .

٥- **دەڤەرا دوبدوبە:-** دکەڤیتە داویا باشورێ رۆژهەلاتێ ڤێ بانیێ ، بشێوەکێ گشتێ رویی وێ یێ پانە (راستە) ، ژوێ رەمل و ئاخێ پێك دهێت کو باو بابەلیسکان ژ دەڤەرێن دەوروبەرێن وێ ئینایە ، گرنگترین نهال کو د ڤێ دەڤەرێدا هەی نهالا (باتن) ە یا کویرو بەرفرەهـ .

پرسیار

١- بۆجی دبێژنه عیراقێ پرا هشکاتی ؟

٢- جهێ عیراقێ لدویف بازنێن پان و وهێلێن دریژ دیار بکه ؟

٣- بەشێن رویێ ئەرێ عیراقێ چەندن ؟ بژمێرە .

٤- بەشێن دەشتا نیشتەنی وبانییا رۆژئاڤا بژمێرە ولسەر نەخشی دیار بکه .

٥- دەشتا نیشتەنی پتر بۆ ئاکنجیبوونێ یا باشه ، بۆ چی ؟

ئاڤ و هەوایێ عیراقێ

ئاڤ و هەوایێ عیراقێ ب دەڤەرا هەوایێ نیمچەی خولگەیی هاتیە نیاسین ، بەلێ باران باریناوێ (نزمە زەپۆشەکان) دەریا ناڤەراست ، وسیفەتێ وێ یێ سەرەکی (جودایی بلندیا پلێن گەرمێ یا رۆژانە وسالانە) هەروەسا کێمیا باران باریناێ و کێمیا شەهێ وپتریا کەفتنا تیرۆژکا رۆژێ و کورتیا وەرزێ بهار و پاییزێ، د ئەنجامدا سیفەتێ (ئاڤ و هەوایێ هشکی (قاری) وەردگرێت) بەلێ پلا گەرمێ وباران و شەهێ دعیراقێدا ژ دەڤەرەکێ بۆ کو دەڤەرەکا دی ژێك جودایە ژ ئەنجامێ :-

١- **بلندی و نزمیا ئەردی :** کۆ گرنگترین ئەگەرە بۆ نزمبوونا پلا گەرمێ ژ ئەنجامێ ریژا باریناێ بلند دبیت و د گەهتە (٥٠٠ ملم و زێدەتر هەتا ١٠٠٠ ملم) ل گوپیتکا چیایێ حەساروست ، هەر وەسا بلندی هوکارەکێ سەرکی یە بۆ هەبوونا (بەفرێ) بەلێ دەڤەرا نیمچە چیایی راددا بارانێ نزمتر دناڤبەرا (٥٠٠ملم - ٢٥٠ ملم) و چەند بەرەڤ باشورێ رۆژئاڤا بچین راددێ باریناێ کەمتر دبیت .

٢- **جهـ ل دویڤ بازنێین پانیێ :** کۆ هۆکارەکێ سەرەکی یە بۆ بلند بوونا پلا گەرمێ و چەند بەرەڤ باشوورێ عیراقێ بچین ژبەر نیزیك بوونێ ژ خولگەو هێلا یەکسانیێ کۆکار دکەتە سەر دریژیا ماوێ رۆژێ وگوشا تیشکا رۆژێ.

٣- **جهـ ل دویڤ دەریا و زەریایان:** بتنێ کەندڤێ عەرەب و دەریایا ناڤەراست کاری تێدا دکەت . بەلێ ژبەر بچووکیا کەندڤێ عەرەب کارتێکرنا وی کیمتر ژ نزمی و زەپوشەکانی دەریا ناڤەراست و ل سەر ئاڤ و هەوایێ عیراقێ ژ ئەنجامێ ڤان هۆکارا سێ دەڤەرێن ئاڤ و هەوای ل عیراقیێ هەنە :

أ- **دەڤەرا ئاڤ و هەوایێ دەریا ناڤەراست :** کو دکەڤتە هەرێما کوردستانێ

ب- دەڤەرا ئاڤ و هەوایێ نیمچە هشك (گەرمەسێر):

جـ- ئاڤ و هەوایێ بیابانان:

سیفەتێ وێ یێ گشتی پلا گەرمێ یا بلندە و کێم بارانە .وبارانا ڤێ دەڤەرێ ژ ٢٠٠ملم زیدەتر نابیت وساهیا عەسمانی هۆکارەکێ سەرەکی یە بۆ بلندیا پلا گەرمێ ، جوداهیا پلا گەرمێ دناڤبەرا شەڤ و رۆژاندا گەلەکە ب تایبەتی ل وەرزێ زڤستانێ .

نەخشێ دەڤەرێن ئاڤ و هەوایێ عیراقێ

چالاکی: گرۆپەك ژ قوتابیان نەخشەکێ دەست کرد ئامادە بکەن هەرێمێین ئاڤ و هەوای ل سەر دیار کەن :

دەرامەتێ ئاڤێ ل عیراقێ

مەبەست ژ دەرامەتێ ئاڤێ ل عیراقێ هەمی جورێن ژێدەرێن ئاڤێنە ل ناڤ سنوری عیراقێ کۆ ب سێ جورا دیار دبیت :

١-ئاڤا باران و بەفرێ:

ئەڤە یا هاتیە بەحس کرن د بەشێ ئاڤ و هەوای دا و ئەڤ دەرامەتە ئێکە ژ ژێدەرێن هەمە جۆرێن ئاڤێ ل عیراقێ ژبەر هەبوونا بەفرو بارانێ ل چیایێن کوردستانێ رووبارێ دیجلە و لقێن وی دروست بن ، ولهیێن ڤی رویباری پشت بهوژینا بەفرێ لهەمی دەڤەرێن گرێددەت.

بەلێ ل دەڤەرێ دی یێن عیراقێ (دەڤەرا زیرگ و دەڤەرا بانیا رۆژئاڤا دەشتا نیشتەیی) رادا بارانێ بتنێ (٢٠٠ملم–١٠٠ملم) ئەڤەژی بتنێ بۆ مفایێ پێك ئینانا جۆك وئاڤ دهێت ل دەمی نەهاتنا بارانێ.

٢- ئاڤا سەر رووییێ ئەردی:

پێك دهێت ژ ئاڤا دیجلە و فراتی و لقێن وی و جوکین وان و شەت ول عەرەب، هەمی دبەردەوامن ژبلی رووبارێ (عوزێم) نە بیت ژ لقێن دیجلە .

هەمی لقیێن دیجلە ئەگەرەکێ گرنگە بۆ زێدە بوونا ئاڤێ لە زاتیا ڤی رویباری .

ژ ئەنجامێن بوونا ڤان رویبارن و لقێن وان کومەکا سکران(بەنداڤ) پرۆژیێن ئاڤدانێ وەکی سکرێ سەماوە وسکرێ کوت) ل سەر دیجلە وســـکرێ حدیثە و رەمادی و هیندیە ل ســـەر فوراتی و جوگێن

غەراف و دوجێلە ل سەر دیجلە و جۆکین (ئەسکندریە و لەتیفیە و موسەیب وێن دی و تر) ل سەر فوراتی کۆ بوویە ئەگەرێ زێدەبوونا رووبەرێ ئاڤێ سەر رووییێ ئەردێ عیراقێ ژ بلی ڤانا هەبوونا دەریاچێن دروست کری د عیراقێدا و گۆم و زونگاوێن ئاڤێ ورووبەرێ ئاڤا سەر رووییێ ئەردی یا زێدەبووی ب چی شێوە بیت ئەڤە گرنگترین ژێدەرییێن ئاڤێ نە بۆ چاندنێ ل عیراقێ.

٣- ئاڤا بن ئەرد :

ژلایێ گرنگی وریژا بکارهینانێ یا دووی یە پشتی ئاڤا سەر رووییێ ئەردی هۆیێن کار دکەنە سەر ئاڤا بن ئەرد

١- ئاڤ و هەوایێ دەڤەرێ.

٢- شێوێ بلندی و نزمی .

٣- جۆرێ بەران .

ل دەڤەرێن (هەرێما کوردستانێ) ئەڤ ئاڤە یا زۆرە ژ ئەنجامێن باران و بەفر بارینێ ل ڤێ دەڤەرێ ، هەروەسا جۆرێ بەرا و خاراتیا دەڤەرێ هاریکارە بۆ کۆمبوونا ئاڤا بن ئەرد ل دەڤەرێن دەشتا و دولا ل ڤێ دەڤەرێ .

ئاڤا بن ئەرد ل عیراقێ ل چار دەڤەرا هەیە :

أ- دەڤەرا چیایی (ئاڤا زۆرە).

ب- دەڤەرا زویرک (ئاڤ کێمترە ژ یا ئێکێ) : ب ئاشکرا دکەڤنە چیایێن شنگال ل بانیا موسل و دەشتا هەولیر و بانیا کەرکوك و دەڤەرا خانقین .

جـ- دەڤەرا دەشتا نیشتەنی : ئاڤا وێ کێمترە ژ هەردوو دەڤەرن دی ریژا خوێ یا زۆرە.

د- بانیا جەزیرە ئاڤا زۆرە: بەلێ تاما وێ یا خۆش نینە ژبەر هەبوونا گوگرد و کلۆر و کالسیۆم بو هوژی د ناڤ ئاڤا ڤێ دەڤەرێ.

نەخشێ رویبارو دەرامەتێن ئاڤێ ل عیراقێ

چالاکی: گروپەك ژ قوتابیان راپۆرتەکێ ل سەر گرنگیا ئاڤێ ئامادە بکەن و دانوستاندنان ل سەر بکەن .

پرسیار

١ – مەبەست ب دەرامەتێن ئاڤێ چییە؟

٢ – ئاڤا سەر ئەرد ل عیراقێ ژ چ پێك هاتیە ؟

٣ – ئاڤا بن ئەرد ب پلا چەندێ دهێت ؟

٤ – ئەو هوکار چنە کۆ کار دکەنە سەر ریژا ئاڤا بن ئەردی ؟

٥ – ئاڤا بن ئەردی یا (دەڤەرا جەزیرە) تاماوی یا خۆش نینە بۆچی ؟

ئاخا عیراقێ

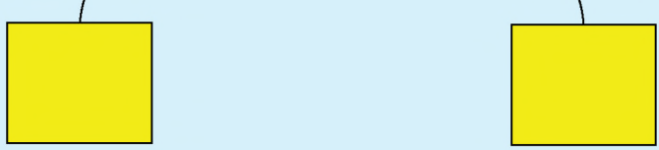
ئەگەرێ ئاڤ و هەوای و جورێ بەرا و بلندی و نزمی و رووەکی خورست ئەنجامێ سەرەکی یە بۆ هەبوونا هەمی جۆرێن ئاخێ د عیراقیدا .

کێم باران و بلندبونا پلا گەرمێ دبیتە ئەگەرێ هەبونا سویراتیا ئاخێ د دەمێ ئافدانێدا ، کێمبوونا رووەکێ خورستی ئەگەرەکە بۆ کێم بونا مادەیێ ئەندامی د ناڤ ئاخێ دا ، هەبونا هەمی جورێن کانزا د ناڤ بەرێن دایکدا هوکارەکە بو قەلەویا ئاخێ ژ مادەیێن کانزایی وەکی (کالسیوم و گۆگرد و فوسفات و بوتاسیۆم و نایترۆجین و مەگنیسیۆم و مەنگەنیز و ئاسن و کلور) .

راهێنان

گەلەك رەنگیا ئاخێ دبیتە ئەگەرێ

هەمی رەنگیا وێ

قوتابیێ خۆشتڤی : ڤان ڤالایا ب پەیڤەکا کۆنجای ژ ڤان پەیڤین خوارێ پربکە رووەکی خورست ، ئاڤ و هەوا ، بەروبومێ چاندنێ

رووەکی خورست

رووەکێ خورستی کۆمەکا هۆکارێن سروشتی کارتێکرنێ ل سەر دکەن وەکی باران بارین و پلا گەرمێ وجورێ ئاخێ و بلندی ونزمی کو ژ ئەنجامێ ڤان هۆکارا چار هەرێمێن رووەکێ نەوەك هەف ب ئاشکرا ل عیراقی دیار دبن :-

١- دەڤەرا دارستان و گژوگیایێ چیایی. } دکەڤنە هەرێما
٢- دەڤەرا گیایێ کورت و گەرمەسیر (ئیستێپس) } کوردستانێ

٣- دەڤەراروەکێ روبەرێن ئاڤێ .

٤- دەڤەراروەکێ بیابانان .

راهێنان

دەربارەی گرنگیا دارستانێ دوو گروپێن قوتابیان راپورتەکێ بەرهەڤ دکەن و دێ دان و ستاندنێ لسەر کەن .

٣-دەڤەرا رووەکێ رووبەرێن ئاڤێ :

ل دەڤەرا دەشتا نیشتەیی ل باشورێ عیراقێ ب ئاشکرای دەردکەڤیت ، گرنگترین رووەکێن سروشتیێن ڤێ دەڤەرێ پێکهاتینە ژ لەڤەن و قەرەمێ بەلەك ، کو مفایێ ئابووری ژی یێ هەی.

٤-رووەکێ بیابانێ :

ئەف رووەکە بەرگریا گەرمێ و هشتکاتیێ دکەت ، کو ٧٠٪ ژ روبەرێ عیراقێ ڤەد گریت ، ئەف رووەکە ماوێ (٨) هەیڤا بەرگریایێ ئاڤی و پلەیا گەرمێ یا بلند دەکت . گرنگترین رووەکێ ئەڤێ دەڤەرێ پێکهاتینە ژ سندیان و خوارنا حێشترێ.

چالاکییێن ئابووری

کومەك ژ چالاکییێن ئاکنجیان فەدگریتن وەکی :-

ئێك - چاندن :

ژ ئەنجامێ هەبونا روبەرەکێ ئەردێ راست و بەرفرەهـ د عیراقێدا و ژبەر هەبونا ئاڤ و هەواو دەرامەتێ ئاڤیی وئاخەکا ب خێر و بێر بزاڤێن چاندنێ رون وئاشکرا د عیراقێدا د دیارن هەر ژ کەفندا حەتا نوکە بتر ژ ٥٠٪ ژ ئاکنجیان مژویلی چاندنێنە .

بەرهەمێن چاندنێ عیراقێ دوو جورن :

١- دەخل ودان (گەنم و جەهـ).

٢- پەمبی و برنج .

گەنم بەرهەمەکێ چاندنێ یێ زستانییە و خوارنەکا سەرەکیا ئاکنجیانە ژی ل هەرێما کوردستانێ باش دیار دبیت . ژبەر هەبونا بارانێن تمام و ئاخەکا قەلەوو پلەیا گەرمێ یا گونجای. بەرهەمێ دەخل و دانی ژسالەکێ بۆ سالەکێ نەوەك هەڤە. ژ ئەنجامێ گورینا رادا بارانێ ژ سالەکێ بو سالەکادی . ٥٠٪ روبەرێ ئەردێ چاندنێ ب دەخل و دانی دهێتە چاندن.

جەهـ - ل پترپا باژێرێن عیراقێ ب ئاڤدانێ ل وەرزێ زفستانێ دهێتە چاندن ، پێدڤی ب ئاخا قەلەو نینە . پەمبی بەرهەمەکێ هاڤینیە ل پترپا باژێرێن عیراقێ ، ب ئاشکرا بەرچاڤ دگەڤیت ، بەلێ روبەرێ وێ دهێتە گوهۆرین و مەزنترین روبەر ل باژێرێن هەرێما کوردستانێە . وب تایبەتی پارێزگەها کەرکووکێ و ل رێزا دووێ دیالا و ل رێزا سیێ پارێزگەها بابل دهێت . بۆ پیشەسازیێ تەڤن رستنێ مفای ژێ دبینن

بەرکێن وی (دندك) یا ب مفایە بۆ بیشەسازیێ رووبی و سابینێ ، پاشماوێن دی ژی پشتی هێرانێ بو ئالفێ ئاژەلان بەرچاڤ دبیت ب کاردهێت .

هەر وەسا بەرهەمێ برنجی کو بەرهەمەکێ هاڤینیە ، ئێك ژ گرنگترین خوارنێت مرۆڤێن عیراقینە . ل پترپا باژێرێن عیراقێ ب ئاشکرای بەرچاڤ دبیت ل دەورو بەرێن رویباران ولێڤێن وان ژبەر پشت گرێدانا وی ب ئاڤدانێ یە.

پارێزگەها نەجەف ل رێزا ئێکێ دهێت ژ روبەرو بەرهەمێ برنجی کو ٤٤٪ روبەرێ بارێزگەها نەجەف برنج دهێتە چاندن . ژ ئەنجامێ هەبونا هۆکارێن هەبونا برنجی کو پێك دهێت ژ هەبونا ئاڤێ و ئاڤا پیسی و کلس و جۆتیاران . پارێزگەها موسەنە و پارێزگەها قادسیە ل رێزا دووێ وسیێ دهێن ژ چاندن و بەرهەم ئینانا برنجی .

هەروەسا برنج ل باژێرێن هەرێما کوردستانێ ژی دهێتە چاندن و باژێرێ سلێمانیێ ل رێزا ئێکێ یە و هەڤلێر و دهۆکێ ل رێزا دووێ وسیێ دهێن . هەر وەسا بێدڤیە بزانین کو ل پێنج پارێزگەهێن عیراقێ برنج ناهێتە چاندن وەکی (بەغدا و ئەنبار و بابل و کەربەلا و سەلاحەدین)

٣- دار خورمە

ل دەشتا نیشتەنی ل عیراقێ ل رەخورووێن رویباران ب ئاشکرا بەرچاڤ دبیت ب تایبەتی ل رەخورووێن شەت و ئەلعەرەب ، ئەگەرێ هەبونا وێ دزڤرتە ڤە بۆ هەبونا ئاڤێ وئاخا قەلەو یا نیشتەنی . و هەبونا پلا گەرما بلند و تیرۆشکا رۆژا هشك و (کێم شهـ) ٤٠٪ ژ ژمارێن دار خورمێن عیراقێ ل دەڤەرا شەت وئەلعەرەبن .

پارێزگەها بەسرە ل رێزا ئێکێ دهێت ژڤی بەرهەمی ب رێژا ٤٥٪ ژ سەرجەمێ بەرهەمێ خورمێ . پارێزگەها دیالا و ناسریە ل رێزا دووێ وسیێ دهێن .

وێنەیێ دارخورمان

ب کێر خوارنا مرۆڤان دهێت ل ناڤ وەلاتیا و داهاتیێ نەتەوەییە بۆ عیراقێ د دەمێ فرۆتنێدا ، و مفای ژێدکەن بۆ پیشەساز خوارنێ و پسکت و سیهێکێ ژبلی پیشەسازێ دۆشاڤا خورمێ . هەر وەسا ئەردێ عیراقێ کونجی ژی لێ دهێتە چاندن کو بەرهەمەکێ هاڤینیە مفای ژێ وەردکرن بۆ رویني و سابینێ. کەسکاتی ئێك ژوان خوارنێن سەرکیێن عیراقێنە بەلێ بێدڤێن ناڤ خۆ پترە ژ وی بەرهەمێ دهێتە چاندن ل ناڤ ـ عیراقێ

هەر وەسا دارێ بەری (باخچێن فێقی) ژبلی خورمێ وەکی (هنار ، سێڤ ، پرتەقال، خوخ ، گیز ، فستەق ، زەیتونان)، کو پرتەقال و لەیمون ل پارێزگەها بەغدا و دیالا ب باش بەرچاڤ دبن ب ریزا ئێکی و دووێ دهێن ل ناڤبەرا دارخورمان دهێنە چاندن بۆ وەرگرتنا مفای ژ سیبەرا وان . بەلێ دارا تری ل باژێرێ سلێمانیێ ب بەرچاڤ دبیت ، و باژێریێن هەڵبێر و دهۆکێ ریژە کێمترە . هەر وەسا هنار ل پارێزگەها بەغدا و دیالا و کەربەلا و ب ئاشکرای پێش چاڤ دبن ب ریژا ۷۰٪ بەرهەمێ عیراقێ ژڤی داریێن بەریە . زەیتون ل باژێریێن میسل ب

ریژا ئێکێ دهێت کو ۷۲ ٪ سەرجەم داریێن زەیتونێن عیراقێ ل قێ پاریزگەهێنە. بەلێ گیز و فستەق ل باژێریێن کوردستانێ ب ئاشکرا پێش چاڤ دبن ب تایبەتی ل سلێمانیێ .

وێنێ کەسکاتی وفێقی

ئاریشەییێن چاندنێ:

١- کێم ب کار ئینانا پەینی (زبلی) .

٢- زوربونا ریژا خوێ ل ناڤ ئاقا عیراقێ ل دەڤەرا ناڤەراست و باشورێ عیراقێ.

٣- نەزانینا جۆتیاران ب ریکێن نوی بۆ چاندنێ.

٤- نەبونا نەخشێ چاندنێ بوبەرهەمئینانا چاندنێ ب باشترین توڤ.

٥- نەبونا هاریکاریێ بۆ جۆتیاران بۆ دانا (سلفەی) ل دەمێ کرینا توڤی و پەینی(زبلی) ، ئو زڤراندنا (سلفەی) ل دەمێ فرۆتنا بەرهەمی .

٦- ب کارئینانا سیستەمێ بەنورە (کێلان بێ چاندن) ل ئەردێ چاندنێ ئەگەرەکە بۆ کێم بونا بەرهەمێ جۆتیاران ب تایبەتی ل ئەردێن بچویك.

دووێ ب خودانکرنا ئاژەلان:

ژ ئەنجامێ هەبونا هۆکارێن ب خودانکرنا ئاژەلان وەکی (روبەرەکی ئەردێ بەرفرەه و هەبونا ئاڤێ و هەر وەسا هەبونا بازاری بۆ کرینا بەرهەمێن ئاژالی) ریژا وێ ژی بەردەوام دوەراریدایە . و بەردەوام داخازی یا ل سەر زۆرە و ژ ئەنجامێ پێشکەفتنا ژیارا خێزانێن عیراقێ و زۆربونا هژمارا وان نوکە ژمارا ئاژەلان بێدڤێن ناڤ خۆیێ پر ناکەن ئو ب تایبەتی ژ گۆشتی . خودانکرنا ئاژەلان یا گرنگە چونکی خوارنا مرۆڤان و کەرستێن خاڤ یێن بیشەسازیێ خوارنێ دابین دکەت ، هەر وەسا پیساتیێ وی ژی پەینی ئەندامیە بۆ چاندنێ ب کاردهێت ، ژبلی ڤێ ژی ئێك ژچالاکیێن مرۆڤێن عیراقێنە . ئەم دشیێن خودانکرنا ئاژەلان بکەینە چەند بەشەك:

١- ئاژەلێ گۆشت سور :

ژ بزن و میهـ مانگا وچێل و گامێش و حێشترا پێك دهێت ژبلی بەرهەمێ وان یێ گۆشتی بەرهەمێ شیرو هری و پیستی ژی یێ هەی، ل هەمی باریزگەهێن عیراقێ یێن هەین .

گامێش ژبلی بەرهەمێ وی ئەم مفای ژی دکەین بۆ کارێ ل ناف زەفێ ل دەمێ بەرێ بتنێ ل دەڤەرێن گۆم و پەنداڤا هەبوون لێ نوکە ل پترپا باژێرێن کو روبەرێ ئاقێ هەی یێن لی پەیدابوین .

مەزنترین هژمارا میهان ل پاریزگەها موسل پێش چاڤ دبیت و پاریزگەهێن دیالا و سەلاحەدین ل ریزا دووێ وسیێ دهێن . و مەزنترین هژمارا بزنان ل پاریزگەها سلێمانیێ یە وب ریزا دووێ وسیێ پاریزگەهێن دهۆك و هەڤلێرێ دهێن .

هژمارا چێلان ل پاریزگەهێن موویسان وزیقار نیزیکی ئێکن کو بژە ژ (٢٠٠٠٠٠) سەران . مەزنترین هژمارا گامێشا ل پاریزگەها بەغدا یە ئو پاشی ل میسان و بەسرا یە .

٢- پەلەوەر (تەیروتەوال) :

هەمی جوریێن پەلەوەران ڤەد گریت کو بتنێ بۆ مەرەما گۆشتی نینە ، بەلێ گەلەك مفایێن دي یێن هەین . ب دوو ریکا دهێنە خودانکرن . ل زەڤیێن چوتیاران کو ریژەیا کێمە ئان ل زەڤیێن تایبەت بۆ خودانکرنا پەلەوەران ئەڤەژی دوو جۆرن:

١- پرۆژێن خودانکرنا پەلەوەران بۆ گۆشتی

٢- پرۆژێن خودانکرنا پەلەوەران بۆ هێکان . جهێ ئەڤان پرۆژان نیزیکی باژێران (ب مەرەما نیزیکبوونێ ژ بازاری) .

ب خودانکرنا مریشکان

ب مەرەما پێشئیخستنا ب خودانکرنا پەلەوەران چەندین جۆرێن بیانی ئینانە ناڤ بازارێ عیراقێ بۆ مەرەما زێدەکرنا هژمارا وان د ئەنجامدا باشترین جۆرێ پەلەوەرا ل پرۆژێن خودانکرنا پەلەوەرا دەرکەفتن.

بەلێ هەتا نوکە بێدقیێن ناڤخۆیی پرناکەن د ئەنجامدا ، پشکەك ژ پێدڤیا وان ژ دەرڤەری وەلاتی دئینن ب شێوێ (مریشکێن سەر ژێکری) ژبلی زیدەباری ئینانا هێکان .

٣- ماسی :-

ژبەر هەبوونا هەردوو رویبارێن عیراقێ و لقێن وان ، هەر وەسا هەبوونا شەت ولعەرەب و کەنداڤێ عەرەبی رووبەرەکێ بەرفرەهـ پەیدابوو بۆ خودانکرنا ماسیان، ژبلی گرتنا ماسیان یا سروشتی چەندین برکێن ب خودانکرنا ماسیان یێن دەستکرد ل عیراقێ دپێش دبن .

ئاریشێن بەرهەمێ ئاژەلی : -

أ- ئاریشا سروشتی : ژ ئەنجامێ جوداهیا ئاڤ و هەوایێ عیراقێ کو دهێتە نیاسین ب جۆرا و جۆریا پلێن گەرمێ و گهۆرینا بەردەوام ریژا باران بارینێ وئەڤە دبنە هۆکارێ دروستکرنا جهێن تایبەت بۆ ئاژەلان ژبۆ دویرکەفتنا وان ژ مەترسیا ئاڤ و هەوایێ نە گونجای .

کێمیا ئاڤێ ب تایبەتی ل ناڤەراست و رۆژئاڤایێ عیراقێ کو ئێکە ژ مەترسیێن تۆشی ئاژەلێن عیراقێ دبن ول (کوردستانا عیراقێ) توشی ئاریشا کێم باران و بەفرێ دبن ل هندەك سالا ود ئەنجامدا مەترسیەکا زۆر لسەر ئاژەلێن عیراقێ پەیدا دکەن . ژ ئەنجامێ کێمیا کوزێن (لەوەرگا) ئاژەلان رووبەرێ لەوەرگ د بچووکن ئەڤجا گژوگیا تێرا ناکەت وئەڤەژی دبیتە ئەگەرێ بلندبونا ریژا ژ ناڤچونا ئاژەلان .

ب- هۆکارێ مرۆڤی : ژبەر گهۆرینا داخوازیا ئاکنجیان یا بەردەوام ژ گۆشتێ سۆر بۆ بالندان یان ماسیا و بەرۆڤاژی ژی دەرکەڤت ، هەر وەسا نەبوونا خزمەتێن ساخلەمیێ یێن فیترنەری (بەیتەری) ب شێوەکێ ریك وپێك ل هـەموو دەڤەرێن عیراقێ . ب تایبەتی ل جهێن خودانکرنا بالندان .

سێ - پیشەسازی :

پیشەسازی ل عیراقێ بەرەڤ پێشکەفتنێ بوو هەتا سالێن بەری ١٩٨٥ ز وە د دناڤبەرا ١٩٥٤ز –١٩٨٥ز مەزنترین پلێن پێشکەفتنێ بخوڤە دیتیە .....

سالێن بەری ١٩٥٤ز بتنێ ٥٪ ێ ژ دەستێ کارکەران د پیشەزایدا هەبوو، ٩٩٪ێ ژڤان پیشەسازیان ژ جوڕێ بچووکە ول مال دا بوون کو دناڤبەرا (١ کرێکار – ٢٥ کرێکاران) کار تێدا دکر .

و ژئەنجامێ بچووکیێ ، پێدڤیێن نافخوێیی پر نەدکرن ، وپرانیا وان ژ جورێ رستنێ و دورینا جل و بەرگان و خوارنێ بوون .

چەند یاسایێن میری دەرکەفتن بۆ وەرارکرنا پیشەسازیێ ، و ژوان :–

١– داناندا بانقەکێ بۆ قەرزدانا پارەی .

٢– لێبورینا وان ژ باجێ یان کێمکرنا رێژا وێ .

وێنێ کارگەهەکێ

پیشەسازیێ ناڤخۆیی دبیتە چار جۆر :-

١- پیشەسازیێ پشت ب بەرهەمێ چاندنێ وئاژەلی گریدەت وەکی خورما دناڤ قودیکادا و هێرانا گەنم و جەهی وپیشەسازیێ هەڤیر و نانی و رویندێ کونجیا و بیرێ ... هتد .

وپشەسازیێ پشت ب پەمپی گریدەت وەکی بەتانیا ... هەر وەسا پیشەسازیێن شەربەتێ وجگارا و ماست وپەنیری هەر وەسا پیشەسازیێ رستن و چنینێ (هریێ و حەریری).

٢- پیشەسازیێ پشت ب بەرهەمێ کشتوکالی نافخۆیی گریدەت وەکی پیشەسازیێ رویندێ رووەکی ژ پەمپی و کونجیا و جۆرێن گول بەرۆژا پیشەسازیێ سابینێ ژ رویندێ زەیتونان ، پیشەسازیێ شرینیا ژ گەنم وبرنج و کونجیا و فیقێ و گویزا و فستەقان .

هەر وەسا پیشەسازیێ شەکرێ ژ چەوەندری و قامیشێ شەکرێ.

هەر وەسا پیشەسازیێن داری وەکی دروستکرنا تشتێن ناڤ مالێ.

چالاکی: گروپەك ژ قوتابیان راپۆرتەکێ ل سەر گرنگیا ئاڤێ ئامادە بکەن و دانوستاندنان ل سەر بکەن .

٣- پیشەسازیێن پشت ب کەرەستێن خاڤ یێن نە گشتوکالی ڤە گریدای ، وەکی چیمەنتویی و گیچێ و تابوقکا و کونکریتی و کاشی ویێن دی کو بۆ دروستکرنا خانیا دهێنە بکار ئینان.

٤- پیشەسازیێن کو پشت ب کەرەستێن خاڤ یێن ژ دەرڤە گریدە دەن .

هەموو تشتێن دروستکری یێن مەتبەخێ کو پیویستی ب ئاسن و سفر و ئەلەمنیومی هەیە ، هەر وەسا پیشەسازیێن زیڤ و زێری بکاردینن و هەر وەسا دروستکرنا مەکینە و ئامیریێن چاندنێ وپیشەسازیا ترومبێلا ، هەر وەسا پیشەسازیا چێکرنا پەنجەر و دەرگەهان .

پرسیار :

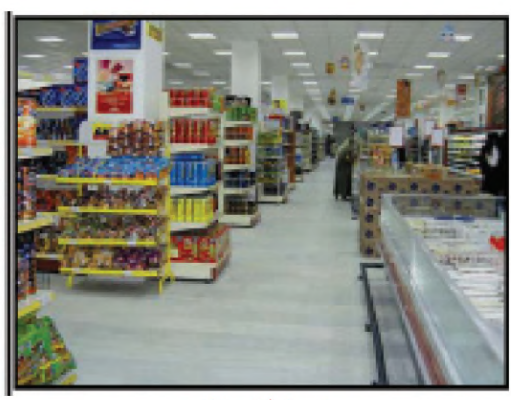
پیشە د عیراقێدا دبنە چەند بەش ؟ بژمێرە

ئێك ژ گرنگترین پیشەسازیێن عیراقێ (نەفتە) کو پشتی دەریخستنێ دچیتە پارزیینێ ل چەندین پارزینگەهێن عیراقێ ل کەرکوکێ و بەغدا و بەسرە کو ب پیشەسازیێن پترۆکیمیاوی دهێنە نیاسین ، هەر وەسا پیشەسازیا قێری بۆ دروست کرنا ریکێن ترومبێلا ل عیراقێ و پیویستی پێ زێدەدبن لگەل پتر بوونا دەڤەرێن شارستانی.

هەر وەسا پیشەسازیا چیمەنتویێ کو ل دەڤەرێن سلیمانیێ و میسلێ و سەماوە وهندیە وبەغدا بەرچاڤ دکەڤیت.

دەرکەفتنا پیشەسازیێ ل هەر دەڤەرەکێ گریدایە ب :-

١- کەرەستێن خاڤ .
٢- هەبوونا ریکێن هاتنووچونێ.
٣- مەسرەف وپارێ مەزاختی .
٤- سیاسەتا حکومەتێ .
٥- پیویستیا ئاڤێ .
٦- هێزا کاری .
٧- بازار .

دیمەنێ بازاری

وپتریا وان ل عیراقێ هەنە بتنێ سیاسەتا حکومەتێ نەبیت ژ بەر هەبوونا شەرێ عیراقێ و ئیرانێ ول پشتی وی شەرێ کویتێ و دۆرپێچا ئابووری بۆ ئەگەرێ پاشئیخستنا دامەزراندنا پرانیا پیشەسازیان ل عیراقێ .

چارێ - دەریخستنا کانزایان :-

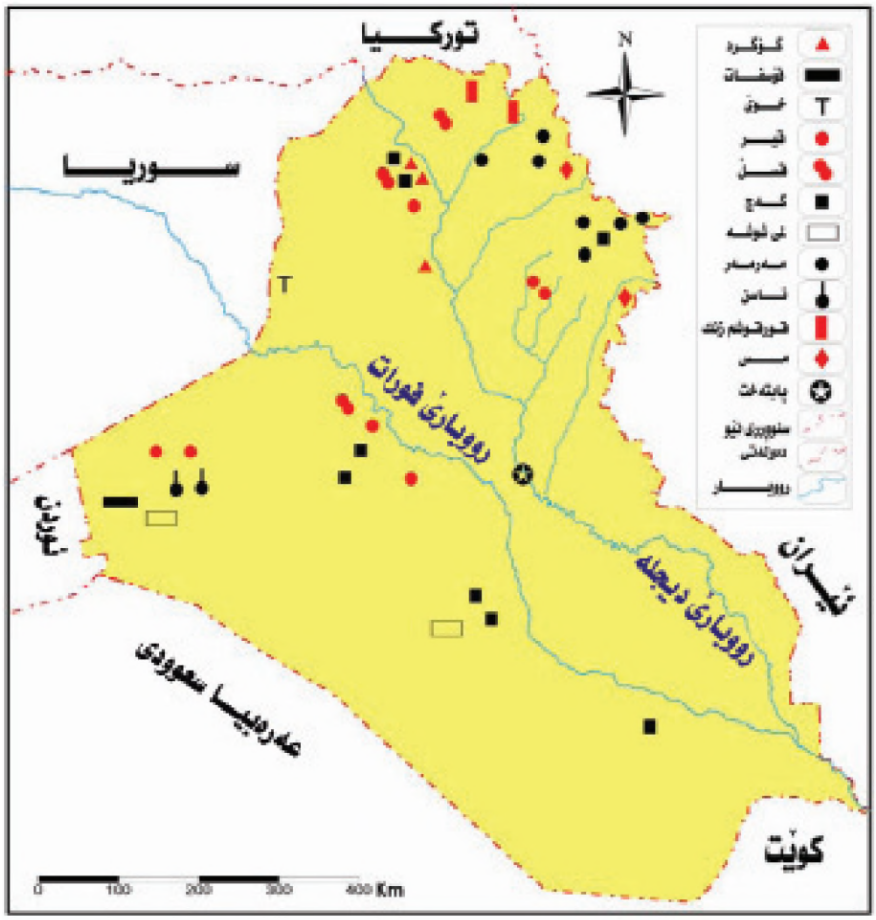
جۆرێ بەری وپێکهاتنا جیولوجی هوکارەکێ سەرەکیە بۆ هەبوونا کانزایان ، دشێن بێژین پتریا کانزا ل عیراقێ ژ جۆرێ کانزایێن نە فلزی نە وەکی (نەفت و رەژیا بەری ، خوێ و گازا سروشتی) ژبەر هەبوونا بەرێ نیشتوو ل پرانیا رووبەرێ عیراقێ پەیدا دبن .

هەروەسا جۆرێ کانزایا فلزی بەلی ل دەڤەرێن بچووك هەنە ل زنجیرێن چیایێن بلندیێن هەرێما کوردستانێ ژبەر هەبوونا بەرێ (ئاگرین و گورین) وەکی کانزایێ زێر و رساس وئاسن ... هتد .

بەلێ لێگەریان لدویڤ کانزا ل عیراقێ ژلایێ کومەکا کومپانییێن بیانی ڤەیە ، مەزنترین ریژە ژ کانزایێن عیراقێ کانزایێ نەفتێ یە کو ل پرانیا دەڤەرێن عیراقێ ب تایبەتی ل دەڤەرێن نیمچە چیایی ، ل راپۆرتا لیژنا بەریتانی پتر ژ (٢٠ جۆر کانزا). وشیوێ دابەشبوونا کانزا ل عیراقێ بڤێ شیوی ل خارێ یە :

جۆرێ کانزایی	دابەشبوونا جوگرافی
نەفت	کەرکوك ، خانەقین ، عین زالە ، قیارە ، زوبیر ، میسان ، کویە ، مەخمور ، کەکەك .
قیر	گەیارە ل موسڵ ، حمام علیل ل موسڵ
ئاسن	ئامێدیێ ، رەواندز ، قەلادزێ ، چوارتە و سلیمانیێ ، پێنجوین .
سفر	رەواندز ، قەلادزێ ، چوارتە و سلیمانیێ ،هەڵەبجە .
فوسفات	ل دەڤەرا (H۲ ۲۰) ل روتبە ل پارێزگەها ئەنبار .
زێروزیڤ	ئامێدیێ و قەلادزێ وروتبە.
رساس	ل زاخۆ و ئامێدیێ
کروم	رەواندوز.
باریت	زاخو و ئامێدیێ.
مەگنسیۆم	رەواندوز.
رەژیا بەری	ل کفری و ئەنجانە .
یورانیوم	(H۲ ۲۰) ل ئەنبار و دهۆکێ .
گوگرد	دهۆك ، میسل و کەرکوك وفەتحە .
خوێ	چوارتە و رەواندوز وئامێدیێ و کەربەلا و سەماوە و شەنگالێ .
مەرمەر و هەلان	هەلەبجە ، وچوارتە ، قەلادزە و رەواندوز و پیرمام
خیزێ شیشەی	کەربەلا و کوفە وروتبە و نەجەف .
گرانیت	چوارتە
وکوارتز	

پرسیار : بۆچی کانزایێن فلزی ل چیا دەرکەڤن ؟

نەخشەی دابەشبوونا کانزا ل عێراقێ

پێنج / ریکێن هاتن و چوونێ وبازرگانی :-

بازرگانی ژ ئەنجامێ هەبوونا ریکێن هاتن و چوونێ دەرکەڤن ژ لایەکی ڤە، وهەبوونا بەرهەمێ زێدە ل دەڤەرەکێ و نەبوونا وی ل دەڤەرەکا دی یا وەلاتی دبێتە ئەگەرێ پەیدابوونا بازرگانیا ناڤخۆ ، و ئەگەر پێ گهورین ژ سنورێ وەلاتی دەر بازبوو دبێژنێ بازرگانیا ژ دەرڤە.

١- ریّکێن هاتن و چوونێ :-

ریّکێن هاتن و چوونێ مەلبەندێ پێشکەفتنا ئابووری وکومەلایەتیە ژ بەر زێدەبوونا پەیوەندییا د ناڤبەرا هەموو بەشێن وەلاتی کو ل بەرێ گەهشتن بۆ ڤان دەڤەران گەلەکا ب زەحمەت بوو ، وریّکێن هاتن وچوونێ ل عیراقێ سێ بەشن .

أ- **ریّکێن هشتکاتیێ :** کو پێك دهێت ژ ریّکێن ترومبێلان کو ل دەڤەرێن دەشتایی بهایێ چێکرنا وان یا کێمە . ئەگەر بەراورد بکەین لگەل ریّکا ترومبێلا دەڤەرێن چیایی ژبەر سروشتیا ئەردی ، کو د ئەنجامدا ریّك دریّژتر دبن .

پرسیار :

مەسرەفێ ریّکێن هاتن وچوونێ ل دەڤەرێن چیایی یا زۆرە ؟

گرنگترین ریّکێن ترومبێلا ل عیراقێ ئەڤەنە :-

١- ریّکا بەغدا - کوت - عەمارە - بەسرە.

٢- ریّکا بەغدا - حلە - دیوانیە - سەماوە - ناسریە - بەسرە.

٣- ریّکا بەغدا - رومادی - حەدیثە - قائم .

٤- ریّکا بەغدا - رومادی - روتبە .

٥- ریّکا بەغدا - تکریت - میسل - دهۆك .

٦- ریّکا بەغدا - بەعقوبە - خانەقین .

٧- ریّکا بەغدا - کەرکوك - هەڤلێر .

٨- ریّکا بەغدا - کەرکوك - سلێمانی .

نەخشێ ڕێکێن ترومبێلان ل عیراقێ

پرسیار

١- بۆچی بازرگانی پەیدابوو ؟

٢- بۆچی ڕێکێن هاتن و چوونێ دگرنگن ؟

ڕێکێن دەڤەرێن دەشتێن نیشتەنی و بانیا روژئاڤا مەسرەفێ وان کێمە ؟

بۆچی ؟

هەر وەسا ڕێکێن شەمەندەفرا هەنە کو دەسپێدکەن ژ .

١- بەغدا - تکریت - میسل - رەبیعە .

٢- بەغدا - حلە - دیوانیە - سەماوە - ناسریە - بەسرە .

٣- بەغدا - رومادی - حەدیثە - قائم - عەکاشات .

٤- حەدیثە - بێجی - کەرکوك

ب- ریّکێن ئاڤێ :

رووبارێ دیجلە ل ناڤ کوردستانێ ب کێر هاتن و چوونێ ناهێت ژبەر نشیڤیا دەڤەرێ و لەزاتیا ئاڤاوێ ، هەر وەسا رووبارێ فورات ژ نهالەکا تەنگ را دبورت ل دەڤەرا بانیا روژئاڤا ژبەر وێ چەندێهاتن وچوون تێدا ناهێتەکرن ، بەلێ هەردوو رویبار ل باشورێ بەغدا ب کێر هاتن و چوونێ دهێن . بەلێ پاپۆرو بەلەمێن بچووك هاتن وچوونێ تێدا دکەن . وشەت وئەلعەرەب دا پاپۆرێن جورێ ناڤنجی دشێن دناڤدا ب بۆرن .

جـ- ڤەگوهاستنا ئەسمانی :

کۆمەکا هێلێن هاتن وچوونا ئەسمانی ل عیراقێ هەنە ؟

١ – بەغدا

٢ – هەولیر

٣ – سلێمانی

٤ – بەسرە

٥ – مووسل

پرسیار :

١ – بۆچی رویبارێ دیجلە ل هەرێما کوردستانێ ب کێر هاتنو چوونێ ناهێت؟

٢- بازرگانی

بازرگانی ل عیراقێ دو جۆرن :

أ- **بازرگانیا نافخۆ :** ژ ئەنجامێ جۆراو جۆریا بلندی ونزمیا ئەردێ عیراقێ ب باش بەرچاڤ دبیت ئەڤێ ژی کار کریە سەر جۆرا وجوریا بارێ ئاڤ وبای و هەمی رەنگیا بەروبورمێ ئاژەل و چاندنێ ، دئەنجامدا بازرگانیا نافخۆ پەیدابوویە.

ژبلی وێ ژی بازرگانیا ب هێز دناڤبەرا گوندو باژێران ل هەمی دەڤەرێن عیراقێ ژ لایەکێ و بازرگانیا ب هێز دناڤبەرا باژێرێن عیراقێ و پایتەختی ژ لایەکێ دیڤە هەنە ژ ئەنجامێ هەبوونا پترپا پیشەسازیا ل ڤی باژێری .

هەر وەسا بازرگانیا نافخۆ دناڤبەرا باژێرا و گوندان هەیە بۆ گوهرینا جل و بەرگا (عەرەبی و کوردی).

وێنێ پاپوریٚ وفروکێ و شەمەندەفرێ

ب – بازرگانیا ژدەرڤە : ئەڤ بازرگانیە دناڤبەرا عیراقێ و ولاتێن دەور و بەرێن وێ هەیە ب هەمی جورێن ریکێن ڤەگوهاستنێ ب تایبەتی ڤەگوهاستنا هشکاتی ، کۆ بۆ ڤەگوهاستنا تشتێن دروست کری پێ ئەنجام دەن . وڤەگوهاستنا خارنێ ب هەمی جۆرێن وان دناڤبەرا ئیران و تورکیا و سوریا دگەل عیراقێ ب هەمی ریکێن نیڤ دەولەتی ئەنجام ددەن . ژبلی ریکا هشکاتیێ ژی ، بۆریێن نەفتێ و گازا سرۆشتی دناڤبەرا کانییێن نەفتێن عیراقێ وبەندەرێن دەریا ناڤەراست ل سوریا وتورکیا زێدەباریێ بەندەرێن عیراقێ کو ل وێرێ بەرەف جیهانێ ب پاپۆرێن تایبەت یێن ڤەگوهاستنا نەفت و گازێ ب جۆرێ (پاپۆرێن مەزن) دچت .

هەر وەسا ڤەگوهاستن ب شەمەندەفرێ هەیە کو ب کێر مفایێ بازرگانیا نافخۆ دهێت ب تایبەتی ڤەگوهاستنا بەرهەمێ چاندنێ د ناڤبەرا دەڤەرا نیمچە چیایی و دەشتا لیتەیی ل بەسرا بەرەف بەغدا و موسل و دەڤەرێن دێ .

دیمەنێ بەندەرەکی

ئاکنچیبوون

ژمارا ئاکنجیان ل عیراقێ بەردەوام د زێدەبوونێ دایە ل سالێن پشتی ١٩٢٧ز هەتا کۆ نهۆ ول سەرژمێریا ١٩٥٧ز ژمارا ئاکنجیێن عیراقێ گەهشتە (٦٤٩٥٠٠٠) کەسان بەلێ ل سالا ١٩٧٧ز گەهشتە (١٢١٧١٠٠٠) کەسان ول سالا ١٩٨٧ز چریا ئاکنجیێن عیراقێ (٢٨کەس) بوون کم٢ ، بەلێ ئەڤ چریە ل هەمی دەڤەرا وەکی ئێك نینە ل دەڤەرا بیابانی کێمترە ول چیایێن بلند ئاکنجی دکێمن بەلێ ئاکنجیێن دەشتان کەلەك زێدەترن ، نموونەك بلندی ژ چریا ئاکنجیان ب دیار دەردگەڤت ل ڤان خالێن خارێ :-

چریا ئاکنجیا ل دیف دەڤەرێن جودا جودایێن عیراقێ :

١- **دەڤەرا چریا زۆر بلند :** پارێزگەها بەغدا ڤەدگەریت کو چریا وێ ١٠٨ کەسن /کم٢.

٢- **دەڤەرا چریا زۆر :** ل پارێزگەها بابل ب چریا ٦٣ کەسان / کم٢ .

٣- **دەڤەرا چریا ناڤنجی (ناوەند):** پارێزگەها کەرکوك و بەسرە و دیوانیە و ناسریە و سلێمانی و هەڤلێر و دهۆك و میسل کو چریا ئاکنجیان د ناڤبەرا (٣١- ٥٣) کەسان /کم٢.

٤- **دەڤەرا چریا کێم :** کو چریا وێ دناڤبەرا (١٥- ٢٣) کەسا / کم٢ پارێزگەها کوت و عەمارە و سلاحەدین و نەجەف .

٥- **دەڤەرا چریا زۆر کێم :** کۆ چریا ئاکنجیان دناڤبەرا (٤-٥) کەسا کم٢ ل پارێزگەها رەمادی و کەربەلا و سەماوە کو دکەڤیتە بانییا رۆژئاڤا عیراقێ.

ئەگەرێ چریا زۆریا ئاکنجیان قەدگەریتەڤە بۆ هەبوونا پارەیەکێ زۆر بۆ (پەیدابوونا پیشەسازی وبازرگانی و دامەزراندنا کومپانیان بۆ بازرگانیا گشتی هەر وەسا هەبوونا چەندەها فەرمانگەهێن میری و ..... یێن دی تر . کۆ دبیتە ئەگەرێ خربوونا ئاکنجیان ل ڤان باژێران) . بەروڤاژیا ئەوان دەڤەرا کو ئاکنجیێن وان دکێمن .

پێکهاتنا ژی و رەگەزێ ئاکنجی

گرنگیا ناسینا پێکهاتنا ژیی یا گرنگە بو زانینێ

١- ژیێ بچووک (زارۆک) ژ دایک بوونێ هەتا کو (١٤ سالْ) :

کۆ ژیێ ب خودانکرنێ یە و ریژاوان ل عیراقێ ٤٥٪ سەرجەمێ ئاکنجیێن عیراقێ پێك دهینت ،ئەف ژییە پێدڤی ب ئاگەهداریا خواندن و فێرکرنێ و ساخلەمیێ هەیە ژلایێ دەزگایێن میری ڤە .

٢- ژیێ ناڤنجی (ناوەند) (١٥-٦٤)سالْ :

ئەف ژییە ژیێ کارکرنێ و وەرارکرنا ئاکنجیانە کۆ ئەگەرێ زیدەبوونا خەلکییە ل هەر وەلاتەکی ریژا وان ل ناف جڤاکی دگەهشتە ٤٢٪ ژ ئاکنجیان زێدەبوونا ئاریشەیا مشەختبووی بەرەف دەرڤەیا ولاتی دناڤ ئەڤێ دەستەکا تەمەنی دا هەیە کۆ پشتی سالێن ١٩٨٠ز پەیدابوو . ل دەمێ شەرێ عیراقێ وئیرانێ وشەرێ کویتێ ول سالا ١٩٩٠زێدە دۆرپیچکرنا ئابوری ل سەر عیراقێ زیدەتر لی هات، ئەگەرێ کێمبوونا کرێکاران و کێمبوونا ژیێ وەرارکرنا ئاکنچیێن عیراقێ .

٣- ژیێ مەزن (٦٥سالْ و زێدەتر):

کۆ ریژا وان دناڤبەرا (٤-٧٪) ژ ئاکنجیێن عیراقێ نە ئەڤەژی پێدڤی ب چاڤدێریێنە هەر وەسا بارێ ساخلەمیا وان پاشکەفتیە و خرابە ، بەلْی ئەف ژماە هەتا رادەکی تمام نینن ب تایبەتی خەلکێن ژیێ کارکرنێ (١٥-٦٤)سالْ ، ژبەر وێ کو پتریا ژنا ل مالْی دروینشتینە بێ کارکرن بارێ ب خودانکرنا وان دکەڤیتە سەر دەوروپشتێن وان .

پێکهاتنا رەگەزێ ئاکنجیێن عیراقێ:

مەرەما مە ژڤێ پێکهاتنێ نیاسینا ژمارا نێر ومێ یانە ژ ئاکنجیێن عیراقێ.

ب شێوەکی گشتی ژمارا کچان ژ کوران زێدەترە ژ ئەنجامێ :

١- هەبوونا شەرێ عیراقێ وئیرانی و پشتی هینگێ شەرێ کویتێ کو بویە ئەگەرێ ژناڤچوونا ریژەکا زۆر ژ رەگەزێ نێر ل عیراقێ .

٢- مشەختبوونا پتریا رەگەزێ نێر ل عیراقێ چ ژ بەر مەترسیا شەری یان ژبەر لێگەریان ل دیف ژیارەکا خۆش تر و ئارامتر ژ دەرڤەی عیراقێ .

٣-هەر وەسا هۆکارێ بیالۆجی کار دکتە سەر زارۆکێ ژدایك بووێ نێر زیدەترە ژ مێیان و لەشێ وان ب هێزترە ، زارۆکێ نێر زیدەتر ژ مێیان ل تەمەنێ کێمتر ژ سالەکێ توشی نەخۆشیان دبیت .

٤- گەلەك ژ ئامارا ژمارەکا تمام تێدا نینە ، ژبەر نەدانا پێزانینێن تمام هەر ژلایێ خیزاناڤە ژبەر مەترسیا تووشبوونا کوریْن وان ل بەر خزمەتا سەربازی .

چالاکی: گروپەك ژ قۆتابیان بەلاڤۆکەکا سەر دیواری ئامادەبکەن دەربارەی (ئاکنجیبوون) وکیشێن وان ل عیراقێ .

نەخشێ کارگێریێ عیراقێ

وەرارکرنا ئاکنجییێن باژێران

باژێر ل عیراقێ ب گشتی د وەرارکرنێ دانە ژ ئەنجامێ :-

١- مشەختبوونا ئاکنجییێن گوندان بۆ باژێران ب تایبەتی ل باژێرێ هەولێر و دهۆك وسلیمانیێ ئەڤەژی ژ ئەنجامێ کۆمەکا هۆکارانە :

٢- تێکدانا گوندا ژلایێ حکومەتا ئەوی سەردەمی ڤە ب هێجەتا هاریکاریا وان بۆ پێشمەرگە .

٣- هەبوونا جوداهیەکا زۆر دناڤبرا باژێر و گوندان ژ ئەنجامێ هەبوونا گەلەك جۆرێن کاری ل باژێران بەروڤاژیا گوندان .

٤- هەبوونا هەمی جۆرێن خزمەتگوزاریێ (ئاڤا پاقژ و بنگەهێ ساخلەمیێ و قوتابخانە ویێن دی تر).

لڤێرێ پێدڤیە ئەڤ بەرفرەبوونا باژێران رابوستیت ، ب شێوەکی کو باژێر ژ شێوێ شارستانیەتا خۆ بمینت بڤان خالێن خوارێ:

١- راگرتنا بەرفرەبوونا باژێران ب دامەزراندنا کەمەرەیەکا کەسك ل دەورو پشتێن باژێران ب مەرەما راگرتنا بەرفرەبوونا ئاسوویی .

٢- دامەزراندنا باژێرین نوو ل دیڤ پێدڤی یان ب تایبەتی باژێرێن پیشەسازی، و هۆیێن دامەزراندنا پیشەسازی یان نێزیك بازاری یان کەرەستێ خاڤ یان هەر دەڤەرەکادی.

٣- بەرفرەکرنا باژێران بەلێ ب شێوەکێ ستوونی ب دامەزراندنا (شوقێن ئاکنجیبوونێ).

٤- دامەزراندنا دەڤەرێن خۆجهبوونێ ل دەوروپشتێن باژێران بەلێ ب شێوێ نەخشەکێشانی ٍ .

پرسیار : بەرفرەبوونا روبەرێ باژێران ب شێوێ ئاسوویی بۆ ئەڤی سەردەمی زۆر گونجای نینە ، بۆچی ؟

جوگرافیا سروشتی
یا هەریما کوردستانا عیراقێ

چەمکێ کوردستان :

کوردستان وەك ناڤێ هەرێمەکێ و زاراڤەکێ جوگرافی بۆ جارا ئێکێ ل سەردەمێ سەلجوقیان ، ل ناڤەراستا چەرخێ دوازدێ بکار هاتیە (سەنجەر)یێ دووماهیك سولتانێ سەلجوقییان ئێکەم کەس بوو کو ئێك ژ هەرێمێن وەلاتێ خۆ بناڤێ کوردستان بناڤکری ، و گەریدەیی بناڤو دەنگێ ئیتالی ئێکەم کەس بوو کو ناڤێ کوردستانێ تومارکری وب (کاردستان) ناڤبری .

پشتی پەیدابوون وبەلاڤبوونا زاراڤێ کوردستان دبینین هەمی ڤەکۆلەر و نڤیسەر و دەزگەهێن زانستی لسەر وێ چەندێ ئیکن کو مەرەم ژڤی زاراڤی ئەرد وەلاتێ کوردانە .

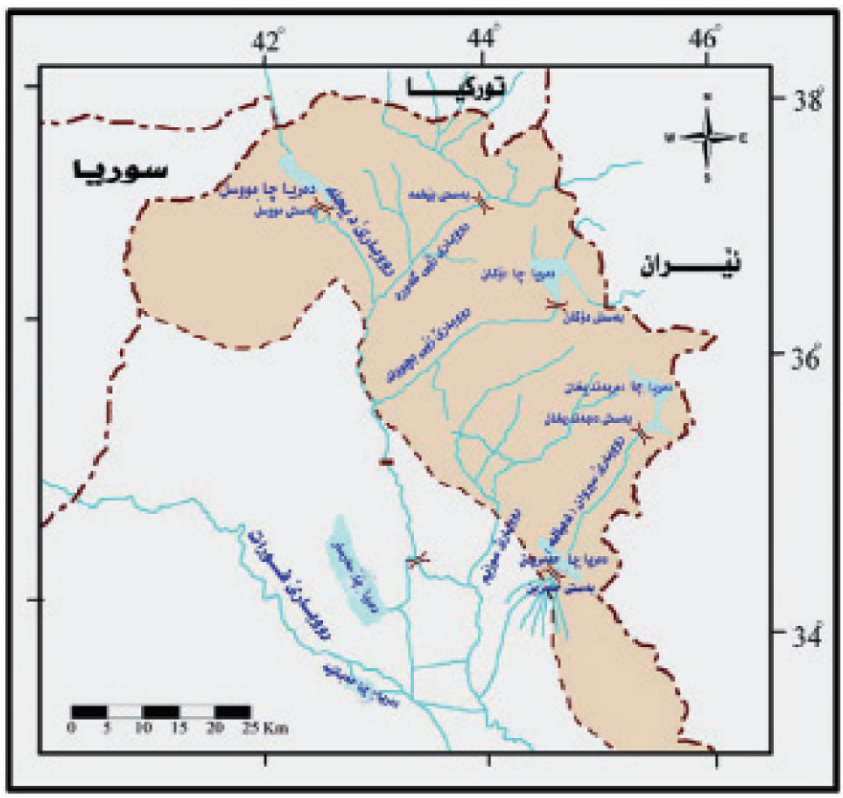
ل دەمێ دروستبونا دەولەتا عیراقێ وپشتی شەرێ جیهانی یێ ئێکێ ، زاراڤێ عێراق ژلایێ کارگێری وسیاسی ڤە هاتە بکارئینان هەمی وێ ئاخێ ڤەدگریت کو کەڤتە بن دەسهەلاتا دەولەتا عیراقێ و دگەلدا بەشێ باشورێ کوردستانێ کو هاتیە بناڤکرن ب هەرێما کوردستانێ ، ئەوا پەیوەندی ب زاراڤێ (هەرێم) ڤە هەی ژلایێ جوگرافی ڤە : ئەو پارچا ئەردی یە یا کو دیاردەك یان چەند دیاردێن جوگرافیێن وەکی ئێکە هەتا وێ رادێ وێ پارچا ئەردی وەلێ دکەت تایبەت مەندیەکا هوسا هەبیت ژپارچێن دەوروبەر جودا بکەت ، سەبارەت هەرێما کوردستانا عیراقێ دبینین ژمارەکا تایبەتمەندیێن جوگرافیێن هوسا هەنە وەلێ دکەن کو کوردستانا عیراقێ هەرێمەکا جوگرافیا جودابیت، ژ وانا پلا ئێکێ هەرێمەکا مرۆڤی یە وەلات و ئەدرێ کوردانە و پتریا ئاکنجیێن وێ کوردن ، ژلایێ بلندی ونزمیا ئەردی ژ هەرێمین دی یا جودایە ،

ژبەر کو نەهالێن کویر گرو دەشتێن بەرفرەھـ وزنجیرا چیایێن بلندیێن ھەین ، ھەر وەسا ئێکەمین ھەرێما عیراقێ یە کو ئاۆ و ھەوایەکێ شھدار و نیمچە ھشکاتی یێ ھەی ، ژلایی گیاو رووەکێ خورسك ، وتەیرو تەوال وگیانەوەرێن کویڤی وئاڤایێن بن ئەردی وسەر ئەردی دەولەمەندترین ھەرێما عیراقێ یە ، ئەڤجا ھەرێما کوردستانا عیراقێ ژئەگەرێ تایبەتمەندییێن مرۆڤ وسرۆشتی ھەرێمەکا جوگرافی یا جودایە ژ ھەرێمێن دی یێن عیراقێ .

سنۆرێ جوگرافیێ ھەرێما کوردستانا عیراقێ :

سنۆرێ رۆژھەلات و باکور و باکورێ رۆژئاڤایا ھەرێما کوردستانا عیراقێ سنۆرەکێ نیڤ دەولەتی یە دگەل ھەر ئێك ژ دەولەتێن ئیران و تورکیا وسوریا، بەلێ سنۆرێ باشورێ رۆژئاڤا ھەتا نوکە دەستنیشان نەکریە ، ودڤی بواریدا بزاڤێن زۆر ژلایی ڤەکۆلەراڤە بۆ دەستنیشانکرنا سنۆرێ ھەرێمێ ، بشت گرێدان ب پیڤانێن توبوگرافی و میژوویا خەلکێ ھەرێمێ وپشت گوھـ خستنا پرۆسێن ئاکنجیکرنا ھوزێن عەرەبا و ھەولێن تەعریبکرنێ پشتی دامەزراندنا دەسھەلاتا نافخۆیی ل عیراقێ ، وەسا دیاربوو کو سنورێ ھەرێمی ل رەخەکێ عیراقێ باشورێ رۆژھەلاتێ باژێرکێ بەدرە ل پاریزگەھا واست دەست پێ دکەت ، وبەرەڤ باکور ھەتا کانییێن نەفتێ ل رۆژئاڤایێ باژێرکێ مەندەلی دھێت ، وبرەخ بلنداھییێن حەمرین ھەتا فەتحە دچیت ومل بملێ رووبارێ دیجلە سەردکەڤیت ول باکورێ باژێری موسل بەرەڤ باشوری رۆژئاڤا دزڤریت وبولایێ باژێرکێ حەزەر پاش بەرەڤ رۆژئاڤا ھەتا دگەھتە سنۆرێ عیراق – سوریا ل باکورێ باژێرکێ بەعاج .

رۆبەرێ هەرێمێ نێزیکی ٩٠,٠٠٠ کیلومترێن دوجارکی دبیت کو دگەهتە زێدەتر ژ ٢٠٪ ێ ژ سەرجەمێ رۆبەرێ عیراقێ ، بقی شێوەی هەرێم دناڤبەرا هەردو بازنێن پانی (٣٣ – ٣٧) باکورێ هێلا یەکسانی دایە ، ودناڤبەرا هەردو هێلێن درێژ (٤١ –٤٦) رۆژهەلاتێ هێلا گرینج دایە .

نەخشێ هەرێما (کوردستانا عێراقێ)

بلندی و نزمیا رویێ ئەردێ هەرێما کوردستانێ

جهێ جوگرافیێ هەرێما کوردستانا عیراقێ کارێ کریە سەر سیمایێ بلندی و نزمیا روی ئەردی وئاخاوێ ، ئەڤەژی روالەتەکێ وان هۆکارێن جیولۆجیە کو ئێك ل دویڤ ئێك بسەر ئەڤێ ئەردی داهاتین ، دکەڤندا ئەڤ دەڤەرە بەشەك بوو ژ دەریایا (تیش) یا کەڤن ، پرۆسا سەرئاڤکەفتنا وێ ب ژمارەیەکا جولاندنێن بلندێن تەکتونی دەست پێکریە و ملیۆن سالان ڤە کێشایە ، وئەڤ جولانێن بلند ونزمێن سەر ئەردی لێ پەیدابوون .

دشێین ئەڤێ پارچێ هوسا وەسف بکەین کو پێکهاتیە ژ چەپێن کوور کو چەمیایی و نەهالێن کوور دکەڤنە دناڤدا ، ئەڤ چەپ چەمیانە ب شێوێ شوربونێ وەرگرتیە کو ل باکورێ رۆژئاڤا هەرێمێ بەرەڤ رۆژهەلات دچیت وپاش بەرەف باشورێ رۆژهەلات شوردبنەڤە ، ئەڤجا رویێ ئەردێ هەرێما کوردستانێ یێ جودایە ژلایێ بلندی ونزمی ژبەر هندێ دشێین دابەش بکەین بۆ دوبەشێن سەرەکی :

۱- دەڤەرا جیایی .

۲- دەڤەرا زویرک (نیمچەچیایی)

۱- دەڤەرا چیایی :

ئەڤ دەڤەرە باکورێ هەرە دویرێ باکورێ رۆژهەلاتا هەرێما کوردستانێ ڤەدگریت ، چیایێن ئەڤێ دەڤەرێ د بلند و سەرتیژن و بلنداهیا وان دناڤبەرا (۱۰۰۰ - ۳۶۰۰ م) وپتریا چیایێن ئەڤی بەشی ب چەپێن چەمیای و رِك

هاتینه نیاسین . دشێین دەڤەرا چیایی لسەر بنەمای بلندی وپێکهاتنا جیولوجی بکەینە دو زنجیرێن چیایی .

أ – زنجیرا چیایێن بلند و چەمیایی و ئالۆز : ژ باکورو باکورێ رۆژهەلاتی کو بلندیا وان دناڤبەرا ٢١٠٠ – ٣٦٠٠ مەترن ، جەپێن ئەڤێ دەڤەرێ زۆریا گوپیتك و ژێهەلی و ژوورداڤێن رك هاتینە نیاسین ،گەلەك جاران چەپێن وێ لێك نزیك دبن . وچیا بەرفرەهدبن ، بڤێ چەندێ نەهالێن چیایێن مەزن گەلەك تەنگ دبن ، ئەوتشتێ رکاتیا دەڤەرێ زێدەکری توندیا هۆکارێن هریانێنە ژئەگەرێ باران وبەفرێ ، ژچیایێن ڤێ دەڤەرێ چیایێ مەهرنار وئاشینە و سەرمەیدان لسەر سنۆرێ عیراق و تورکیا ، وچیایێ حەسارۆست کو بلنداهیا وی ٣٦٠٧مترا پترە و چیایێ قەندیل و هەورەمان لسەر سنۆرێ عیراق و ئیرانێ .

ب- زنجیرا چیایێ چەپێن سادە :

ئەڤ دەڤەرە دکەڤیتە باشورێ دەڤەرا ئێکێ بلنداهیا چیایێن وێ دناڤبەرا (١٠٠٠ – ٢١٠٠) مترە ، ئەڤ دەڤەرە ب کێمییاچەپ و چیرێ، بەرینێ دهێتە نیاسین، دگەل وێ چەندێ چیایێن ڤێ دەڤەرێ کەفتینە بن کاریگەریا هریان وژێکڤەبوونێ ، بەلێ زنجیرا چیایێن دەڤەرێ بشێوەکێ رونتر دەردکەڤن ، زنجیرا چیایێن ڤێ دەڤەرێ کو سنورێ باشورێ دەڤەرێ دیار دکەن ئەڤەژی دەڤەرا زویرك جودادکەت ژ زنجیرا چیایێن وێ بێخیر ، سەفین ، هەیبەت سولتان ، قەرەداغ ، زەردەداغ ، هەروەسا ژمارەکا بانییان بخوڤەدگرن .

وبانییا پێنجوین کو دکەڤیتە باکورێ پارێزگەها سلێمانیێ مەزنترین و گرنگترین بانییا دەڤەرا چیاییە .

وبانییا (بەرزنجە) ل رۆژهەلات دگەهیتە چیایێ هەورامان ول باشوری هەتا دەشتا شارەزور دریژدبیت .

٢- دەڤەرا زویرك (نیمچە چیایی) :

سنۆرێ دەڤەرێ ل باکور سنورێ دەڤەرا چیاییە بەلێ ل باشوری دگەهتە چیایێن شنگال ، شێخ ئیبراهیم ، مەکحۆل و زنجیرا چیایێن حەمرین . رویێ دەڤەرا بانی و گرکا پێکهاتیە ژ زنجیرەکا چیایێن نزمێن وکەهەڤ ، وکۆمەکا باش و دەشتێن بەرفرەهـ کو ل ناڤبەرا زنجیرا چیا وبانییان دریژ بوینە .

ژئەگەرێ جوداهیا زۆرا سروشتی بلندی ونزمیا دەڤەرێ دشێن رویێ وێ دابەش بکەین بۆ سێ بەشان :

أ- زنجیرا چیا وگرکان :

ب شێوێ چەند کومەکا دەردکەڤن کو ژلایێ باکورێ رۆژئاڤا بەرەڤ باشورێ رۆژهەلات دریژ دبن وپتریا زنجیرێن بلند ژ ١٠٠٠ مترا نابوریت د ئاسێ نینن وترویتن و بێ رووەکن وکێم چەمیاینە و زێدەتر گرکان دچن نەوەك چیانە .

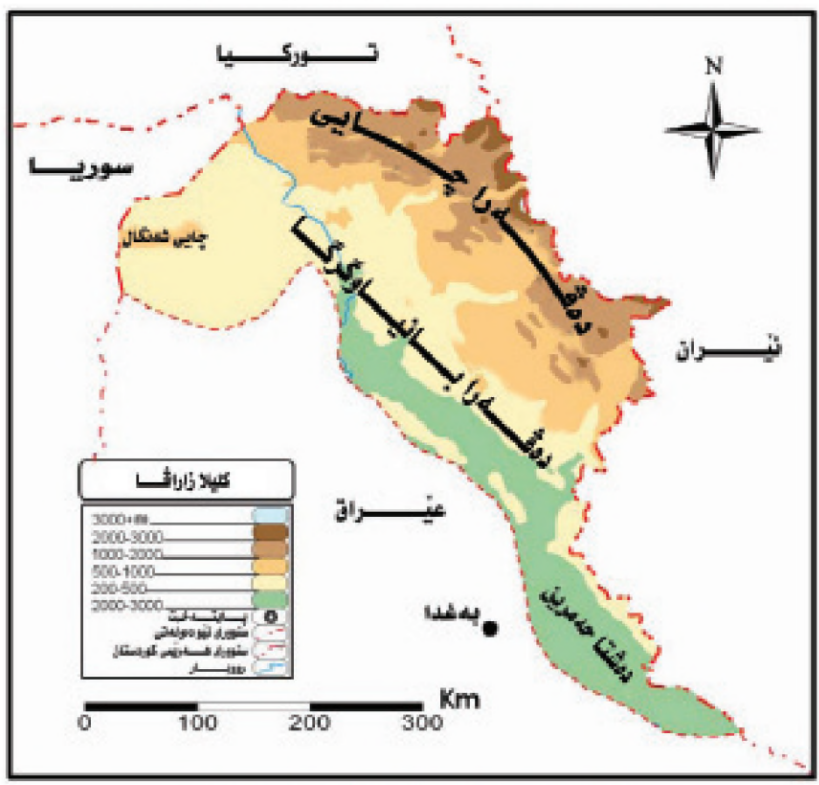
ژ زنجیرێن قێ دەڤەرێ حەمرین ، مەکحول ، درەوشکە ، کانی دوملان ، وقەرەچوغ.

ب - دەشت :

دەشتێن ئەڤێ دەڤەرێ ب راستی پێکهاتینه ژ چەمیایی و بلنداهیان هۆکارێن خوارن و رامالینێ یێن پرکرین ژ چینەکا ستیر یا نیشتەنی لم . هندەك ژوان باشترین و چێترین دەشت بۆ چاندنێ دهێن ژوان ژی : دەشتا هەڤلێرێ ، دەشتا شنگالێ و دەشتا حمرین .

جـ- بانی :

ئەڤێ دەڤەرێ روبەرەکێ بەرفرەهـ ژ بانیان و گرگا یێن تێدا وەکی مە ئاماژە پێ دای چەمیایی پتر ب گرگا ڤەدچن و ژێك دویرن و رك و ئاسێ نینن . ژ گرنگترین بانێن ئەڤێ دەڤەرێ بانییا کەرکووکێ و بانیا موسلە .

نەخشێ رووبێ ئەردێ هەرێما کوردستانێ

ئاڤ و هەوایێ هەرێما کوردستانا عیراقێ

ئاڤ و هەوایێ هەر هەرێمەکێ دکەڤیتە ل بن کارتێکرنا کۆمەکا هۆکارا و ل دویماهیێ کارتێکرنا وان دیار دبیت ل سە سالوخەت وتایبەتمەندیێن ئاڤا و هەوایێ وێ . ئەڤجا بۆ زانینا سەقایێ هەر هەرێمەکێ پێدڤییە ئەم وان هۆکاران بەحس ژێ بکەین ئەوێن کارتێکرن ل سەرکری .

و ئەویا پەیوەندی ب هەرێما کوردستانا عیراقێ ڤەهەی ئەڤ هۆکارێن ل خوارێ گرنگترین هۆکارن کۆ کارکریە سەر سەقایێ هەرێما کوردستانێ .

١- جهـ ل دویڤ بازنێن بانیێ :

هەرێم دەکڤیتە د ناڤبەرا بازنێپان یێن بانی (٣٣ - ٣٧) پلا ل باکور ، ئەڤ جهە حەتا رادەکی گەلەك بەرپرسە ژ :

أ- نەوەك هەڤیەکا مەزن بۆ بلندترین پلا گەرمێ و نزمترین پلا گەرما سالانە .

ب- دەرکەفتنا هەر چار وەرزێن سالێ ب تایبەتی ل دەڤەرێن چیای .

جـ- دەرکەفتنا دیاردا بارانێن وەرزی (باران بارین ل نیڤا زڤستانا سالێ و وهاڤینا هشك).

٢- جهـ ل دویڤ دەریا و زەریان :

هەرێما کوردستانا عیراقێ جهەکێ کیشوەرێ یێ دویر ئاڤێ یە ئەڤجا کارتێکرنەکا بهێز ل سەر کەش و هەوایێ هەرێمێ دکەت ، کو تێکرا (مەزناهیا هێزا گەرما سالانە و رۆژانە و کێم باران و کێم رادا شهێ یا بەرنیاسە . د ناڤ رووبەرێن ئاڤێدا دەریایا ناڤەراست کارتێکرنا ل سەر سەقایێ هەرێمێ هەی .

٣- بلندی ونزمیا رویێ ئەردی :

دابەش بونا رویێ ئەردێ هەرێما کوردستانێ ل سەر چەند یەکەیێن بلند و نزم (دەڤەرێن چیایێ و نیمچە چیایی) و ب لاێ درێژبونا زنجیرا چیایێن سەرەکی ژ باکورێ روژ ئاڤای بەرڤ باشورێ روژهەلات، ب شێوەکێ ئاشکرا کارکریە سەر سەقایێ هەرێمێ ، ئەڤەژی بویە ئەگەرێ پەیدابونا جوداهیەکا زورا گەرمێ ل دەڤەرەکێ بۆ دەڤەرەکا دیتر ب تایبەتی ل وەرزێ زفستانێ ، هەروەسا جوداهیەکا زۆر ژ باران بارینێ پەیداکریە ژبلی جوداهیا جورێن دابارینێ (بەفر ئان باران)

٤- نزماهییێن سەقای (نزمێن کەش و هەوای) :

ئەو نزماتییێن هەوای کو د هەرێمێدا دبورن ژ لایێ ژمارە و جورانڤە کارەکێ مەزن دکەنە سەر کەش و هەوایێ هەرێمێ ، برا باران بارینێ و وەرزێ دابارینێ ، درێژاهیا ماوێ بارینێ ، ئاراستا بای حەتا رادەکێ زور پشت ب ڤان نزماهیان ڤە گرێدایە ، هەر وەسا دیاردا زوری و کیمبونا برًا باران بارینان سالانە و هەیڤانە دزڤریتە ڤە بو هەبوونا جوداهیەکا زۆرا مەزن ژ ژمارەو جۆرێن نزماهییێن سەقای کو ل هەرێمی د دبۆرن.

٥- پێلێن بای (الكتل الهوائية) :

هەرێما کوردستانا عیراقێ توشی پێلین بای یێن ژێك جودا دبیت د وەرزێن جودا جودا دا ، کو یێن سارو هشك وکێم شهـ هەنە ، هندەك ژی گەرم و شهدارن .

بارو دۆخێ ئاڤ و هەوای ل هەرێما کوردستانا عیراقێ :

گومان تێدانینە کو باو گەرمی دبارین ژ گرنگترین رەگەزێن ئاڤ و هەوای دهێنە هژمارتن ، ئەڤان رەگەزان دێ چەندەك ب درێژی بەحسی ژێ کەین .

١- با (الرياح) :

ل هەرێما کوردستانێ ئاراستەیا بایێن بەرنیاس دوبارە بوونا وان ل وەرزەکێ بۆ وەرزەکێ دیتر بایێن بەرنیاس یێن زڤستانێ وبهارێ پێکهاتینە ژ :

بایيێ باکورێ رۆژهەلات ، بایيێ باشورێ رۆژهەلات و بایيێ باشور . وبایيێ بەرنیاس ل وەرزێ هاڤینێ پێکهاتینە ژ بایێ رۆژئاڤا ، بایێ باکورێ رۆژئاڤا و بایێ باکور .

سالوخەتێن ئەوبایێن کو ب سەر هەرێمێدا دهێن جوداهیا ل دویڤ جوداهیا ئارستە وئەو ژێدەرێن کو ژێ دهێن ، بایيێ باکورێ رۆژهەلات شهدارە و گەرمە . ئەو بایيێ ژ رۆژئاڤای ل وەرزێ هاڤینێ دهێت بایەکێ هشکە و گەرمە هندەك جارا توز دگەلداهەیە .

ل هندك دەڤەرێن چیایێن هەرێمێ بایيێ خۆ جهی ب سەردادهێت وەکی باهینکێ چیا و نهالا و رەشە باو ب سەر گۆما سلیمانیێ دا دهێت .

٢- گەرمی:

تێکراییا گەرما هەرێمێ ل دەڤەرەکێ بۆدەڤەرەکا دی و ژ وەرزەکێ بۆ وەرزەکێ دي یێ سالێ جودای هەیە ژ بەر کو تێکراییا پلا گەرما دەشتان جودایە ژ یا چیایان ئویا وەرزێ زفستانێ جودایە ژ وەرزێ هاڤینێ دێ ل خارێ دەربارەی گەرما هەر ئێك ژ وەرزێن زڤستان و هاڤینان ل هەرێمێ دێ ڤەکولینێ ل سەر کەین .

بارێ گەرمێ ل وەرزێ زڤستانێ :

تێکرایا گەرما هەیڤا کانونا دووێ کو سارترین هەیڤا سالێ یە دهەرێمێدا ل ناڤ بەرا (١–٣) پلا سەدیە ل ویستگەهێ سەلاحەدین و ٩,٩ پلا سەدیە ل خانەقین، ب گشتی چەند بەرەف باکور و باکورێ رۆژهەلاتا هەرێمێ ڤە بچین پلا گەرمێ دهێتە خارێ ژبەر دوو ئەگەران :

ئێک : چەند بەرەف باکور و باکورێ رۆژهەلاتی ڤە بچین ئەرد بەرز و بلندبیت.

دوو : لایێن باکورێ هەرێمێ دکەڤنە وان دەڤەران یێن کو ژ کەمەرا ئەردی د دویرن، دبیتە ئەگەرێ کورتیا روژێ د نیڤا زڤستانا سالێدا و کێمبونا کەفتنا گۆشا تیرۆژکێن هەتاڤێ .

دیمەنەک وەرزی زڤستانی دیار دکەت

باریٚ گەرمیٚ ل وەرزیٚ هاڤینیٚ :

کێمیا خواربوونا کەفتنا گۆشا تیرۆژکێن تاقیٚ ، هەروەسا رۆژێت دریژ و ساهیا ئەسمانی و پێلەکا بای کو ڤی کیشوەریٚ هشك د ڤی وەرزیدا هەریٚمیٚ ڤەدگریت، هاریکاریێ بۆ بلندبونا پلێن گەرمیٚ دکەن :

د پترپا دەڤەرادا ژ (٣٠) پلا سەدی پترە .

ئاڤ و هەوایێ هەریٚمیٚ ژلایێ گەرمیٚ ڤە تایبەتمەندیەکا دی یا هەی ئەوژی تایبەتمەندیا ئاڤ و هەوایێ کێشوەریە کو ب هەبوونا جوداهیەکا گەرما زۆرا گەرما سالانە دیاردبت ژ(٢٥) پلا سەدی پترە ل هەمی ویستگەهێن هەریٚمیٚ سەحکە خشتیٚ ژمارە (١) .

دیمەنەکێ ژ وەرزیٚ هاڤینیٚ دیاردکەن

خشتێ ژمارە (١)

تێکراییا پلا گەرمێ یا هەیڤانە وسالانە ل چەند ویستگەهێن هەرێمێ وپلا سەدی

هەیڤ/ ئیسگەه	شەنگال	سەلاحەدین	سلێمانی	کەرکوك	خانەقین
کانوونا دووێ	٦,٢	٣,١	٣,٢	٨,٤	٩,٩
شوبات	٨,١	٤,٩	٥,٣	١٠,٢	١١,٥
ئادار	١٢,٢	٩,١	١٠,٢	١٣,١٧	١٥,٥
نیسان	١٦,٩	١٤,١	١٥,٣	١٩,٢	٢٠,٥
گولان	٢٣,٩	٢٠,٢	٢١,٣	٢٦,٣	٢٧,٥
خزیران	٣٠,٤	٢٦,٢	٢٨,٦	٣٢,٢	٣٢,١
تیرمەه	٣٣,٨	٣٠	٣٢	٣٥,٢	٣٥
ئاب	٣٣,٧	٣٠,٢	٣١,٩	٣٤,٧	٣٤,٨
ئیلوّن	٢٩,٣	٢٦,١	٢٧,٥	٣٠,٤	٣٠,٤
چریا ئیکێ	٢٢,٦	١٩,٤	٢١,١	٢٤	٢٤
چریا دووێ	١٤,٩	١١,٥	١٢,٨	١٦,٦	١٦,٣
کانوونا ئیکێ	٨,٢	٥,٥	٦,١	١٠,٦	١٠,٨
تێکرایا سالانە	٢٠	١٦,٧	١٧,٩	٢١,٨	٣٢,٤

هەر وەسا پێدڤیە ئاماژێ ب هەبوونا دوو وەرزێن ڤەگوهاستی ل هەرێمێ کو بەهار وپایزن بکەن ، ل ڤان هەردوو وەرزا گەرمی یا ناڤنجی یە بۆ ژیانەکا گونجای دەبیت .

٣- دابارین :

چەندیا دابارینێ وچۆرێ دابارینێ ل هەرێما کوردستانا عیراقێ لپەی وان هوکارێن کاریگەری لسەر ئاڤ وهەوای هەی تێنە گهورین و ئەو بایێن نزم کو ژ دەریا ناڤەراست دهێن هوکارێن سەرەکیێن دابارینێ نە د هەرێمێدا ، ل هەرێمێ هەمی جۆرێن دابارینێ (باران ، بەفر ، گژلوك) دبارن .

بەفر بارین ب پلا ئێکێ تایبەتیە ل دەڤەرا چیای ل هەرێمێ ل هەیڤێن زڤستانا دروست (بەفرانبار و رێ بەندان و رەشەمێ) دبارێت . ب گشتی گۆپیتکێن چیا و بلنداهی وبنارێن باکوری ژ هەمی دەڤەرێن دی ب بەفرترن . سەبارەت باران بارینێ جوداهیەکا زۆر و چەندیا باران بارین د هەرێمێدا هەیە بۆ نموونە ناڤەندێ بارانا سالانە د هەرێمێدا دناڤبەرا ٣٢٨ملم دایە ل خانەقین و زێدەترە ژ ٧٠٢ملم ل زاخو.

پرسیار :

هوکارێ سەرەکیی یێ دابارینێ د هەرێمێدا چیە ؟

ب گشتی بارانیێن هەرێمێ هندی بەرەف باکوور و باکورێ رۆژهەلاتێ بچین پتر دەبن ، ئەڤەژی ژبەر هۆکارێ بلندی و نزمیێ ژلایەکی ڤە و دەربازبوونا هژمارەکا زۆر ژ بایێن نزم چەند بەرەڤ باکوری بچین پتر نزم دبن .

هەریّمێن ئاڤ و هەوای :-

لسەر بنەمایێ ئەو جوداهیا زورادناڤبەرا دەڤەریّن هەریّما کوردستانا عیراقێدا هەی ژلایێ ئاڤ و هەوای ڤە ب تایبەتی ژلایێ گەرمێ و دابارینێ ڤە ، ڤەکۆلینێن نوو یێن تایبەت ب لینکرنا ئاڤ و هەوایی عیراقێ ڤە ڤێ هەریّمێ ژ لایێ ئاڤ وهەوای ڤە بۆ دوو هەریّما پۆلیندکەت:

١- هەریّما ئاڤ و هەوایێ دەریای ناڤەراست :

ئەڤ هەریّمە بەشێن باکوری و باکورێ رۆژهەلاتی ئانکو دەڤەریّن چیا ڤەدگریت ، ژلایێ گەرمێ ڤە ب زڤستانەکا زۆرا سار و هاڤینەکا هین دهێتە نیاسین ، وژلایێ دابارینی ڤە ئەڤ هەریّمە تنێ هەریّمە کو بەفرەکا ستوور تێدا دکەڤی، تێکرایێن بارانا سالانە ژ ٥٠٠ ملم کێمتر نینە ، چاندنا زڤستانی د ڤێ هەریّمێداتەمامی پشت ب بارانی گرێدەت ، لەوا ب هەریّمەکا باران مسۆگەر دهێتە نیاسین .

پرسیار :

بۆچی هەریّما ئاڤ و هەوایێ دەریایا ناڤەراست بڤی ناڤی دهێتە نیاسین ؟

٢- هەریّما ئاڤ و هەوایێ نیمچە هشك (گەرمەسێر):

بەشێ دی یێ هەریّمێ ئانکو دەڤەرا زویرك ڤەدگریت ، د هاڤینێدا پلێن گەرمێ دبەرزن وزڤستانا وێ کێمتر یا سارە ، تیکرایێ بارانا سالانە ژ ٥٠٠ملم کێمترە، وچاندن د ڤێ هەریّمێدا زڤستانیە ، چێدبیت تووشی هشکاتیێ بێت لەورا ب هەریّما بارانا نەمسۆگەر دهێتە نیاسین.

رووەکێ خورستی

رووەکێ خورستی (سروشتی) هەروەکی ژ ناڤی دیارە وان رروەوەکا ڤەدگرێت یێن ئەو بخو شین دەبن . رووەکێ خورستی ب گشتی ب کارتێکرنا دناڤبەرا ئاۆ و هەوای ورورویێ ئەردی وئاخێ بەرهەم دهێت . هەر لپەی وێ جوداهیا ئاشکرایا دناڤبەرا ئاۆ و هەوایێ هەرێمێدا هەی ، وجوداهیەکا وەساژی د رووەکێ خورستیرا دهێتە دیتن ، ئەۆ جوداهیە ژی دناڤبەرا دارستانێن چیا و گژوگیایێن دەشتێدا ب روونی یا دیارە .

هەرێما کوردستانێ دابەش دبێتە سەر دو کەمەرێن سەرەکی یێن رووەکی ئەوژی کەمەرا دارستانا و کەمەرا گژوگیایێن کورت (گەرمەسێر) ان ، هەروەسا رووەکێن سروشتیێن دی ژی هەنە کوهەر دەمێ رووبارا پانیەکا بەرفرەه بخوەڤە بگریت شیت دبن .

ئێك / دەڤەرا دارستانا و گژوگیایێن چیا :-

پرانیا دارستانێن سروشتی دکەڤنە باکورێ رۆژهەلاتا هەرێمێ ، درێژبوونا دارستانێن سروشتی شێوەکێ کڤانەیی بخوڤە گرتیە کو ژ باکوریێ رۆژئاڤا بو سەمتا باشورێ رۆژهەلاتی درێژ دبیت ، ئەڤەژی هەمان سەمت و جهە کو هێلێن بارانێ دێ دەڤەرێدا دچن .

دیمەنەک ژ دارستانا

هەروەسا پتریا ئەو دارستانێن ل بلنداهیێن ٦٠٠ – ٢٠٠٠ م شین دەبن ئانکو دکەڤنە دەڤەرا ئاڤ و هەوایێ دەریایا ناڤەراست کو زڤستانا سارە و هاڤینا هینە و مام ناوەندیە ، رادا دابارینا سالانە بڤێ دەڤەرێ دناڤبەرا ٥٠٠ – ١٢٠٠ ملم دایە، جوداهیا رادیێ دابارینێ ل دەڤەرەکێ بۆ دەڤەرەکا دی بۆیە ئەگەرێ جوداهیا چڕ وپڕیا دارستانا ژ جهەکی بۆ جهەکێ دی .

ئەو رووبەرێ دارستانێن سروشتی نخافتی ب نێزیکێ (٦) میلون دۆنما دهێتە خەملاندن ، وب شیۆەکێ نە وەکهەڤ ل دەڤەرێن هەرێمێ بەلاڤ بووینە وەکی خشتێ ژمارە (٢) .

رووبەرێ دارستانێن سروشتی لدویڤ پارێزگەهێن هەرێمێ / دۆنەم .

پارێزگەه	رووبەرێ دارستانا ب دۆنەما	رێژا سەدی ژ رووبەرێ گشتی یێ دارستانا
دهۆك	٢٠٥٧٦٠٠	٪٢٨,٩٤
هەولیر	٢٣١٢٠٠٠	٪ ٣٢,٥٢
سلێمانی	٢١٩٥٢٠٠	٪ ٣٠,٨٥
نەینەوا	٥١٤٤٠٠	٪ ٧,٧٤
دیالا	١٩٦٠٠	٪ ٠,٢٨
سەلاحەدین	١١٦٠٠	٪ ٠,١٧
سەرجەمێ گشتی	٧١١٠٤٠٠	٪ ١٠٠

دەرکەفتی کو پارێزگەها هەولێرێ ل پێشەیا پارێزگەهێن هەرێمێ دهێت ، لدویڤ چری و پرپا دارا ، سێ کۆمەلێن سەرەکی یێن دارستانێن سروشتی د هەرێما کوردستانێدا هەنە :

١- دارستانێن ڤەکری :

وان دارستانێن بەر بەلاڤ ڤەدگریت کو چریەکا ئاشکرانینە بەلکوی ژ کۆمەکا تراشێن کت کتە لڤێرە و وێراهە پێکهاتینە ، و مەودایەکێ بەرفرەهـ دناڤبەرا وان دایە . رووبەرێ وێ نێزیکی ٤٨ ٪ ێ ژ رووبەرێ سەرجەم دارستانێن سروشتی پێکدئینیت . دشیاندا هەیە جۆرێ دارستانا ل چیایێ شنگالێ و گوێژە و سەفین بهێنە دیتن .

٢- دارستانا چڕی مام ناوەندی :

ئەڤ دارستانە ب وێ چەندێ دناڤدارن کو چریا وان مام ناوەندیە و ژ ئەگەرا برینا هەرەمەکێ ڤالاهی و دەڤەرا بێ دار تێدا پەیدابوێن ، رووبەرێ وێ نیزیکی ١٦ ٪ ێ رووبەرێ سەرجەم دارستانا نەل دەەڤرێن سوارەتووکا و قەرەداغ و ئەتریش وچۆمان دهێتە دیتن .

٣- دارستانا چر :

چریا وێ یا زۆرە دارێن وێ ژ جۆرێن باشن دشیاندا هەیە بۆ بدەست ڤەئینانا کەرستێن داری هەر تەختە ... هتد ب بهێتە بکار ئینان ، رووبەرێ وێ ب رێژا ٣٦ ٪ ێ سەرجەمێ رووبەرێ دارستانا پێك دئینیت .

پرسیار :

دارستانا سروشتی یا هەرێمێ ل سەر چ بنەماد بیتە سێ کۆمەل ؟

دوو : دەڤەرا کۆرتەگیا (السهوب) :

پتریا رووەکێن وێ د دەڤەرا زویرکادا هەنە و ب باشترین چروانێ هەرێمێ دهێتە هژمارتن ، ژبەر چەندی وچاوانیا سالوخەتا و بەلاڤبوونا گژوگیایێ وێ ژی لپەی ژیواری دژێك جودانە ، ل سنورێ ژێریا قێ دەڤەرێ گیاو ستریێن بیابانێ زێدەتر پێڤە دیارە ، بەلێ ل دەڤەرا چیایێن ژوریدا ، گژوگیا و دارێن وێ نیزیکێ گژوگا و دارێن دەڤەرا چیایی نە . ئەڤ نەوەکهەڤی یی ژی چوان ئاڤ و هەواویێ رویێ ئەردی دەردئێخن کو یێچ ب بێ جوداهی تێدا پەیدادبیت. باران ل باشورێ دەڤەرێ کو ٢٠٠ ملم دبیت زێدە دکەت بۆ ٤٠٠ ملم ل سنورێ باکورێ دەڤەرێ . ژناڤدارترین رووەکێن قێ دەڤەرێ گژوگیایێ جۆرا وجۆرن وەکی کەنگرو ئەنیمون و قوراد تولك .

دەرامەتێ ئاڤێ

ل هەرێما کوردستانێ دو شێوێن دەرامەتێ ئاڤێ هەنە : ئاڤا بن ئەرد و ئاڤا سەر ئەرد ، ئەڤ هەردو ژێدەرێن درامەتێ ئاڤێ پشت ب چەندیا بارانێ و بەفرا حەلیای ڤە گرێددەت کو کار دەکەتە سەر سروشتێ ئاڤا سەر ئەرد وبن ئەرد .

لپەی وان بارانێن هەرێمێ ب شێوەکی تایبەت د وەرزێ زڤستانێدا دبارن . بارانێن ڤی وەرزی پشکا هەرە مەزنا ئاڤا رووبارێ دیجلە و ژێدەرێن وێ پێك دئینیت . ل هەرێما کوردستانێ بەفر بارین ل داویا هەیڤا کانوونا دووێ دەست پێدکەت و حەلاندنا وێ ل هەیڤا نیسانێ دەست پێدکەت ئەڤژی کاردکەتە سەر چەندیا سالانەیا ئاڤا سەر ئەردی و زان و پەقینا ئاڤا بن ئەردی .

١- ئاڤا بن ئەردی :

ئاڤا بن ئەردی ب ژێدەرەکێ گرنگێ دەرامەتێ ئاڤێ ل هەرێما گوردستانێ دهێتە هژمارتن ، ژ بەر ب کارئینانا وێ د بیاڤێن جوراو جۆرێن ژیانێدا ، سەرباری وێ چەندێ کۆ هۆکارەکە ژ هۆکارێن سروشتی بۆ پێك ئینانا ئاڤا سەر ئەرد چونکی ب ئێك ژ ژێدەرێن گرنگێن ئاڤا روبار و دەریاچا دهێتە هژمارتن ، ئەف دەرامەتە رولێ خۆ دگێرت ژبۆ تێرکرنا پێدڤیێن ئاکنجیا بۆ ب کارئینانا وان و پێدڤیێن ئاژەلی و چاندنا هاڤینێ ل هەرێمێ . هەر وەسا هەتا رادەکێ زۆر ژی ل گەلەك جهێن هەرێمێ جهێ خۆجهبوونا مرۆڤا دیار دکەت . دریژبوونا زنجیرێن چیا ب سەمتا باکورێ رۆژئاڤا – باشورێ رۆژهەلاتێ کو دناڤبەرا واندا چەند نهال و دەشت هەنە .

ئەو دەڤەر كرینە عومبارەكا مەزنا ئاڤێ بن ئەرد ، زێدەباری وێ پێكهاتیێ كلسیێ ئاڤ هەلگر وكونكدار هاریكارە ژبو بەرفرەهیا ئاڤا بن ئەرد ل هەرێمێ . ژ ئاڤزیلێن گرنگێن ئاڤا بن ئەرد د هەرێمێ دا ئاڤزیلێن هەولێر ، ئاكرێ ، شارەزوو ، رانیە و، قەلادزێ .

ئاڤا بن ئەرد ل هەرێمێ دابەش دبیت بۆ :

١- بیر و كارێز :

بیرب ئێك ژ ریكێن كەڤنێن دەرئیخستنا ئاڤا بن ئەرد ل هەرێمێ دهێتە دانان، ژپێخەمەت دابینكرنا پێدڤیێن جۆرا وجۆریێن ئاكنجیا دهێنە كولان . سەبارەت ب كارێزا ژی كارێز ریكەكا گەلەك كەڤنە كو ئاكنجیێن هەرێمێ بۆ دەرئیخستنا ئاڤا بن ئەرد ب كاردئینا ،پێكهاتیە ژ كۆمەكا بیرا كو ب ریكا هندەك جوكاڤە هاتینە گرێدان وئاستێ هەر ئێكێ ژوان ژیا بەری خۆ نزمترە و ماوێ كیمتر ژ ٢٠ میترا دناڤبەرا وان دایە .

٢- ژێدەروكانی :

پیڤانا بلندی و نزمیێن سەر رووییێ ئەردی و تایبەتمەندیا جیۆلۆجی رولێ خۆ د پتریا ژێدەروكانییێن هەرێمێدا گیرایە ،كونكداریا كەڤەرێن سەقامكیرب سەر چینێن كەڤرین یێن ئاڤ هەلكر و هەبوونا گەلەك دەرز و كۆنا هەمی هۆكارەكێ هاریكار بوون بۆ بەلاڤبوونا ژێدەرێن وێ ،ئەڤە زێدەباری هەڤ ئاستێ ئاڤا بن ئەرد دگەل رۆیێ ئەردیدا ،ئەڤان ژێدەروكانیا رۆلەكێ چالاك د دابەش بوونا ئاڤەدانیێن هەرێمێدا گێرایە .

د هەرێمێدا چەندین زێدەروکانیێن ئاڤا کانزایی هەنە کو ژبەر ناڤەرۆکا وێ یا کیمیایی دنوژداریێدا بۆ چارەسەرکرنێ ب کاردیت .وەکی کانیێن بانیا خێلان، بازیان ،شێخێ باڵەکان وشێرە سوار ، ئاڤا بن ئەرد ب شێوەکێ گشتی د هەرێمێدا ب سەر دو دەڤەرا دا دابەش بوویە .

ئێک: دەڤەرا چیایێن بلند کو ب مشەییا ئاڤابن ئەرد و زەلالیێ و کێمیا ناڤەرۆکا کانزایی . حەلیای و کێمیا پیس بوونێ دهێتە جوداکرن .
دوو : دەڤەرا نەهند ئاسێ یە کۆ چەندی و زەلالیا ئاڤاوێ ل دەڤەرا ئێکێ کێمترە .

٢- ئاڤا سەر ئەرد :

دەرامەتێ ئاڤا سەر ئەرد ل هەرێما کوردستانێ خود رووبار و دەریا چادا دبینتە ڤە ، هەرێما کوردستانێ دڤێ بیاڤیدا یا دەولەمەندە چونکی رووبارێ دیجلە وهەر پێنج تایێن وی د ئەردێ وێدا دەربازدبن .

ئەو تایێن دریژنە رووبارێ دیجلە ئاڤەرۆیا وان دکەڤیتە سنۆرێ هەرێمێ و پارچێن دیێن کوردستانێ ك ٦٦ ٪ ێ داهاتێ سالانە یێ ئاڤێ بۆ رووبارى دیجلە دابین دکەن .

رووبارێ دیجلە :

رووبارێ دیجلە ژ دەهمانێن ژێریا زنجیرا چیایێن رۆژهەلاتا توروس ل باکورێ کوردستانێ دزێن ، پشتی ل باکورێ گوندێ پێشخابور دهێتە ناڤ ئاخا کوردستانێ دناڤ نهاڵەکا بەرفرها خاروڤیجیدا وبۆرت وپشتی هنگێ بانیا مووسل دبریت ود وریدا بەنداڤ (سکر)ێ مووسلێ لسەر دروستکریە .

پشتی وێ بلنداهیێن حەمرین ل دەرتەنگا فەتحە دبریت وب سەمتا باشوریێ رۆژهەلاتی دریژدبیتە ڤە، دۆریژیاوی ژ پێشخابور هەتا فەتحە ٤١٠ کم دبیت ، پێنج تایێن سەرەکی درژنە سەر کو دکەڤتە لایێ رۆژهەلاتێ رووباری ،لپەی ئێك ئەڤەنە : خابوور ، زێێ مەزن ، زیێ بچووك ، عوزیم ، سیروان (دیالە) .

پرسیار : بۆچی ئاڤا بن ئەرد ل هندەك دەڤەریێن هەریمێ بۆ چارەسەرکرنا نەخوشیا ب کاردهێت .

١- خابوور :

ئێکەم تایە دگەهیتە رووباریێ دیجلە ب ئێك گەهشتنا هەردوو تایێن وی مەهرما و هیزل دروست دیت ول باکوریێ گوندیێ جالیکە دهێتە ناڤ ئەردیێن هەریمێ . پشتی کو ریێرەوا خۆ بەرەف باکور و باکوریێ رۆژئاڤا دگهوریت و ناڤ زاخۆ را دەربازبیت .

دریژیا ڤی تای دگەهیتە ١٦٠ کم و تێکرایێ داهاتێ ئاڤا وی یا سالانە دگەهیتە ١,٩٦ ملیار /م٣ ، ب ریژا ٢٢ ٪ ێ پشکداریێ د سەرجەمێ سالانە یێ ئاڤا رووباریێ دیجلە دا دکەت .

دیمەنێ رووبارەکی

٢- زێێ مەزن

ئەڤ زێیە ب گرنگترین تایێن رووبارێ دیجلە دهێتە هژمارتن ، ل چیایێن هەکاری ل ناڤەراستا دناڤبەرا دەریایا وانێ و دەریا یاورمێ دزێت ، ول نیزیك گوندێ چاڵ ل باکورێ قەزا ئامێدیێ د دەڤەرا بارزاندا دبۆرت بەرەڤ باشورێ رۆژهەلات لاددەت و پاشی رووبارێ شین و شەمزینان دریژنە سەر،پشیی تایێ رەواندوزێ دریژیتە سەر ئەڤ رووبارە ریوەوا خۆ ب سەمتا باشەرێ روژئاڤا دگهورتی و ل نیزیك کاڤلێن نەمرود دریژیتە دیجلە ، دریژیا زێێ مەزن ٣٩٢ کم . داهاتێ ئاڤاوی یاسالانە دگەهتە ١٣,٢٩ ملیار / م٣ ئەڤ رووبارە ب ریژا ٣٣ ٪ێ پشکداریێ د سەرجەمێ سالانە یێ ئاڤا رووبارێ دیجلەدا دکەت .

٣- زێێ بچووك:

چیایێن قەندیل ولاجان ب ژێدەرێن سەرەكیێن ئەڤی زێێ وتایێن وی دهێنه هژمارتن ، ژ چەند لقێن بچووك پێكهاتیه ل نزیكی گوندێ ماشان دهێته ناڤ ئاخا هەرێما كوردستانی ، ب شێوەكی سەرەكی ل ئێككرتنا رووبارێ تیت وروبارێ ماوەت (قەلاچۆلان) پێك دهێت ، زێێ بچووك دەشتێن پشدەرو قەلادزێ دبریت و ژ بەندەرێ دوكان دبۆریت ، د وێرێدا سكرێ دوكان لسەر هاتیه دروست كرن ، رێرەوا ڤی رووباری بەرەڤ باشورێ رۆژئاڤا درێژد بیت ب (پردێ- ئالتون كوپری) دا د بۆریت هەتا ل دووراتیا ٣٠كم ل باشورێ شەرقات و رێژیته رووبارێ دیجله ، درێژیا زێێ بچووك ٤٠٠كم داهاتێ ئاڤاوی یێ سالانه ٦,٩٩ ملیار / م٣ رێژا ١٧ ٪ پشكداریێ د سەرجەمێ سالانەیێ ئاڤا رووباری دیجلەدا دكەت .

٤- رۆخانه (عوزێم):

چیایێن قەرەداغ و شوان ب ژێدەرێن سەرەكی بۆ تێركرنا تایێن ڤی رووباری وەرزی دهێنه دانان .

ئەڤ رووبارە ژ سێ لقێن وەرزی پێك دهێت ئەو ژی (خاسەسو) كو باژێرێ كەركووكی دكەڤیته سەر، (تاوغ سو) كو باژێرێ (داقوق) ل سەرە ، و (ئاق سو) كو باژێرێ (دوز) ل سەرە ، ول پشتی هنگێ عوزیم ل باشورێ بەلەد درێژیته رووباری دیجله .

دریژیا ڤی زێی ٢٣٠ كم تیكرایێ داهاتێ ئاڤاوی یا سالانه دەگهیته ٠,٧ ملیار/ م٣ بەریژا ٢٪ بشكداریێ د سەرجەمێ سالانه یێ ئاڤا رووبارێ دیجلەدا دكەت .

٥- سیروان (دیالە) :

چیایێن رۆژهەلاتێ کوردستانێ و چیایێن پاریزگەها سلێمانی ب ژێدەرێن سەرەکیێن ئاڤا ڤی رووباری دهێنە دانان ، ل نزیکی گوندێ لاوەرانە دهێتە ئاڤ ئاخا هەرێما کوردستانێ وژ ب ئێك گەهشتنا سێ تایێن سەرەکی پێك دهێت ، رووبارێ سیروان و رووبارێ تانجەرۆ رووباری زەلم ، پشتی دناڤ چیایێن هەورەمان و زنجیرا بەراناندا دەربازدبیت ،ل دەرتەنگیا دەربەندیخان سکرێ دەربەندیخان ل سەر رووباری هاتیە دروست گرن . ل نزیکی بلنداهیێن مەنسوریە سکرێ حەمرین لسەر دروست کریە ئەڤ رباره ل باشورێ بەغدا دریژیتە سەر دیجلەی. ریژیا وی دگەهیتە ٣٨٤كم،وتێکرایێ داهاتیێ ئاڤاوی یا سالانە ٥,٣ ملیار/م٣ ئەڤ رووبارە ب ریژا نزیکی ١٤ ٪ ی سەرجەمێ ئاڤا سالانەێ رووباری دیجلە دابین دکەت .

سکر و بەندااڤ:

د هەریمێ دا کۆمەکا پرۆژێن دەست بسەر داگرتن و ئاڤ عمبارکرنێ هەنە کو دماوێن جودا جودایێن بۆریدا ل سەر رووباری دیجلە و تایێن رووباری بمەرەما ئاڤدانێ وبەرهەمئینانا وزا کەهر وئاڤێ و دوورخستنا مەترسیێن لەهیا و بۆمەرمێن گەشت و گوزاری هاتیە دروست کرن ، د شێین دئەڤێن خواریدا خرڤە کەین:

١- سکر و بەندااڤا مووسل :

ل باکورێ باژێرێ موسڵ ل دەڤەرا ئاسکی موسڵ ل سەر رووباری دیجلە هاتیە دروست کرن ، و ژ سکرێ بەرایە ژ (٦) دەرگەها پێکهاتیە ، شانێن ئاڤ هەلگرتنا سـکری دەگەهیتە ١٣,٣ ملیار/ م٣ یێن ئاڤێ ، بۆ مەرما ئاڤدانێ و

بەرهەمئینانا وەزیا کەهرو ئاقێ و پاراستنا باژێرێ موسڵ و دەڤەرین دورو بەر ژ مەترسیێن لەهیا دهێتە بکارئینان ژبلی بهایێ گەشت وگوزاری ماسی گرتنێ .

پرسیار :

بۆچی پرۆژێن (ئاڤدانێ) ل هەرێمێ دکێمن ؟

٢- سکرو بەندافێ دوکان :

ل نزیك دەرتێنگێ دوکان ل سەر زێێ بچووك هاتیە دانان ، و ژ جۆرێ کۆنکریتی کڤانەیە ، سەرجەمێ ئاڤا هەلگرتی دگەهیتە ٦,٨ ملیار/م٣ . وژ (٥) دەرگەها پێك هاتیە ، وێستگەها بەرهەمهینانا وزا کارەبی بۆ بەرهەمئینانا (١٠٠) هزار کیلو واتا دەمژمێرەکێ کارەب لسەر ڤی سکری هاتیە دانان .

ئاڤا سکری بۆ ئاڤەدانا رووبەر بەرف رە سلێمانی و کەرکووك بکار دهێت، لگەل وێستگەهێ کارەبا دەربەندیخان ژێدەرەکێ سەرەکیێ وزا کارەبێ نە بۆ پارێزگەهێن هەرێمێ . ئەڤە سەرەرای بهایێ گەشت و گوزار ی وبهایێن دیتر .

٣- سکر و بەندافێ دەربەندیخان :

ئەڤ سکرە ل دەرتەنگا دەربەندیخان ل سەر رووبارێ سیروان هاتیە دروست کرن، ژ سکرێن بەری یە ژ (٣) دەرگەها پێك دهێت ، وێستگەهێ کارەبا وێ شیانێن بەرهەمهینانا ١١٢٥٠٠ کیلو وات / دەمژمێر کارەبێ هەیە . ئەڤ سکرە زێدەتر ژ ٣ ملیار / م٣ ئاقێ ڤەدگریت .

ویّنیّ سکری (بەنداڤ)

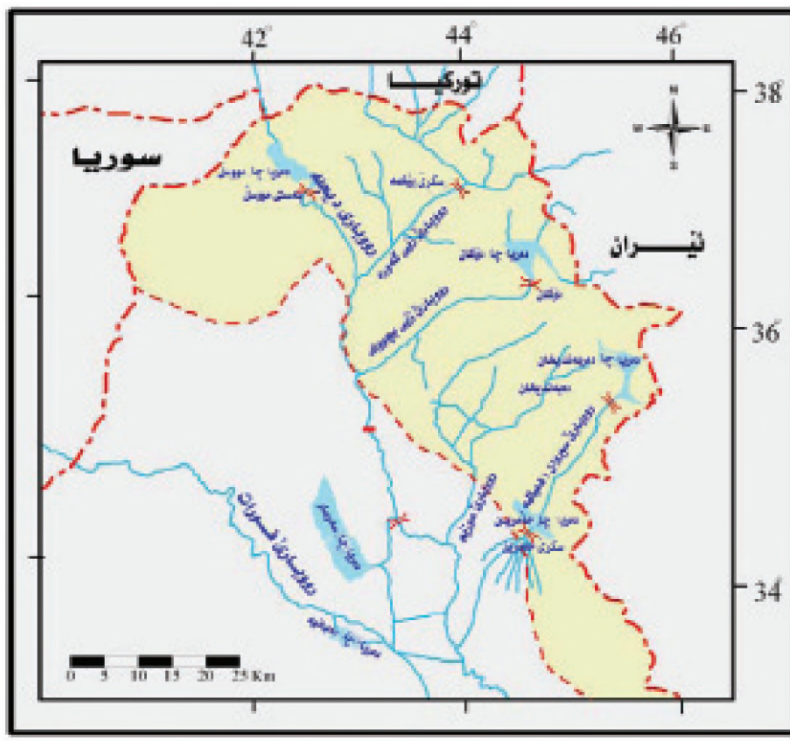
زەڤیّن بەرفرەـ ژ باژێرێ دیالا و سلێمانیێ ب ئاڤا سکری دهێنە ئاڤدان وئاڤا وی بۆ چەند مەومێن دی دهێتە بکار ئینان .

٤- سکر و بەنداڤا حەمرین :

ئەڤ سکرە ل ژێریا سکرێ دەربەندیخان لسەر رووبارێ سیروان هاتیە دروست کرن ، وژ سکریّن بەری یە و(٦) دەرگەهـ هەنە ، نزیکی ٣,٢ ملیار/م٣ ئاڤێ ڤەدگریت .

٥- سکر و بەنداڤا (دبس):

ئەڤ سکرە ل سەر زیێ بچووك ل قەزا دوبز سەر ب پاریێزگەها کەرکووك هاتیە دروست کرن ، ئەڤ سکرە زێدەتر ژ (١٠٠) ملیون /م٣ ئاڤێ ڤە دگریت ، بۆ ئاڤدانا زەڤیێن چاندنێ وبەرهەمهینانا وزا کەهرو ئاڤی مفا ژێ دهێتە وەرگرتن .

نەخشێ دەرامەتێن ئاڤێ ل هەرێما کوردستانێ

دەرامەتێن کانزایی

وەرارکرنا هەر هەرێمەکا جوگرافی بشت ب ئاستێ مشەییا دەرامەتێن سروشتی ڤە گرێدەت د ناڤ وانژیدا دەرامەتێن کانزا یی کو رۆلەکێ گرنگ و بەرەف پێش ڤەبرنا ژیارا ئابووری یا ئاکنجیێن هەرێمێدا دگێرن.

هۆکارێن سروشتی تنێ هۆکارێ پەربرسە ژ دابەش بوونا جوگرافیا دەرامەتێن کانزایی ، هۆکارێن سروشتی خو د بارودۆخێ جێولۆجی وەکی جۆرێ کەڤرا و چەرخێ جێولۆجی و لڤینا تیڤکلێ ئەردی و هۆکارێن رامالینێ دا دبینن لسەر بنەمایێ بها و بکارئینانا کانزا د پیشەسازی و پرکرنا پێدڤیێن هەمە جۆرێن مرۆڤی، کانزا د هەرێمێدا دهێنە دابەشکرن بۆ :

أ- کانزاییێن فلزی :

ئەو کانزانە کو دەدێخیێن و دحەلینن و هندەك فلزێن دی ژێ بدەستڤە دهێن ،ڤان کانزایێن ل خارێ ڤەدگریت .

ئێک : ئاسن

ئاسن ل چەند جهەکێن هەرێمێ دەردکەفیت وەکی ئاسنا وە ل ژێریا رۆژهەتا بێنجوین ، کارگەها سەرچنار کەرستێن خاڤێن ڤێ دەڤەرێ بۆ دروست کرنا چیمەنتویێ ب کار دێنیت .

هەر وەسا خاڤێن ئاسنی ل دەڤەرا بێنجوین ل مێشا و ل باکورێ رۆژهەلاتا بێنجوین دەردکەڤیت ، تێکرایێ ریژا ئاسنی وخاڤێن هەردو جها دگەهیتە ١٨ ٪ .

دو: قورقوشم وخارسین

نیشتوێ خاڤێن قورقوشم وخارسینی ل دو دەڤەرێن سەرەکی دەردکەڤیت ، دەڤەرا مەرەبەستە ل نزیکی قەلادزێ ونهالا سەرگوزە ل باکورێ ئامێدیێ . ژ سەرجەمێ خاڤێن هەردو دەڤەرا ریژا قورقوشمی ١٢٪ و ریژا خارسینی ٢٠٪ دەرباز نابیت.

سێ : سفر و کرۆم

سفرێ خاڤ ل دەڤەرێن نزیکی چوارتا ول کاروتا د ناڤبەرا رایات و گەلاڵە ، ورانیە و قەلادزێ هەیە.

ئەو خاڤێن کرۆمی کو د سنۆرێ هەرێمێدا ب خاڤێن ئابووری دهێتە دانان ل سنۆرێ زنجیرا چیابێ ماوەت و شلێر ل بێنجوین دهێتن ، ل هندەك جهێن دیتر خاڤێ نە ئابوری تێدا هەیە وەکی شەقلاوە و هێرۆ وئاسناوە .

چار : مەنگەنیز ونیکل

د هەرێما کوردستانێدا مەنگەنیز ل سیرنا نزیك گوندێ پشت ئاسن هاتیە دیتن هەر وەسا ل بەکراوە و نهالا گەلاڵە و رایات و ماوەت هەیە. نیکل ل رانیە و بێنجوین و چوارتا ورەواندوز کەفتیە بەرچاڤ .

پێنج : زێر

چەندەکا کێم ژ زێری ل نهالا شلێر ل باکورێ گوندێ دێزە ، هەر وەسا ل نیزیك میرزا روستم ل نزیك دوکان هەیە .

ب- کانزاییێن نەفلزی:

کانزاییێن نەفلزی دو کۆمێن کانزا ڤەدگرن ب ڤی شێوێ خارێ :

١- ئەو کانزاییێن نەفلزی کو بۆ پیشەسازی وئاڤاکرنێ بکاردهین ژوان :

ئێک : گۆگرد (کبریت)

گۆگرد ب شێوێ تۆخمێ پوخت بشێوێ کانزای ژی ل چەند دەڤەرەکا د هەرێمێدا دەرکەفتیە وەکی سلێمان بەگ ل باکورێ رۆژئاڤایا کفری و کارگەها دەرئیخستنا گۆگردی ل دوبزوکانێن گۆکردی ل گەرماڤا ل باکورێ دهۆکێ . گۆگرد د گەلەك بیاڤێن پیشەسازیدا وەکی دروستکرنا زبلی و دەزیێن پیشەسازی و کاغەزێ مفای ژێ دهێتە وەرگرتن .

دوو : جیسوم و ئەنهایدرایت

خاڤێن جیسوم وئەنهایدرایت ل دەڤەرێن مەخمور ، سلێمان بەگ ، کویە دەدرکەفیت . ئەڤ خاڤە د پیشەسازیا گێچێ و جیمەنتوێ وب کارئینانێن دی ژیدا مفایی ژێ دهێنە وەرگرتن .

سێ : بەرێ کلس و دۆلۆمایت

بەرێ کلس و دۆلۆمایت بۆ دروستکرنا کۆنکریتی وشوستە (رصیف) یێن رێ و رێبارا مفا ژی دهێتە وەرگرتن هەر وەسا بۆ دروستکرنا گێجێ و چیمەنتویێ. وەکی کەرەستەکێ دەسپێکی دهێنە بکارئینان .

بەرێ کلس و دۆلۆمایت پانیەکا بەرفرەهـ ژ هەرێما کوردستانێ دادپوشن . ژگرنگترین دەڤەرێن وێ بادۆش ل موسڵ ، کانی دوملان ل کەرکووکێ ، ئاکرێ، چیایێ قەرەچوغ ، نیشتوییێن سەرچنار ل سلێمانییێ .

جار : قوم و چگل(خیز وحەسو)

خیز و حەسو ژ ئەنجامێ هیربوون وشکەستنا کەڤرو بەرا پەیدابووینە بۆ چەندین مەرەما دهێنە بکارئینان بۆ نموونە دروستکرنا تێکەلێ کۆنکریتی و حەلاندن و دروستکرنا شیشەی . نیشتویا خیزو حەسوی سنۆرەکی بەرفرەهـ د هەرێمێدا ڤەگرتیە ژوان نیشتویێن نهالاً داقوق و خاسە ل کەرکووکێ ، خیزو حەسویێ نیشتی ل زێێ مەزن ل دەڤەرا سفییە وئاسکی کەلەك .

بێنج : بەرێ مەرمەر

ڤەکۆلینا دیار کریە کو مەرمەر ب شێوەکێ بەر فرەهـ د هەرێمێدا بەلاڤە و جۆرەکێ زۆرێ باشە . گرنگترین دەڤەرێن مەرمەر بخوڤەکرتی بێنجوین و چوارتا و قەلادزێ وگەلاًلە و رایات و رەواندوز و شنگالن .

٢- ئەوکانزاییێن نەفلزی یێن وەك سوتەمەنیێ دهێنە بکار ئینانا ژوان :

ئێک : یۆرانیوم

یۆرانیوم ل دەڤەرێن بێنجوین وقەلادزێ وکێوەرەش وگارەی هەیە .

دۆ: رەژیا بەری

رەژیا بەری د هەرێمێدا ب گشتی چەندەکاا زۆرا خلتە (شوائب) تێدایە ئەڤێ ژی بهایێ وێ یێ ئابووری یێ کێم کریە . ئەڤ کانزایە ل دەڤەرێن کفری ، ئەنجانە و بێنجوین ، هەر وەسا ل زاخۆ ل گوندێ ئیسلام نزیکی شەرانش دهێنە دەرئێخستن .

سێ : نەفت

کەڤنترین دەڤەرا رۆژهەلاتا ناڤەراست کو نەفت لێ هایبیتە دیتن هەرێما کوردستانێ یە . هەر ژ کەڤندا گوریا نەڤەمریایا بابە گورگور یا بەرنیاسەنەفتچیا نەفتا بەربەلاڤ کۆم دکرو وەك ژێدەرەکێ سوتەمەنیێ و رۆناهیێ دفروت .

کۆمپانیا نەفتا هەرێما کوردستانێ دبەلاڤن بشێوێ پێکهاتنا قۆچەکی (هرمی) یاروێن وئاشکرایە کو ب نێچیرگەهەکا نموونەییا خرڤەبونا نەفتێ تێتە دانان .

پرسیار :

رەژیا بەری د هەرێمێدا بهایێ وێ یێ ئابووری یێ کێمە، بۆ ؟

کانین نەفتێ ل هەرێمێ دابەش بووینە سەر سێ کۆما .

١- کانییێن باشور:

کانیا نەفتخانە ل خانەقین ڤەدگریت ، بەرهەمێ ڤێ کانیێ ل سالا ١٩٢٧ ز دەسپێکریە.

٢- کانییێن نەفتا ناڤەراست

مەزنترین کانییێن نەفتێ یێن تێدا د چارچوڤێ هەرێمێ و عیراقی و رۆژهەلاتا ناڤەراستدا . کانییێن ڤێ دەڤەرێ کانییێت بابەگورگور و بای حەسەن و چەمەبۆر ل پاریزگەها کەرکووکێ ب خوڤەدگریت . ل سالا ١٩٣٤ز بەرهەم ئینانا بازرگانی یا کانیا بابەگورگور ل کەرکووکێ دەسپێکر .

کانیا (تەق تەق) ل پاریزگەها هەولێرێ کو لڤێ داویێ دا دەست ب بەرهەمئینانا وێ هاتیەکرن ٢٠٠٩/٦/١ بۆ ژ دەرڤە هاتیە هنارتن .

٣- كانییێن باكور :

كانییێن عەین زالە و بەتمە ڤەدگریت . كانییێن تاوكێ ل زاخۆ ژ ٢٠٠٩/٦/١ كەفتە بیاڤێ هنارتنێ .

نەخشێ نەفت و سامانییێن كانزای د هەرێما كوردستانێدا

ئاکنجییێن هەرێما کوردستانێ

پێشەکی : ئەو باس وڤەکۆلینێن پەیوەندی ب ئاکنجیا ڤە هەی ، ژلای وەرارکرنا وان ، دابەشکرنا وان ، چریا وان ، پێکهاتنا وان ... هتد هەمی دبناغەدا پشت گرێداي ئاماریّ نە ژبەر هندێ د باسێ د ئاکنجییێن هەرێمێدا ، پێدڤیە باسێ وان ئامار و سەرژمێریان بکەین کو د عیراقێدا نهو هاتینە ئەنجامدان وەکی سەرژمێرێن سالێن (١٩٤٧ ، ١٩٥٧، ١٩٧٧ و ١٩٨٧) کو باشترین سەرژمێری یا سالا (١٩٥٧) بوویە ، بەلێ سەرژمێرین دویڤدا بۆ مەبەستێن رامیاری و نەتەوەیی گورین وئامارا دا هاتنەکرن ، ژمارە وریّ ژا نەتەوێن وەکی کورد و تورکمان و کلد وئاشوری سەختەکاری تێدا هاتنە کرن .

زێدەبون وەرارا ئاکنجییێن هەرێمێ :

مەرەم ژ زێدەبوونا ئاکنجیا ئەو گهورینا سروشتیە کو ژ ئەنجامێ جوداهیا دناڤبەرا ژمارا ژ دایك بویا و ژمارا مریا پەیدا دبیت ، ئەگەر ل سەرژمێریێن ئاکنجییێن عیراقێ بنێرین دێ بۆمە دەرکەڤیت کو دماوێ دناڤبەرا سالێن (١٩٥٧ – ١٩٦٥) دا کو رێژا زێدەبوونا ئاکنجیا ل هەرێما کوردستانێ ٢,٤ ٪ بوویە ، ئەڤەژی ڤەدگرێت بۆ وان کێم وکورتیا کو دکارێ سەرژمێریێدا هەبووینە ، و بو بارێ نەئارامێ هەرێمێ کو سەرمژمێری دهندەك دەڤەرادا نەهاتیە کرن و ئامارا وان ب خەملاندن هاتیە نڤیسین . دماوێ دناڤبەرا (١٩٦٥ –١٩٧٧) رێژا

زێدەبوونێ بلند بوویە بوو ٣,٨ ٪ ژبەر کو وێ سەرژمێریێ هەمی دەڤەرێن هەرێما کوردستانێ ڤەگرتبون دگەل هەمی وان ئاوارە و دەربەدەرێن کو ڤەگەرابوون بو ناڤ هەرێمێ ل ناڤەراستا سالێن حەفتیا ل سەدێ بوری . دماوێ دناڤبەرا (١٩٧٧ - ١٩٨٧) ئەو رێژە نزم بوو ، بۆ ٣,١ ٪ ئەڤەژی ڤەدگەرێت بو وان کارێن خرابێن رژێمێ دژی گەلێ کورد . ب گشتی ولگورەی سەرژمێریا سالا ١٩٥٧ ژمارا ئاکنجیێن هەرێمێ گەهشتە (١،٧٢٢,٥٦٤) کەسا ول سالا ١٩٨٧ بلند بوو ، بو (٤,٠٩٦,١١٥.) کەسا ، دهێتە خەملاندن کۆد سالا (٢٠٠٥) ز دا ژمارا ئاکنجیێن هەرێما کوردستانا عیراقێ ژ (٧) حەفت مەلیون کەسا زێدەتر لێ هاتبیت ، بنێرە خشتی ژمارە (٣) .

بلند بوون و نزمبوونا رێژا زێدبوونا ئاکنجیێن هەرێما کوردستانێ ژ ئامار و سەرژمێریێن سالێن ١٩٤٧ ، ١٩٥٧ ، ١٩٧٧ ، ١٩٨٧ وی بارودۆخێ نە ئاسایی نیشاددەت کویێ کوردستانا و عیراقێ تێدا ژیانێ کو هەردەم بزاڤ هاتیە کرن ئامار و راستیاڤەشێرن و سەختەکاریێ تێتا بکەن بو حوکمێ رەگەزپەرستیا بەعسا عەرەبی یا وی دەمی . گومان د وێ چەندێ دا نینە کو سەرژمێریێن نوو وان ئامارا بتمامی بشت راستکەن ، ژبەر کو جڤاکێ کوردەواری ب زۆریا ئەندامێن خێزانێ و زۆریا ژمارا ژ دایك بوویا دهێتە نیاسین . لەورا زۆر ئاساییە رێژا زێدەبوونا سالانە هەتا نهو دناڤبەرا ٣-٤ ٪ دابیت (بۆ هەر ١٠٠ کەسا ٣-٤ کەس سالانە زێدەبن) .

پرسیار : بۆچی بەرێ حکومەتا مەرکزیا بەغدا بزاڤ دکر سەختەکاریا د ئاماریێن کوردستانێ دا بکەت .

خشتێ ژمارە (٣)

ژمارە و ریژا ئاکنجیێن کوردستانێ ل چاڤ ئاکنجیێن عێراقێ ١٩٤٧ز – ١٩٨٧ز.

سالّ	ژمارا ئاکنجیا	ریژە ژ سەرجەمێ ئاکنجیێن عیراقێ
١٩٤٧	١٣٤٧٣٧١	٪٢٨
١٩٥٧	١٧٢٢٥٦٤	٪ ٢٧,٤
١٩٦٥	٢١١٨٢٨٨	٪٢٦,٣
١٩٧٧	٣٠٦٩٤١١	٪٢٥,٩
١٩٨٧	٤٠٩٦١١٥	٪٢٥,١

دابەشبوونا ئاکنجییێن هەرێما کوردستانێ :

ئەگەر چاڤ خشاندنەکێ ب نەخشێ دابەشبوونا ئاکنجیا د کیشوەر و ولاتێن جیهانێدا بکەین وێ نیشاندەت کو ئەو دابەشبوونە ب شێوەکێ وەکهەڤ و رێك وپێك نینە ، بەلکو نەرێکی و نەوەکهەڤیەك دڤی چەندێدا هەیە، هەر ژ کەڤن وەرە مرۆڤ دوان دەڤەرا دا خو جهبوویە ، کو دەرامەتێن سروشتی بساناهی و ب مشەیی دەست دکەفت ، هەرێما کوردستانێ ژی هەر ل دەسپێکا چەرخێن بەرینی مرۆ تێدا خو جهە بوویە وکارێ چاندنێ کریە و گوندو باریژك دروست کرینە ، ژبەر کو بارێ ئاڤ و هەوای وجورێ ئاخێ و ژێدەرێن ئاڤێ هاریکار بوون خوجهبوونێ ل کوردستانێ ، ئەڤەژی ب ئاشکرا بەرچاڤ دکەڤیت کو ب شێوەکێ بەربەلاڤ ب سەر هەمی دەڤەرێن هەرێمێدا دابەش بووینە ، ئانکو مەلبەندێن خو جهبوونێ (گوندو باژێرك) ب ژمارە زورن بەڵێ پتریا وان قەبارە بچووکن و بشێوەکێ بەربەلاڤ و پشت گرێدان ژێدەرێن ئاڤا بن ئەرد بسەر هەرێمێ دا بەلاڤ بووینە ، ئەڤ دیاردە بەرۆڤا ژیە دگەل مەلبەندێن خو جهبوونێ ل ناڤەراست وژێریا عیراقێ ، کو ئەو ب شێوەکێ بەر بەلاڤ، و ژێك دا بڕی لسەر رووبەرێ دەڤەرا ناڤبرێدا .

یا هەژی گۆتنێ یە کو سەرژمێریا دناڤبەرا سالێن ١٩٨٠ - ١٩٩٠ گورینەکا مەزن بسەر دابەشبوونا ئاکنجییێن هەرێمێدا هات ، ئەوژی ژ ئەگەری ڤەگوهاستنا ئاکنجییێن هەرێمێ ژ گوند و باژێرکا بۆ کۆمەلگەهێن بخورتی ب بەهانێن نە د جهێ خودا وەکی نەهێلانا شورەشا چەکداریا گەلێ کورد ، شەرێ عیراق - ئیران و دوویرئێخستنا کوردا

دەڤەرێن چاڵێن نەفتێ ، بنێرە خشتی ژمارە (٤) . هەر ژ ئەگەرێ ڤێ سیاسەتێ ،ڕێژا خوجهێن گوندا گەلەك كێم بوویە ، و خوجهێن باریژا زێدەبوویە .

پرسیار :

بۆچی دابەشبوونا ئاكنجیا بسەر دەڤەرێن وەلاتی وەكهەڤ نینە ؟

خشتێ ژمارە (٤)

	سەرژمێریا ١٩٥٧		سەرژمێریا ١٩٨٧	
پارێزگەهـ	گوند	باژێر	گوند	باژێر
دهۆك	٨٢,٨	٧,٢	٢٥,٥٤	٧٤,٦
هەولیر	٧٣,٢	٢٦,٨	٢٢,٧	٧٧,٣
كەركووك	٦١	٣٩	٢٦	٧٤
سلێمانی	٧٤	٢٦	٢٩	٧١
نەینەوا	٧٢,٤	٢٧,٦	٥٨	٤٢
خانەقین	٦٨	٣٢	٤٧	٥٣
كوردستان	٧١	٢٩	٣٣	٦٧
عێراق	٦١	٣٩	٣٣	٧٠

پێکهاتا ئاکنجییێن هەرێما کوردستانێ

ڤەکۆلینا ئاکنجیا ل گورەی تەمەن و نێرو مێ بهایەکێ مەزن هەیە ،ژبەرکو سەروسیمایێ دیمۆگرافیێ وی چڤاکی رۆندکەت ، دەردئێخێت ژمارە و ریژا وی چڤاکی چەندە ؟ ئەوێن شیانا کارو بەرهەمئینانێ هەی چەند نیشاد دە ؟ هەر وەسا وەرار و زیدەبوونا ئاکنجیا رۆندکەت .

١- پێکهاتا نفشێ یانئاکنجیا (ل گورەی نێرو مێ یا) :

مەرەم ژ (پێکهاتا نفشی) ریژا نێری یە بۆ مێ ، ئانکو بەرامبەر هەر (١٠٠) کەسێن مێ چەند کەسێن نێر هەنە ، و دبێژنێ (ریژا نفشی) ، ژوان سەرژمێریێن کو هەتا نهو ل عیراقێ هاتیە ئەنجامدان ، ئەڤ ریژەیە هاتیە گۆهورین جوداهی پێڤەدیارە ، بەرێ خو بدە خشتی ژمارە (٥) .

ریژا نفشی (کور بۆ کچ) د هەرێما کوردستانێدا د ناڤبەرا سالێن ١٩٥٧ – ١٩٨٧ .

خشتی ژمارە (٥)

سال	مێ	نێر
١٩٥٧	١٠٠	١٠٤
١٩٦٥	١٠٠	١٠٧
١٩٧٧	١٠٠	١١٣
١٩٨٧	١٠٠	١٠٣

٢- پێکهاتا ئاکنجیا ل گورەی تەمەنی :

مەرەم ژڤی جۆرێ پێکهاتێ دابەشکرنا ئاکنجیانە لسەر چەند کۆمەلێن تەمەنێ، ئەڤەژی بۆ شلۆڤەکرنا شیانێن کاری و دابەشکرنا ئاکنجیا لسەر کەنالێن جۆرا و جۆر وەکی پەروەردە وفێرکرن ، سەربازی ، پیروپەککەفتی ،زاروك ، پاشی دیارکرنا وی جڤاکی ب گشتی کا زاروکە یان گەنجە یان پیرە .

دشێن ئاکنجیێن هەرێمێ لسەر سێ کۆمەلێن تەمەنی دابەش بکەین :

أ- **کۆمەلا تەمەن بچووك :** ئەڤەژی وان کەسا ڤەدگریت کو تەمەنێ وان ژ (٢٠) سالاْ کێمترە ، ل گورەی سەرژمێریا ١٩٨٧ رێژا گەهشتە ڤێ کۆمەلێ ٥٩٪ ی ژ ئاکنجیان . ئەگەرێ ڤێ بلندیێ ژی ڤەدگەریت بۆ باشبوونا بارێ ساخلەمیێ وئابووری و نزمبوونا رێژا مرنێ دناڤ زاروکاندا .

ب – **کۆمەلا تەمەن مەزن (دان عەمر) :** ئەڤەژی وان کەسا ڤەدگریت کو تەمەنێ وان زێدەترە ژ ٦٥سالا ، ل گورەێ سەرژمێریا سالا ١٩٨٧ رێژا وان ٥٪ ژ ئاکنجیێن هەرێمێ بوو ، ئەڤەژی وێ دگەهینیت کو رێژا دان عەمر یا کێمە .

ج- **کۆمەلا تەمەن ناڤنجی:** وان کەسا ڤەدگریت کو تومەنێ وان دناڤبەرا (٢٠-٦٤) سالایە ئەڤەژی ل گورەی سەرژمێریا سالا ١٩٨٧ گەهشتبوو ٣٦٪ . بلندیا رێژا ڤێ کۆمەلێ گرنگیەکا زۆر هەیە ، چونکی کار وبەرهەمئینان وهێزا سەربازی وبەرگری کرن ژ ئاخێ پتر د ستوویێ ڤێ کۆمەلێ دایە . بنێرە خشتێ ژمارە(٦) .

خشتێ ژمارە (٦)

ڕێژا دابەشبوونا ئاکجنیا ل هەرێما کوردستانێ ل گورەی تەمەنی :

ماوێ تەمەنی	ڕێژە ل گورەی تەمەنی	ڕێژە ل گورەی سەرژمێر یا ١٩٨٧
١٩-٠	٪ ٥٣,٦	٪٥٩
٦٤-٢٠	٪٤١,٦	٪٣٦
ژ ٦٥ سالا زێدەتر	٪٤,٨	٪٥

٣- پێکهاتا ئاکنجیا ل گورەی ئایینی :

جهێ جوگرافیێ کوردستانێ و میژوویا دێرینا خوجهبوونا ئاکنجیان تێدا بوویە ئەگەرێ وێ چەندێ کو ژمارەکا ئایین و بیرو باوەرێن ئایینی د هەرێمێدا بەلاڤبیت، بەلێ یێن سەرەکی ئەڤەنە :

أ- ئیسلام : ڕێژا ٩٤٪ ێ ژئاکنجیێن کوردستانێ موسلمانن ، ئەڤەژی ل گورەی سەرژمێریا سالا ١٩٨٧ ، ولسەر هەموو پارێزگەهێن هەرێمێ دابەش بووینە .

ب- دیان (مەسیحی) : ڕێژا وان ٣ ٪ ێ ژ ئاکنجیێن هەرێما کوردستانێ یە ، ل گورەی سەرژمێریا سالا ١٩٨٧ پتر ژ ٣٧٪ ێ مەسیحیێن عیراقێ ئاکنجیێن هەرێما کوردستانێ نە و پتریا وان د دەڤەرێن دهۆك و تلکێف و بەعشیقە و بەرتەلە و هەولێر و کەرکووکێ داخو جهن .

ج- ئێزدی : ڕێژا ٣٪ ێ ئاکنجیێن هەرێما کوردستانێ پێکدئینن ، د دەڤەرێن شێخان وشنگال و بەعشیقە وموسل دا خو جهن .

د- ئاینێن دی : وەکی جوهی ، سابئە ، ئەڤە ریژەکا کێم ژ ئاکنجیێن هەرێمێ پێکدئینن د ناڤ باژێرادا دبەلاڤ و خوجهن

دابەشبوونا ئاکنجیێن هەرێما کوردستانێ ل گورەی ئایینی:

پاریزگەھ	موسلمان	دیان (مەسیحی)	ئیزدی
دهۆك	٨٩,٤	٦,٦	٣,٩
هەولیر	٩٧,٩	٢	٠,٠٤
کەرکووك	٩٦,٧	٢,٤	٠,١
سلێمانی	٩٩,٧	٠,٢	٠,١
نەینەوا	٨٦,٧	٤,٩	٨,٢
کوردستان	٩٣,٧	٣,١	٣,٣
عێراق	٩٦,٧	٢,١	٠,٩

٤- پێکهاتا نەتەوەیی:

ئەڤەژی پێکهاتا ئاکنجیان ل گورەی نەتەوەی ڤە دگریت ، جهێ جوگرافیێ هەرێما کوردستانێ رولەکێ مەزن هەبویە دا گو ئەڤ دەڤەرە ببیتە پرەکا ئەردی بۆ دەربازبوونا گەلەك نەتەوا و د ئەنجامدا هندەك ژوان مان و خوجهبوون ، پاشی کارکرە سەر پێکهاتا نەتەوەیا ڤێ دەڤەرێ ، ئامار و زانیارییێن تایبەت ب پێکهاتا نەتەوەیی یا هەرێمێ گەلەك کێماسی وئالۆزی تێدا هەنە ، ژلایەکی ڤە ئامار ل گورەی پاریزگەها هاتینە پۆلێنکرن ، وژ لایەکی دی ڤە کارێ ڤەگۆهاستن و ب عەرەب کرنێ

رۆلەکێ خراب هەبوویە لسەر سەروبن کرنا راستیا ، لەورا ژ ڤی لایی ڤە دڤێت ب هشیارانە زانستیانە سەرەدەریێ لگەل ئامارا بکەین ب گشتی نەتەوێن سەرەکی یێن هەرێمێ ئەڤەنە:

١- کورد : کەڤنترین نەتەوێ خو جهێ کوردستانێ یە د هەموو دەڤەرێن وێ دا بەلاڤ بووینە ، ل گورەی سەرهژمیریا سالا ١٩٥٧ ل ٥٦٪ ێ ژ ئاکنجیێن کوردستانێ پێکدئینن هەر چەندە کو ئێزدی و شەبەك کوردن وب کێماتیێن ئایینی هاتینە دانان ، بەلێ د سەرژمێریێن داوێن دا ئەڤ ریژە نزم بویە بو ٥٣,٣ ٪ ی ل سەرژمێریا سالا ١٩٧٧ز ، وئەگەرێ ڤێ چەندێ ژی ڤەدگریت بۆ :

أ- پەیرەوکرنا سیاسەتا ڤەگۆهاستنێ وب عەرەبکرنێ ، وخوجهکرنا عەرەبا ل جهێ وان ، ب تایبەتی ل پارێزگەهێن کەرکووك و دیالا و موسل .

ب- ژبەر بارێ نەئارامێ هەرێمێ هژمارەکا بەرچاڤ ژ کوردا دناڤبەرا سالێن ١٩٦١ -١٩٩١ دا وپشتی هنگێ بەرەڤ دەرڤە مشەخت بوون .

ج- هەولدان بۆب عەرەب نڤیسینا کوردێن ئەو دەڤەرێن کو ژلایێ حکومەتا عیراقێ ڤە ب جهەکێ ستراتیژی ونەفتێ دهێتە هژمارتن وەکی کەرکووك و خانەقین و دەوروبەرێن موسلێ .

٢- عەرەب : چ بەلگەهێن وەسا بەردەست نینن کو ئەوێ دەربێخن کو عەرەب د هەرێمێدا خو جهبو و بەلاڤبووینە ،ئەڤە ڤەدگەریت بو دەسپێکا دامەزراندنا حکومەتا عیراقێ دەمێ هوزێن کوچەرێن عەرەبی پالدایە کو د هەرێمێدا خو جهـ بن ، ل دەسپێکا سالێن چلا ژ چەرخێ بیستێ پرۆژێ خو جهبوونێ سیمایەکێ ریك و پێك بخوڤەگرتیە

وپشتی سالا ١٩٦٠ زێدەتر لێ هاتیە ، پاشن حکومەتێن ئێك لدویڤ ئێکێن عیراقێ عەرەب پالدان کو ل کوردستانێ خوجھ بن و ھەموو ھاریکارین دارایی بۆ کرن ، ل سەرژمێریا سالا ١٩٥٧ دا رێژا عەرەبا گەھشتە ٣٢ ٪ ێ ژ ئاکنجیێن ھەرێمێ ، پاشی ل سەرژمێریا سالا ١٩٨٧ بلند بوو وبو ٤٢ ٪ ژبەر بکار ئینانا سیاسەتا ڤەگوھاستن وب عەرەبکرنێ .

٣- تورکمان : نڤشێ وان ڤەدگەریت بۆ ھۆزێن تورکێن ناڤەراستا ئاسیا پاشی گەھشتنە ھەرێمێ ول دەڤەرێ خو جھبوون، ل سەرژمێریا سالا ١٩٥٧ تورکمان ب پلا سیێ ھاتن ، رێژا وان گەھشتبوو ٧٪ ێ ژ ئاکنجیێن ھەرێمێ ول سەرژمێریێن لدویڤدا نزم بوو ، بۆ ٣٪ ژئاکنجیێن ھەرێمێ ، چونکی تورکمان ژی کەفتنە بەر پێلا ڤەگۆھاستن و مشەختبوونێ بۆ ژ دەرڤە .

٤- کلدو - ئاشوری : سەرژمێریەکا ھویر و راست ل بەر دەست نینە ، کو پێکھاتا راستەقینە یا کلد وئاشوریێن کوردستانێ نیشان بدەت ، ئەڤ کۆمەلە ، کلدانی وسریانی وئاشوریا ڤەدگریت ، ل سەرژمێریا سالا ١٩٥٧ رێژا وان گەھشتە ٣٪ی ژ ئاکنجیێن ھەرێمێە.

وەکی ئاماریێن سەری دا دەردکەڤیت کو رێژا کورد و تورکمان و کلدو وئاشوریا ب شیوەکێ دیار و بەرچاڤ ل سەرژمێریەکێ بۆ سەرژمێریەکا دی کێم بووینە. ئەڤەژی رامانا وێ ناگەھینیت کو ئەڤ پێکھاتێن نەتەوەیی ھژمارا وان بەر ب کێمبوونێ یە بەلکی بتنێ رێژا وان ب کێمبوونێ یە ژبەر سیاسەتا ئینانا ھژمارەکێن زۆرا عەرەبا ژدەڤەرێن عەرەبستانا عیراقێ بو ناڤکوردستانێ . لسەر دەستێ حکومەتا نڤش

رەگەز پەرستا بەعس کو کار کریە سەر نزمبوونا وان پێکهاتێن نەتەوەیی دقازانجێ نەتەوێ بالاْ دەست دا دەست بالا بوویە کو نەتەوەیێ عەرەبە .

دابەشبوونا ئاکنجیێن کوردستانێ ل گورەی پێکهاتا نەتەوەیی د سەرژمێریا سالا ١٩٥٧– ١٩٧٧ دا .

	کورد		عەرەب		تورکمان		کلدو ئاشوری	
پارێزگەه	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٥٧	١٩٧٧
دهۆك	٣٠,٧	٢٥	٥٦,١	٧٢,٩	٤,٨	٠,٨	٦,١	١
نەینەوا								
هەولێر	٨٩	٨٦	٦,٦	١٠,٤	٢,٥	١,٦	١,٧	١,٧
کەرکووك	٤٨,٣	٣٧,٦	٢٨,٢	٤٤,٤	٢١,٤	١٦,٣	٠,٤	٠,٩
سلێمانی	٩٨,٤	٩٣,٩	١,١	٥,٥٤	–	٠,١	–	٠,١
کوردستان	٥٥,٩	٥٣,٢	٣٢,٢	٤٢,٢	٧,٣	٣,٣	٣,١	٠,٩

مەرم ژ کوردستانێ رووبەرێ سەرجەم پارێزگەهێن دهۆك و هەولێر و کەرکووك وسلێمانی و دەڤەرێن دی یێن کوردستانێ ل پارێزگەهێن نەینەوا و سەلاحەدین ودیالا .

رەوشا پیشەسازیێ ل هەرێما کوردستانی دا

بەرێ پیشەسازی ل هەرێما کوردستانێ پێك دهات ژ دروست کرنا پێلاڤ و جل وبەرگ و مەحفیرا و ئەو ئامیرێن کو چاندنێدا بکاردهاتن وژ کەل وپەلێن ناڤ مالێ وتشتێن دی ، هەتا ئەڤرۆ ژی ئەو پیشەسازی ب شێوەیەکێ کێم بەردەوامن، هندەك ژوان وەکی جل وبەرگ و پێلاڤ و مەحفیر و وهندەك دشتێن، دی ل بیرەوەریێن کوردی بکارهن و هندەکێن دی بوونە ئەنتیکە ل ناڤ مالێ .

د سەردەمێ د دویڤدا ل سالێن پێنجیا ل سەدێ بیستێ ئەو پیشەسازیێن بەرێ گهورینەکا کێم بەسەرداهات ، گرنگترین گوهورین ئەو بوون کو پیشەسازیا ل ناڤ مال د هاتە بەرهەم ئینان بوو پیشەسازیا کو ل دوکانا بهێتە بەرهەم ئینان و بازارێن جودا جودا یێن باژێرێن کوردستانی، د وی سەردەمیدا بتنێ ئێك پیشەسازی یا مەزن ل کوردستانی دامەزرا ئەوژی پارزێنگەها نەفتێ (ئەلوەند) بو کو ل نزیکی باژێری خانەقین د سالا ١٩٢٧ دا هاتە دامەزراندن .

بەلێ پشتی سالا (١٩٥٠) گهورینەکا بنەرەتی بەسەر پیشەسازی داهات ب ئەگەرێ دامەزراندنا (ئەنجومەنێ ئاڤەدان کرنێ) د ڤێ سالێ دا بەرنامەکێ پێدڤی وارشت ب مەرما پێشخستنا کەرتێ پیشەسازی د عیراقێ دا ، بەلێ دیسان بەهرا کوردستانێ ژ چالاکیا ڤێ ئەنجومەنێ دامەزراندنا کارگەها چیمەنتویێ سلێمانیێ و یێستگەها بەرهەم ئینانا کەهرەبا دوبز بوو .

د ساليێن حەفتێيا و هەشتێيا ژمارا كارگەه و دامەزراوێن پيشەسازى گەلك زيدەبوو كو ل هەرێما كوردستانى ، د ئامارا سالا(١٩٧٠) دا ژمارا وان گەهشتە (٣٢٦٢) دامەزراوا ود سالا (١٩٨٨) دا ژمارا وان گەهشتە (٨١٦٦) دامەزراوا.

پێدڤيێن پێشكەفتنا پيشەسازى :

بێ گومان پشەسازى داكو پێشكەڤيت و جێگيربيت و مفا بۆ ئابووريا وەلاتى هەبيت و پێدڤى ب هندەك بنەما هەيە ژوان كەرستێن خاڤ ، هەرێما كوردستانێ يا دەولەمەندە ب هندەك وان كەرستيێن خاڤ كۆ د پێتڤى نە د پيشەسازى دا وەك نەفتێ وكانێن نەفتێ ل كوردستانى نزيكى رێژا ٥٠٪ نەفتا عيراقێ بەرهەم دئينن ، نەفت ژى ل دەڤەرێن خانەقين و حەمرين و كەركوك وكۆيە و ناحيا سەلاحەدين وبەتمە وعين زالەدا هەيە. هەر چەندە نەفت ژێدەرەكێ وزێ يە ، د هەمان دەمدا كەرەستەكێ خاڤێ گەلەك گرنگە بۆ گەلەك جۆرێن پيشەسازى يێن بەرنياس ب پيشەسازيێ پترۆكيمياوى . هەر وەسا ئاسن ژى ئێكە ژ كەرەستێن خاڤت يێن هەرێما كوردستانێ كو ل ناحيا ئاسناوە ورانيە و رەواندوز و شێخان هەيە . هەر وەسا سفر ل دەڤەرا چوارتا و پێنجوين و قەلادزى هەيە ، ژبلى ڤان جيبس و بەرێ كلسى و گوگرد و مەرمەر و زێر و زيڤ و قورقوشم و نيكل و ئەسبێستۆن ، هەر وەسا كەرستێن خاڤێن چاندنێ كو بۆ پيشەسازى بكار بهێت د ڤێ هەرێمێدا هەنە وەك پەمبى وتويتن و هەر وەسا ئاژەل كو بەرو بوومێ وێ بۆ پيشەسازا خارنێ بكار دهێت نزيكى (٢,٥) مەليون سەر ئاژەل دە هەرێمێدا هەنە ژ جۆرێ چێل و بەز و بزن و گاميشان .

ژێدڤێن دی یێن پیشەسازیێ ووزەیە ئەوژی د کوردستانێ دا ژێدەرێی نەفتە ب شێوەکێ سەرەکی دگەل ئەو کەهرەبا ل بەر سکر و بەنداڤین دوکان و دەربەندیخان دهێتە دروست کرن . دیسان دەستێ کاری ژی وەکی ئێك ژ هۆکارێن دی یێن سەرئیخستنا پیشەسازیێ د هەرێمێ دا و ژمارەکا گەلەك ژ خەلکی کو دشیاندا هەیە مفای ژێ بهێتە وەرگرتن بۆ کارکردنێ ل کارگەها بە تایبەتی ئەگەر مەزانی کو ژمارا ئاکنجیێن هەرێمێ زێدەترە ژ (٥) ملیون کەسا ، جهێ داخێ یە کو مفای ژ ڤی هۆکاری نەهاتیە وەرگرتن .

بازارێن کوردستانێ بازارێن مەزن و گرنگن وژلایێ کەسێ یا فەشارتی چ بزاڤەکا کرین وفرۆشتنێ ل ڤان بازارا هەیە ب تایبەتی پشتی زێدەبوونا مووچێ فەرمانبەران و کرێیا کرێکاران پشتی سالا (٢٠٠٣) پشتی ژناڤ برنا رژێما بەعسی هەروەسا ڤێ رەوشا نوی وەکریە کو ژێدەرێ دارایی ژی زیدەتر بهێاە دابین کرن بۆ خزمەتا پیشەسازیێ چونکە ئەوژی ئێکە ژ هۆکارێن پێشکەفتنا پیشەسازی .

ژییخەمەت پێشخستنا پیشەسازی دڤیت تۆرەکا پاش وبەرفرەها رێ وریێبارا هەبیت مەرەما ساناهی کرنا پەیوەندیا دناڤبەرا باژێرو باژێرکێن کوردستانێ دگەل ژێدەرێن کەرستەێن خاڤ و دگەل جهێ دامەزراوێن پیشەسازیا ، یا دیارەژی کو ژ لایێ حکومەتا هەرێمێ ڤە بزاڤەکا زۆر ژبۆ ڤێ مەرمێ هەیە.

لەورا ئەڤرودهیتە دیتن کو ل سەرانسەری کوردستانێ بەتایبەتی لە دەڤەرێن ئازادکری پشتی سەرهلدانا سالا ١٩٩١ێ ژلایێ لایەنین بەرپرسیارڤە کو بودجەکا زۆر بۆتەرخان کریە بۆ نموونە پرۆژێ جوت سایدێ هەولێر – مەسیف سەلاحەدین و جوت سایدێ کۆیە – هەیبەت سولتان . بەڵێ دیارە پرۆژێن هاتینە ئەندامدان لگەل هیڤی و داخازا ناچن ، دگەل ئیك

چونکی رەوشا رێیا زۆرا خرابە و ب راستی گەلەك ژ ڤان رێیا ژکارکەفتینە ژبەر زۆریا وان ئاستەنگێن کەتینە تێدا ، رێ ل هەرێما کوردستانێ پتر ژجۆرێ هشکاتی نە ونەهێلا ئاسنی هەیە ونەرێیا ئاڤی بتنێ ل ڤان داویا رێیا ئاسمانی هاتیە ڤەکرن، بۆ هندێ پیشەسازیەکا پیش کەفتی دامەزراندن فەرە گرنگی ب ڤان جۆرا بهێتە دان ، جونکی ئەڤرو د جیهانێدا رێ وریبار ب شارەمارا ئابووری دهێتە دانان، سەرمایە ژی هۆکارەکێ دیترە ژ هۆکارێن دامەزراندنا پیشەسازی بێ سەرمایە ناهێتە دامەزراندن.

سەرمایەژی ژێدەرێ ژ دوو لایا بۆدهێت کو پێکدهێت ژ :

١- ئەو خەرجیا کو حکومەت تەرخان دکەت بۆ دامەزراندنا کارگەها ، وئەڤ پیشەسازیە کو ب پارێ حکومەتێ دهێتە دامەزراندن دبێژنێ کەرتێ پیشەسازیا گشتی ؟

هەژی گۆتنێ یە و ئەو پارێ کوبۆ هەرێما کوردستانی هاتبوو تەرخان کرن ل سەردەمێ بەعسیا یێ کێم بوو ، بەلێ نهۆ پێشبینیا پاشەرۆژەکا گەشبینر د ڤی بیاڤیدا دهێتە کرن .

٢- خشتنەکارو و ە بەرهێنانا تایبەت : ئانکو ئەو پارێ کۆ هاولاتی ژ سامانێ خۆ بۆ دامەزراندنێن پیشەسازی تەرخان دکەن ، ئەڤەژی گەلەك کێم بەرچاڤت دکەڤیت هاولاتی کێمتر بەرێ خو ددەنە ڤی کەرتێ ئابووری پتر پارێ خۆ دبیاڤێن چاندنێ و بازرگانیێ و گهورینا دراڤی و خانوبەرا دا بکار دئینن.

جورێن پیشەسازی د هەرێما کوردستانێ دا :

چەند جۆرەك ژ جۆرین پیشەسازیێ ل هەرێما کوردستانی هەنە ئەڤ جورە ژی پێکدهێن ژ :

١- پیشەسازیا خوارنێ : کو ریژا ٣٩٪ ژ شەنگستێ پیشەسازیا هەرێمێ پێك دئینیت.

٢- پیشەسازییا ڕستنێ: کو ریژا ١٦,٥٪ ژ شەنگستێ پیشەسازیا هەرێما کوردستانێ پێك دئینیت.

٣- پیشەسازیا بەرهەمێن کانزاێ: ئەوژی ریژا ١٦,٥٪ پێك دئینیت .

٤- پیشەسازیا کیمیاگەری وپترۆکیمیاویی : کو ریژا ١٠,٣ بەشداریێ دکەت.

٥- پیشەسازیا کاغەزێ : کو ب ریژا ٥,١٪ بەشداریێ دکەت .

٦- پیشەسازیا کەرەستێن بیناسازی .

چاندن وسامانێ ئاژەلی د هەرێما کوردستانێدا

چالاکییا چاندنێ گرنگیەکا زۆر هەیە چونکی دابین کرنا ئاسایشا خارنێ پشت بڤێ چالاکیێ ڤە گرێدەت کۆ بەروبوومێ چاندنێ پەیوەندی ب ژیان و ژیارا رۆژانە یا خەلکی ڤەهەیە ، د رۆژێن ئەڤرۆدا چالاکییێن چاندنێ د وەلاتێن پێگەهشت د پێشکەفتیترین ریکێن زانستی پەیرەودکەن وئەڤ ولاتە ل پێشیا وەلاتێن جیهانێ دهێن ژلایێ بازرگانیا چاندنێ ڤە ، شارەزاییا چاندنێ لی ژی ژلایێ مرۆڤی ڤە ل کوردستانێ دزڤریتە ڤە بۆ بەری (٩-١١) هزار سالا ، گرنگترین بەرهەم کو مرۆڤی چاندی گەنم و جەھ بوویە هەتا کو سالێن شێستا ل سەدێ بیستێ ژی چاندن چالاکیا ئێکی بوو ل کوردستانێ بەلێ ل سالا ١٩٧٥ ز هەتا سالا ١٩٨٨ز ژبەر ویرانکرنا پرانیا گوندێن کوردستانی ژ لایێ رژێما بەعس ڤە خەلکێ زۆر ژ ڤێ چالاکیێ هاتە ڤەقەتیان .

بەروبوومێن چاندنێ ییێن گرنگ:

بەروبوومێ چاندنێ ژ دو لقێن سەرەکی پێك دهێت ، ئەو ژی بەرهەمێ رووەکی و بەرهەمێ ئاژەلینە . بەرهەمێ رووەکی ب خۆ ژی دهێتە دابەشکرن بۆ چەند جۆرێن دی تر وەکی :

١-دەخل ودان

٢-بەروبوومێن پیشەسازی (نەختێنی)

٣-بەرهەمێن بەقولی

٤-بەرهەمێن رۆندار

٥-سەوزە

٦-رەز و باخ

ئێك : دەخل ودان

١- گەنم:

گرنگترین ئەو دەخل ودانێن ل کوردستانێ دهێنە بەرهەم ئینان گەنمە ، گەنم بەرهەمەکێ زڤستانیە پشت ب ئاڤا بارانێ گرێدەت ، بەلێ ل هەمی دەڤەرێن هەرێما کوردستانێ باران وەکی ئێك نینە ، باران ل باکوری زێدەترە ژ باشوری، ل باشوري باران کێمترە وتێرا رووەکی ناکەت بۆ پێکەهشتنێ لەورا پێدڤی ب ئاڤدانێ یە .

ئەو گەنمێ ل کوردستانێ دهێتە چاندن جۆرا وجۆرە ژوانا (زەرگۆل ، سپیکە رزاو ، بەقەدراو ، قەندەهاری ، بهاری) ، بەلێ کەنمێ (مەکسیباك) ل سالا ١٩٦٤ز ئینایە عیراقێ ول سالا ١٩٦٧ ز دەست ب چاندنا وی کریە ، د کوردستانێدا ب شێوەکێ بەربەلاڤ دهێتە چاندن ب تایبەتی ل وان جها کو رادێ باران بارینا سالانە دناڤبەرا (٤٠٠-٥٠٠) ملم دایە . چاندنا گەنمی پترین رووبەرێ چاندنێ ڤەگرتیە ، بەلێ ل دویف بارو دۆخێ ئەڤ رووبەرە ل سالەکێ بۆ سالەکادی دهێتە گهورین هەروەسا چەندیا بەرهەمی ژی ژ سالەکێ بۆ سالەکادی جوداهی تێدا هەیە .

٢- جەھ :

ئەف دەخل و دانە ژلایێ گرنگییڤە پشتی گەنمی دهیت . بەرو بوومەکێ زڤستانیە، ب وێ چەندێ دهێتە نیاسین کو بەرگریا سەقایێ دژوار دکەت وەکی نزمبوونا پلا گەرمێ و کێم بارانێ وسوێراتیا ئاخێ ، ژبەر هندێ جهێ چاندنا جەهی دکەڤیتە وان جها کو دکێم بەرن .

ژ گرنگترین جۆرێن جەهی د کوردستانێدا (جۆرێ رەشکەیە) جەهـ ژی وەکی گەنمی رووبەرێ دهێتە چاندن و بەرهەم وبەرێ هەر دونەمەکێ ژسالەکێ بۆ سالەکادی دهێتە گهورین .

٣- برنج :

برنج بەرهەمەکێ خارنێ یێ سەرەکیە د کوردستانێدا ، بەرو بوومەکێ هاڤینیە ، و ژێدەرەکێ داهاتیە بۆ وان خێزانێن بەرهەم دئینن ، بەلێ هەتا نهۆ هندەك گرفتا دبیت لەورا سالوخەتێ پاشکەفتنێ پێڤەدیارە .

دڤێت ئەو بهێتە زانین کو بەرێ ئێك دونەم دچاندنێدا برنجی گەلەك پترە ژ بەرێ ئێك دونەما گەنمی یان جەهی ، ئەگەر ئەردی باش بهێتە سەخبێرکرن و بکارئینان، رووبەرێ برنجێ چاندی وبەرهەمێ ب دەست ڤەئینای وبەرێ ئەردی ل هەمی جها وەکی ئێك نینە د کوردستانێدا .

هەروەسا هەمی سالاژی وەکی ئێك نینە ، بەلێ یا بنەجھ ئەوە کو باکورێ هەرێما کوردستانێ ب چاندنا ڤی بەروبوومی پتر یا سەرکەفتیە لەورا ئەڤ بەرهەمە گەلەك ل دەشتێن هەریرو دیانا و دەڤەرێن باڵەکایەتی ل پارێزگەها هەولێرێ ول دەشتا شارەزوو ودەشتا بیتوێن ل پارێزگەها سلێمانیێ ول دەڤەرێن سێمێل و سلێڤانی ل پارێزگەها دهۆکێ ول ئاکرێ وشێخان و ل پارێزگەها موسل دهێتە بەرچاڤ.

دو : بەرهەمێن نەختێنی

ئەڤ بەرهەمە ژی چەند جۆرەکا ب خۆڤەدگرن وەکی پەمبی کۆ دپیشەسازیا رستن و چنینێدا بکار دهێت ، هەروەسا روین ژ دنکێن وێ

دهێته دەرئێخستن ول پیشەسازیا ڕوینێ ڕووەکی و سابوونێ دا دهێته بکارئینان. وپاشمایوێن دیێن پەمبی وەك ئالیك بۆ ئاژەلێ ب کاردهێت .

گرنگترین جۆر :

١- **پەمبی :** پەمبیێ چاندی د کوردستانێدا ژ جۆرێ (کوکروست)ە ، هەژی گۆتنێ یە ل سەر ئاستێ عیراقێ پارێزگەهێن هەرێما کوردستانێ ل ڕێزا پێشیێ دهێن دبەرهەمئینانا پەمبیدا ، ڕێژا پشکداری کرنا پارێزگەهێن هەولێر و سلێمانیی و کەرکوك د بەرهەمێ پەمبی دانزیکی ٧٥٪ بوویە ل سالا ١٩٧٩ز لسەر ئاستێ عیراقێ .

٢- **تویتن :** ئەڤ بەروبوومە ل عیراقێ تنێ ل هەرێما کوردستانێ دهێتە چاندن ب تایبەتی ل دەڤەرێن باکور و باکورێ ڕۆژهەلاتا هەرێمێ کو بلنداهیێن وان دناڤبەرا ٥٥٠ - ١٢٠٠ م لسەر ئاستێ ڕوویێ دەریایێ . پارێزگەها سلێمانیێ ل ڕێزا پێشیێ دهێت ب ڕێژا ٨٥٪ و پارێزگەها هەولێرێ ل ڕێزا دووێ دهێت ب ڕێژا ١٤ ٪ و دهۆك ب ڕێژا ١٪ دهێت ژلایێ سەرجەمێ تویتنا هاتیە بەرهەمئینان ل هەرێما کوردستانێ د سالا ١٩٩٠ ز دا .

دو جۆرێن سەرەکی یێن تویتنێ ل هەرێما کوردستانێ دهێنە چاندن ئەوژی تویتنا ڕوژهەلاتیە و تیتنا فێرجینی ، هەژی گۆتنێ یە کو پارێزگەها هەولێرێ ل ڕێزا ئێکێ دهێت سەبارەت تویتنا فێرجینی و پارێزگەها سلیمانیێ ل ڕێزا ئێکێ دهێت سەبارەت ب تویتنا ڕوژهەلاتی .

سێیێ : ڕووەکێن بەقولی :

جۆرێ سەرەکیێ ڤی ڕووەکی د هەرێما کوردستانێدا نۆکە و پشتی وێ ژی جۆرێن دی دهێن وەکی باقلك و لۆبیك .

سەبارەت نۆکێ ، ئەڤ بەروبوومە بەروبوومەکێ زڤستانیە پشت ب ئاڤا بارانێ گرێددەت ئەو جۆرێن ل کوردستانێ دهێتە چاندن ژ جۆرێ خو جهی نە وەکی جۆرێ سلێمانیێ و جۆرێ دهۆکێ . ل ڤان سالێن داویێ دا جۆرەکێ دی ژی هاتە چاندنکو پیچەك ددرێژن وبەرگریا نە خوشی و دەردا دکەن ، چاندنا ڤی رووەکی ل ئاخا دەڤەرێن باکور و باکورێ روژهەلات ول ناڤەراستا کوردستانێ یا سەرکەفتیە جونکە ئەردێ وان بکێرڤی رووەکی دهێت .

چار : بەرهەمێن رووندار :

ئەو بەرهەمن یێن مفا ژ دندکا وان ب دوهن دهێتە وەرگرتن ود پیشەسازیێن خارنێدا دهێتە بکارئینان ، جورێن وێ ئەڤەنە

١- گولبەرۆژ:

گۆلبەرۆژ بەرهەمەکێ هاڤینیە ل هەمی پارێزگەهێن کوردستانێ دهێتە چاندن ، هەردو پارێزگەهێن سلێمانیی و کەرکوکی ل پێشیا پارێزگەهێن کوردستانێ دهێن ژ لایێ چاندنا کۆلبەرۆژا ڤە .

٢- کونجی :

کونجی ژوان بەرهەمانە کو دگەلەك بیاڤادا ب کاردهێت ، راستەو خۆ دهێتە خارن یان دکەنە حەلاوە وشرینا هی یان رِینی ژێ دەردئێخن کو رێژا ٥٠٪ زێدەتر رِین تێداهەیە .

دەڤەرێن هەرێما کوردستانێ ل پارێزگەها دیالا ل پێشیا پارێزگەهێن هەرێمێ دهێن ژلایی رووبەرێ چاندی وبەرهەمێ ب دەست ڤە ئینای ژی ڤە . پارێزگەها موسلێ ل رێزا دووێ دهێت و پارێزگەها هەولێرێ ل رێزا سیێ دهێت .

پێنج: زەززەوات

زەرزەوات ئێکە ژوان بەرهەمێن چاندنێ یێن ل کوردستانێ دهێتە چاندن ژ لایێ کرنگییڤە پشتی دەخل و دانی دهێت ، زەرزەوات دبیتە دو بەش .

١-زەرزەزاتێ هاڤینێ:

ئەڤ جۆرە ژ باجان وخیار و باجان رەشك و بامیا وگندۆر وشڤتی وبیبەر(فلفل) وکولندکا پێك دهێت ،باجان ل پێشیا هەمی جۆرێن دی دهێت ژ لایێ رووبەرێ چاندی ڤە ژ ئەردێ چاندنی چونکە داخازی لە سەر زۆرە.

بەرهەمێ باجان ل پارێزگەها هەولێر ب ریژا ٦٤٪ دناڤبەرا هەرسێ پارێزگەهێن هەولێر وسلێمانیێ ودهۆك دا ل سالا ١٩٩٠ز دهێت بەبی زەرزەواتێن دی دهەمان سالدا ئەو رووبەرێ کو چاندی ل پارێزگەها سلێمانیێ زێدەتر بوویە دگەهشتە(٤٠٧٢٩) دۆنەما و پارێزگەها هەولێرێ ل ریزا دووێ هات ب (٣٨٠٨٤) دۆنەما و پارێزگەها دهۆکێ ل ریزا سیێ دهات رووبەرێ (٢٧٦٨) دۆنەما.

٢- زەرزەزاتێ زڤستانێ:

ئەڤ جۆرێ زەرزەواتی ژی گەلەك ب بهانە و پێك دهێن ژ(شێلمدر، شێلم ، پیڤاز ، گێزەر ، خەس ، کەلەمی ، سپێناخ ، و زەرزەواتێن دی).

رووبەرێ چاندی ژڤان جۆرێن زەرزەواتا دەڤەرەکێ بۆ دەڤەرەکا دی جوداهی تێدا هەیە ،پارێزگەها هەولێرێ ل ریزا پێشیێ دهێت لپەی ئاماریێن سالا ١٩٩٠ز ب رووبەرێ (٣٢٣٦) دۆنەما یە لێ ئەو رووبەرێ ل سلێمانیێ هاتیە چاندن بتنێ (٩٦٦) دۆنەم بوون.

رووبەرێ چاندی ژ زەرزەواتێ زقستانێ ل پارێزگەها موسل ل سالا ١٩٧٧ز گەهشتیە (٢٩١٨) دۆنەما ول پارێزگەها دیالا ل سالا ١٩٧٥ز گەهشتیە (٢٦٧٦) دۆنەما.

شەش: فێقی

بنەمایێن جوگرافیا سروشتی ل هەرێما کوردستانێ هاریکاریا پەیدابوونا ڤی جورێ چالاکیا چاندنێ دکەت چ ل دەڤەرا دشتایی بیت یا ل دەڤەرا چیایی. ل بنار وبەتەنێن چیا دارا میڤوێ و گیزێ وهرمیکی وهتد دهێنە چاندن ئانکو ل وان دەڤەرێن کو باران دناڤبەرا(٥٠٠ – ١٠٠٠) ملم لێ دباریت، ژبلی ڤان دارا دارێن دی ژی لێ شین دبن وەکی هژیرو هرمیك وخۆخ وگێلاس وتی.

ب شێوەکێ گشتی دشێین بێژین کو تێکرا دەڤەرێن کوردستانێ ب کێر چاندنا دار وبارێ ب بەردهێت .

هەر دەڤەرەکا ل کورەی ژینگەها خۆ یا جوگرافی یا تایبەتمەندە ب چاندنا جۆرەْ فێقیەکێ تایبەت :بۆ نموونە دەڤەرێن باشورێ هەرێمێ دشیاندا هەیە تەرخان بکەین بۆ چاندنا دارخورما و مزاتیا ئانگو (ژبەدرە و مەندەلی و جەلولاء و قزل رەبات) د دەمەکی دا دەڤەرێن باڵەکایەتی و هەورەمان و دەوروبەرێن وان یا تایبەتمەندە ب چاندنا دار گیزێ و دەڤەرێن دهۆکێ ژی سێڤ لێ دهێنە چاندن. کرنگترین دارا چاندی ل کوردستانێ (تری)یە ب هەمی جۆرێن وێ ڤەکو ل سەرانسەرێ هەرێما کوردستانێ هەیە ، هەروەسا سێڤ ژ فیقیێن

کرنگه ل پارێزگەها دهوکێ و هەروەسا هژیر کو زێدەتر پارێزگەها موسلێ یا پێ ناڤدارە :

ل پارێزگەها دیالا ژی مزاتی ودارخورما وهنارا لێ دچینن ، بەلێ ژ بلی وان دەڤەرێن ك ب جورەکێ فێقی دناڤدارن چاندنا فیقی داب ونەریتەکێ کوردەواریە ل سەرانسەری کوندێن دەڤەرێن چیایی د کوردستانێدا ل پارێزگەهێن موسل ودهۆك وهەولێر وسلێمانیێ هەیە. ب گشتی بەرهەمێ رووەکی د کوردستانێدا یێ پاشکەفتیە ئەگەر بەراوردکەین دگەل وەلاتێن پێشکەفتی هەر چەندە سەقایەکێ زۆر گونجای هەیە بۆ چاندنا جۆرێن جودا جودایێن رووەکی.

سامانێ ئاژەلی:

سامانێ ئاژەلێ د کوردستانێدا پێك دهێت ژ خودانکرنا چەند جۆرێن ئاژەلێ کو ژ پەز و چێل وگامیشا وپەلەوەرا پێك دهێن ،دڤێرەدا دێ باسێ ئەوان ئاژەلان و دابەش بووناوان یا جوگرافی ل هەرێما کوردستانێ کەین.

١- میە :

ئەو جۆرێ میها کو ل کوردستانێ هەێ ب میها کوردی ناڤدارە، وجورەکا دی هەیە ب پلا دووێ دهێت کو ب ناڤێ حواسی ناڤدارە

٢- بزن :

دو جۆرێن سەرەکی یێن بزنا ل هەرێما کوردستانا عیراقێ هەنە ئیك ژوان بزنا مەرەزە ویا دی تر بزنا ئاسیایی یە.

ویٚنیٚ میھ و بزنا

٣- چێل :

چێلیٚ مفایەکیٚ ئابووری یێ مەزن ھەیە ، مفا ژ شیرو گۆشت وپیستیٚ وێ دھێتە وەرگرتن ،ولاتێن پێشکەفتی گەلەك پویتەی پێ دکەن ،بەلێ ل کوردستانیٚ ھەتا نھۆ ئەو پویتە پێ نەدایە ب تایبەتی ژلایێ کەرتیٚ کشتی ڤە .

وێنێ گارەشا

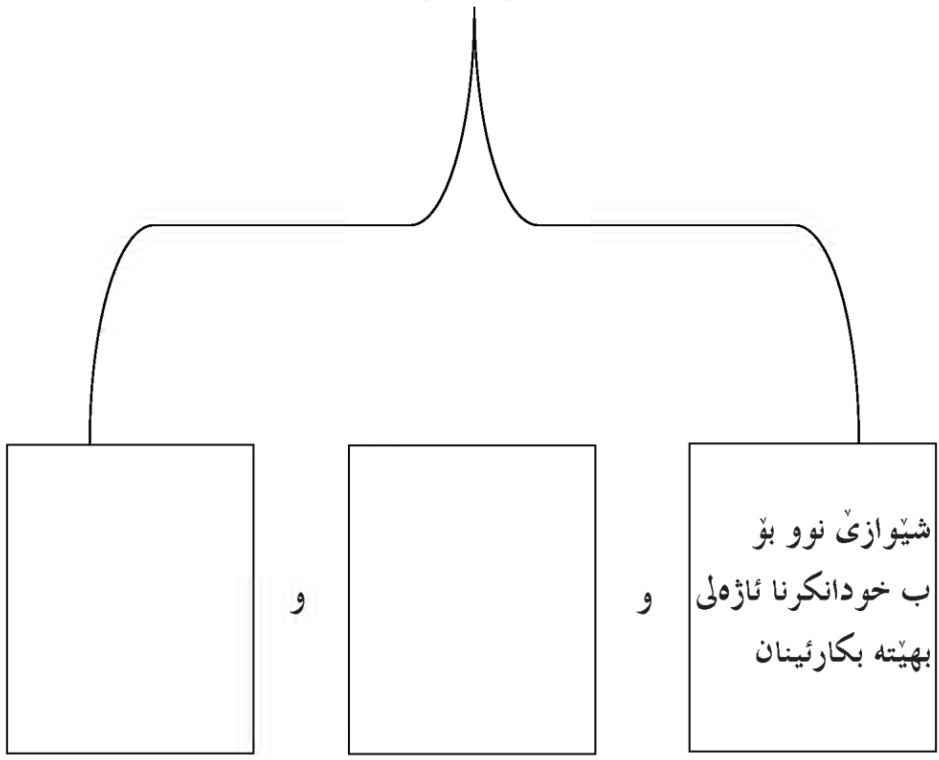

پەلەوەر :-

ب شێوەکێ گشتی پەلەوەر ژ مریشك و قاز و وەردەك و عەلوکا پێك دهێن، چێدبیت ل گوندا چ مال نەبن ئەگەر جۆرەك یا دو جۆر یان سێ جۆر ژڤان جورێن پەلەوەرا نەبن بەلێ ژ وانا مریشك ژهەمیا کرنگترە ژلایێ پشکداریکرنێ دچالاکیێن ئابووری دناف بازارادا ، هەژی گۆتنێ یە کو گۆشتێ مریشکێ و هێکا وەردەکا داخازیەکا زۆر ل سەرە ژلایێ ئاکنجیێن کوردستانێ ڤە لەورا هەرچەندە ژمارا پرۆژێن مریشکا گۆشتی گەهشتیە (٤٦١) پرۆژا کو سالانە نزیکێ (١٨,٥) ملیون مریشکا بەرهەمئینان بەلێ دیسان چەندەکا زۆر ژ گۆشتێ مریشکا و هێکا ژ ولاتێن جودا جودایێن جیهانێ دهێنە کرین و دینن بازارێن سەرانسەرێ باژێرو باژێرکێن کوردستانێ ، هەروەسا ژمارا هێکێن مارق ل دەوروبەرێن (٨) دایە کو بەرهەمێ سالانە (٢٠) ملیون چیچەلۆکن .

راهێنان

بۆ پێشڤەبرنا سامانێ ئاژەلی
و رزگار بووێ ژ ئاستەنگ وگرفتا
دشیانداهەیە:

سەیران و گەشت وگوزار

سەیران وگەشت وگوزار چالاکیەکا ئابووری یا زۆر کرنگە، ئەڤ کرنگیە ژی د پێشڤە چوونێدایە مل ب مل دگەل پێشکەفتنا شارستانی و ئاستێ رەوشەنبیری و شیانێن ئابووري.

بنەماییێن سروشتی :-

ل دەڤەرێن چیایی شیانەکا گەشت و گوزاریا سروشتیا زۆر مەزن تێداهەیە ژ بەر جوانیا دیمەنێن سروشتی و ب ئەگەرا هندێ کو کەش وهەوایەکێ پاقژو هێمنانە هەیە وپرن ژ کانیا و ژێدەرێن ئاڤێ . بۆ نموونە سیلاڤێن گەلی عەلی بەگ و بێخال لپارێزگەها هەولێرێ و ئەحمەد ئاوا ل سلێمانیێ و ئاشەوا و ئینشکێ و سولاڤ ل دهۆکێ ، هەروەسا شکەفتێن کەڤن ژی جهێن سەرنج راکێشن وژڤان شکەفتا شکەفتا کونەبا و قزقایان و زەرزی و هەزارمێرد ل پارێزگەهاسلێمانیێ و شانەدەر و دەرگەلە و کونەبا ل پارێزگەها هەولێرێ ،وچارستین وهەلامەتا و ئینشکێ ل پارێزگەها دهۆکێ . هەروەسا هەبوونا چەندین رووباریێن مەزن وەکی خابوور و دیجلە وزێێ مەزن و زێێ بچووك ب تایێن وان ڤە.

سەقایێ کوردستانێ ژی بنەمایەکێ دی یێ پالدەرە بۆ پێشڤەبرنا گەشت وگوزار ب دریژیا سالێ ، ل هاڤینا یا هینە ب تایبەتی ل دەڤەرێن چیایی و ئەسمان هەردەم ساهیە هەوا ژی یێ پاقژە د هەمان دەمدا

زڤستانێ بەفردباریت و ژبەر هندێ چەندین دیمەنێن جوان لێ دروست دبن ، وشیانداهەیە وەرزشا سەر بەفرێ ژی دڤی وەرزیدا بهێتەکرن .

هەروەسا هەرێما کوردستانێ یا دەولەمەندە ب رووەکێ سروشتی ب تایبەت ب وان دارستانێن کو ل دەڤەرێن چیایی هەین

بنەماییێن مرۆڤی :-

ل هەرێما کوردستانێ چەندین شیانێن گەشت وگوزاریێن مرۆڤی تێداهەنە کو دبنە ئەگەرێ راکیشانا گەشتیارا، ژ هەمیا :

١- هەبوونا شوویێنواریێن گرنگ وکەڤن وەکی کەلا هەولێرێ و کەلا کەرکوکێ وب دەهان کەلایێن بچووکێن دی ، هەروەسا هەبوونا شکەفتا شانەدەر کو پاشماویێن هەستیێن مروڤێ نیاندارتال تێدا دیتینە کۆ میژوویا وان دزڤریتە (٤٥٠٠ - ٦٠٠٠) سالا بەری نهۆ .هەروەسا کەڤنترین گوندێ چاندنێ (گوندێ چەرموو). هەروەسا شوونواریێن میرنشینێن کوردی وەکی سۆران و بادینان و شوونواریێن سەرکردێ مەزنێ کوردێ موسولمان سەلاحەدین ئەیوبی ، زێدەباری هەبوونا کەڤنترین باژێر ك ب باژێرمابیت ئەو ژی (هەولێر) پایتەختێ هەرێما کوردستانێ یە .

چالاکی : گروپەك ژ قوتابیا نەخشەکێ سەر دیواری ل سەر بابەتێ بنەماییێن مرۆڤی ئامادە بکەن .

٢- هەبوونا مەزارێن ئایینی و گورێن چاکا.

٣- هەبوونا پیشەسازی و هونەرێ فۆلکلوری .

٤- هەبوونا چەندین جهێن گەشت وگوزاری وەکی ئوتێل وگوند و خارنگەه و گازینوین گەشت و گوزاری .

٥- هەبوونا چەند پارکەکا وەکی پارکا هەولێر ،ونهۆ چەند پارکێن دی ل بەر دروست کرنێ نە .

ل سەر ڤان بنەما ژمارەکا هاڤینگەها سەر هلدایە وەکی (سەرسنك ، سوارەتووکا، زاویتە ، سۆلاف ،شەرانش ل پارێزگەها دهوکێ .... (سەلاحەدین ،شەقلاوە، جوندیان ،بێخال ، حاجی ئۆمەران) ل پارێزگەها هەولێرێ ..... (سەرچنار ، دۆکان ،ئەحمەد ئاوا ، تەوێلە ،بیارە) ل پارێزگەها سلیمانیێ .

ڤەگوهاستن و هاتن و چوون

دڤێ بابەتیدا دێ باسێ جۆرێن رێ وریێبارا دکین ،بێگومان ئەڤرۆ ئێك ژ وان پیڤەرێن کو رادێ پیشکەفتنا هەر ولاتەکی پێ بزانین رادێ چریا رێ وریێبارا یە ب هەمی جۆرین خۆ ڤە (ئەسمانی ،هشکاتی ، رووبار ، دەریایی ،رێکا بوریا .....) هندی تۆرێ رێ وریێبارا یا چرتربیت ئەڤە دبیتە نیشانەك لسەر پێشکەفتنا وەلاتی ، ب راستی رێ وریێبار بشاەمارا ژیانێ دهێتە دانان ژ هەموو لایەکی ڤە ل هەرێما کوردستانێدا دابەش دبنە سەر ئڤان جۆرێن خارێ:

١- رێ و رێبارێن :

بێگومان ئەڤ جۆرە جۆرێ رێگا ترومبێلا یە ئانکو رێکیێن قێرکری وجۆرێ شەمەندەفرێ ژی ڤەدگریت ئانکو هێلا ئاسنی . ل هەرێما کوردستانێ ئەڤرۆ بتنێ جۆرێ ئێکێ هەیە ئانکو (رێکیێن قێرکری و رێکیێن نە قێرکری) ڤان رێکا چەند جۆرێن هەنە وەکی رێبێن نێڤ دەولەتی کو باژێرێن کەرکوك و هەولێر و سلێمانی و دهۆك و میسل وب سنۆرین نێڤ دەولەتییێن هەرێما کوردستانێ ڤە گرێدەت دگەل ئیرانێ و سوریا و تورکیا و بەغدا پایتەختێ عیراقێ ، جۆرەکێ دی ژی هەیە کوبهایەکێ کێمتر هەیە ، ئە ڤە ژی سەنتەرێ پاریێزگەها ب سویتەری قەزا و ناحیا ڤە گرێددەت و جۆرەکێ دی ژی هەیە کو نەهاتینە قێرکرن کو رییێکێن ئاخێ نە و گوندا پێکڤە گرێددەت .

چالاکی : گروپەك ژ قوتابیان راپۆرتەکێ لسەر (ڤەگۆهاستنا هاتن وچوونێ) بۆ وانا بهێت ئامادە بکەن .

٢- ڕێێێن ئەسمانی (هێلێن ئەسمانی) :

ئەۆ جۆرێ ڕێ پشتی ژناڤچوونا ڕژێما بەعس ل ٢٠٠٣ز ل هەرێما کوردستانێ پەیدا بوو ، ونهۆ هەردو فرۆکەخانێن نیڤ دەولەتیێن سلێمانی و هەولیرێ ئامادەنە بو گەشتێن ئەسمانی ل سالا (٢٠٠٥) بۆ جارا ئیکێ د میژوویا کوردستانێ د حەجیێن مالا خودێ ژ پاریزگەهێن کوردستانێ ژفرۆکەخانا هەولێرێ یا نێڤ دەولەتی بۆ فرۆکەخانا (جددە) یا نێڤ دەولەتی ل عەرەببتانا سعودێ و بەروڤاژی ژی سەفەرکر .

سەبارەت ب ریێا رووباری ئەۆ جۆرێ ڕێکا هەتا نهۆ چ مفا ژێ نەهاتیە وەرگرتن ل هەرێما کوردستانێ زێدەباری هەبوونا چەندین رووبارین مەزن وەکی دیجلە و زێێ مەزن وزێێ بچووك و زێێ دهۆکێ و سیروان .....هتد .

دشیاندا هەیە بێژین کو هەرێما کوردستانێ وەکی سەرانسەری عیراقێ دواڕێکیێن هاتن و چوونی زۆرا پاشکەفتی ،ئەگەری ڤێ ژی دزڤریت بۆ سیاسەتا پاشکەفتیا شەڕ خوازانەیا ڕژێما بەعسا ژناڤچووی . لەورا ئەڤرۆ ئەرکەکێ مەزنێ لسەر ملێن کوردستانیا ژ لایێ گرنگی دانێ ب هەمی جۆرێن ڕێ وریێبارا ڤە،ئەگەر مە بڤێت مە ولاتەکێ جوان و پێشکەفتی و ئێککگرتی و ئاڤەدان هەبیت.

پشکا میژوویێ

(میژوویا نوو و هەڤچەرخا کوردستانێ)

کوردستان ل سەردەمێ مەغوّلیان (ئیلخانی و جەلائیری)

مەغوّل :

مەغوّل کومەکا هوّزێن ئاکنجیێن دەڤەرێن ناڤەراستا ئاسیا (ب تایبەتی مەنغولیا و دەوروبەرێ وێ) بوون ، چ ژبەر ژینگەها ب زەحمەتا بیابانێ یا هشك و ب کوّچەری ژیانا خوّ دناڤ چادرو رشمالا بوراند وڤەگەهاستن کرن دناڤ دەڤەرێن گەرم و زوزانان ل وەرزێن سالێ ود جەنگێن خوّدا کوشتن وتالانکرن ئەڤجا ژبەر هندێ ب مللەتەکێ توندرەو و تێکدەر د میژوویدا بەحسێ وان د دهاتەکرن.

ل دەوروبەرێ سالا (١٢٠٦)ز وەکی هێزکا کارتێکەرا سەربازی وسیاسی دەرکەفتن ئەو ژی دەمێ کو سەرکردێ وان یێ ناڤدار (جەنگیزخان) شیای هەمی هوّزێن مەغولان بکەتە ئێك و پاشی ولاتێن چینێ ولاتێ ل پشت رویباری (بلاد ماوراء النهر) و خوراسان وفارس وئازەربیجان و دەڤەرا قەفقاس داگیر بکەت .

ل دەسپێکا لەشکر کێشیا مەغولان بوّ سەر کوردستانێ دزڤریت بوّ سالا ١٢٢١ز دەمێ چەند هەرێم وباژێرێن روژهەلاتا کوردستانێ داگیر کرین هەرچەندە کو کوردان خوّ نەدا دەستی و بەرهنگاریا وی کر و بەرخودانەکا زور نیشاندا هەروەکی ئاکنجیێن باژێری (مەراغە) ل روّژهەتا دەریاچا ئورمیێ دەمێ بو ماوێ چەند روژان بەرسینگێ دوّرپێچا دژوارا مەغولان بو سەر باژێرێ وّان کری .

هەروەسا سالا ١٢٣١ز مەغولان لەشکەرەکێ مەزن هنارد بوّسەر شارەزوّر بەلێ ژبەر ئەوێ کو سولتانێ هەولێرێ و خەلیفێ عەباسی لەشکرەك ئامادەکر بوّبەرهنگاریا هێرشا وان ئێدی مەغولان خوّ ڤەکیشان ، لگەل ئەوێ چەندێ مەغولان سالا ١٢٤٥ز هێرشەکا مەزن وبەربەلاڤ

کره سەر شارەزۆر وخەلکەکێ زۆر کوشتن و باژێر کاڤلکر ، هەر ژبەر ڤێ چندێ ئەو بوو هندەك ژ ئاکنجێن شارەزوو گەلەك دەڤەرێن دی ناچار بوون وەلاتێ خۆبجھ بهێلن و بەرەڤ وەلاتێ شامێ بچن .

پشتی ئەڤێ ئیدی مەغولان لبن سەرکردایەتیا هۆلاکۆی خۆ ئامادەکرن بو داگیرکرنا بەغدا ، بەری ڤێ چەندێ باژێرێ کرماشان ل رۆژھەلاتا کوردستانێ تووشی کاڤلکرنێ ببو ب دەستێ مەغولان چونکی کەفتبوو سەر رێکا هێرشا مەغولان بو سەر بەغدا ، کو وهۆلاکۆی سالا ١٢٥٨ز شیا داگیر بکەت و داوی ب خەلافەتا عەباسی بهینت و دووماهي خەلیفێ عباسی (المستعصم بالله) بکوژن و چل روژان دەست ب کوشتن وسۆتنێ و کاڤلکرنێ و تالانێ کرنێ کرن.

هەر ئەڤێ سالێ ، هۆلاکۆی لەشکرەکێ مەزن ب سەرکردایەتیا (ئەرقیتونێ) هنارد بۆ داگیرکرنا قەلا هەولێرێ ، بەلێ کوردێن قەلایێ شیان لەشکرێ هۆلاکۆی راوەستینن و بوماوێ زێدەتر ژ شەش هەیڤان بەرسنگێ دۆرپێچا مەغولان بگرن هەر چەندە د تەنگاڤیێ و برسێ ونەخوشیێ دا بوون ، ل دوایێ هۆلاکۆ ب هاریکاریا لەشکرێ حاکمێ میسلێ (بدرالدین لۆلۆ) کو ئالیگریا خۆ بۆ هۆلاکۆی راگەهاندبوو ، شیان قەلا هەولێرێ بدەنە بەر مەنجەنیقان و دەرزو کۆران بێخنە شویرھ کەلێ ، وپاشی داگیرکر و هژمارەکا مەزن ژ خەلکێ وێ کوشتن.

پاشی لەشکرێ مەغولان بەرەڤ باکورو رۆژئاڤایێ کوردستانێ چوون و باژێر (میافارقین) کو ئێك ژ وان باژێرێن کوردی ل باکورێ کوردستانێ بوو کو لبن سەرکردایەتیا مەلك کامل ئەیوبی بوو شیا بۆ ماوێ دووسالان بەرسنگێ

دۆرپێچکرنا لەشکرێ مەغۆلی راوەستن ، بەلێ برساتیێ و نەخوشیێ و گرانی و بەرتەنگی کەفتە ناڤ ئاکنجیێن باژێرێ تووشی کارەساتێن مەزن بوو نەڤە .

ژڤی لایی ژی ب فەرمانا هۆلاکۆی ب لەشکرەکێ زێدەتر مەغولان هێرش کرنە سەر ئەڤی باژێری ئەڤان هۆیان ب گشتی وەکر کوهلاکۆ ئەڤی باژێری بشتی بەرگیریەکا مێرانە بستینیت و (مەلك كامل) ژی ب ئێخسیری کەفتە دەستێ هۆلاکۆی ب زولم و زۆری شەهیدکر و خەلکەکێ زۆرێ ڤی باژێری ژی کوشتن.

دیارترین ئەو ئەگەرێن کو وەکری کوردستان پتر بکەڤیتە بەر هێرشێن مەغۆلانن ئەڤەنە .

١ – تەماعکاری و گیانێ بەرفرەھ بوونا خوزیا مەغولان بۆ دەست ب سەرداگرتنا ب سەر باژێر و ئاڤەدانا ڤێ دەڤەرێ و پێخۆشبوون ب خێروبێرێن کوردستانێ .

٢ – هەبوونا دەست هەلاتا چەند هێزەکا ل وێ دەڤەرێ وەکی خەوارزمیان کو دوژمناهی ل گەل مەغۆلانن هەبوو ، وەکر کو کوردستان ببیتە مەیدانەك بۆ شەرۆ پێکدادانێ و دوبەرەکیێ .

هەژی گوتنێ یە دەولەتا خەوارزمیا کو ئێك بوو ژوان دەست هەلاتدارێن موسلمانان بوو کو حوکم ل بلاد ما وەراء النهر و خوراسان دکر ، و ب هەلوەشاندنا ئەڤێ دەولەتێ ب دەستێ مەغۆلان رێك خوش کرنەك بوو بوستاندنا کوردستانێ و پاشی بەغدا .

٣ – گرنگیا کوردستانێ وەکی رێکەك وپاشی دەرگەك، بو بۆ مەغۆلان کو بریکا وان بگەهنە بەغدا وەلاتێ شامێ . پشتی ئەڤان لەشکرێ هۆلاکۆی بەرەڤ باژێرێن وەلاتێن شامێ چو و هەر تشتێ ژلایێ شارستانی و ئاڤەدانی ڤە هەبوو هەمی ژناڤبرن ، بەلێ فەرمانروایا میسرێ کومەمالیك بوون شیان ل شەرێ (عین جالوت) دا ل نیزیکی عەکا ل ســالا

١٢٦٠ز لەشکرێ هۆلاکۆی بشکێنن وئێدی هێرشێن مەغۆلان ل وی سنوری براستینن . دڤی شەریدا کوردێن رۆژئاڤایێ کوردستانێ و کوردێن وەلاتێ شامێ رۆلەکێ گرنگ هەبوو مل ب ملێ مەمالیکاڤە بۆ شکاندنا مەغۆلان . ب ڤی شێوەی سەرانسەرێ کوردستانێ وەدڤەرێن دەوروبەر بوونە پارچەك ژ دەولەتا مەغۆلی ئێلخانێ .

راپەرینێن کوردا :

پشتی داگیرکرنا مەغۆلان کوردان سەرێ خۆ شۆرنەکر بۆ بیانیان و داگیرکەران، ب بەرۆڤاژی چەندین راپەرینان ل دەڤەرێن جودا جودا ل کوردستانێ سەرهلدا بەرامبەری مەغۆلان ، ژوان ژی کوردێن میسل سالا ١٢٦٢ز شیان لەشکرێ مەغۆلان ژ باژێرێن میسل دەربێخن وباژێری ژێ پاقژ بکەن .

دەمێ مەغۆلان لەشکرێ زێدەتر هنارتی بو گرتنا ئەڤی باژێری کوردێن ئەڤی باژێری ب ئازایی و زیرەکی خۆ دیارکر . هەروەسا هەڤلێرێ ژی (ئەربل) ئارامی ب خۆڤە نەدیت ژبەر راپەرینێن بەردەوامێن کوردان کو گرنکترین ژوان راپەرینا ساربازگەگێ هەڤلێر بوو کوماوێ سێزدە سالان ڤەکێشا .

کاودانێن کوردستانێ و دەڤەرێن ژێر دەست هەلاتا دەولەتا ئێلخانیان مەغۆلان ل بن بارێ ئەڤێ سیاسەتا زلم زوردارى و نەئارامی ، مایە هەتا کو مرنا ئیلخانێ نەهێ سولتان (ئەبو سەعید بهادرخان) ل سالا ١٣٣٦ز کو کەس ل دویڤ خۆ نەهیلابوو کوجهێ وی بگریت ژبۆ فەرماندەواییێ ژبەر هندێ سەرکردەکێ دی یێ مەغۆلان کو ناڤێ وی شێخ حەسەن بوو سەرۆکێ هۆزا جەلائیری مەغۆل بوو، دەستهەلات ئێخستە بن دەستێ خۆ .

دەولەتا جەلائیری :

دەولەتا جەلائیری ل سەر دەستێ شێخ حەسەنێ جەلائیری ل سالا ١٣٣٦ز هاتیە دامەزراندن کو عیراق و پتریا هەرە مەزنا ئاخا کوردستانێ ڤەگرتیە ، باژێرێ بەغداژی پایتەختێ ئەڤێ دەولەتێ بوو ، کو حەتا سالا ١٤١١ز حوکمرانی ل ڤێ دەڤەرێ یا بەردەوام بوو .

تەیمۆرلەنگ :

چەند سالەك ژبەری ژناڤبرنا دەولەتا جەلائیری سەرکردەکێ دی یێ مەغۆلان کو ناڤێ وی (تەیمۆرلەنگ) بوو هێرشەکا مەزن ژ (بلاد ماوەراء النهر) دەست پێکر و ئیران وعیراق و بەشەکێ زۆرێ کوردستانێ ستاند حەتا کو گەهشتیە ناڤەراستا ئەنادۆلێ ، ئەڤی ژی کوشتنەکا زۆر و کاڤلکرنەکا مەزن بکار ئینا د وان دەڤەرێن کو تێدا دەربازبووی ژ وان ژی باژێرێ بەغدا بوو .هەژی گوتنێ یە ئاکنجیێن مێرنشینا لورێ بچووك ل رۆژهەلاتا کوردستانێ شیان گەلەك ب زیرەکی وب جەرگ بەرامبەری پەلەمارو هێرشێن تەیمۆرلەنگی براستن و تووشی شکەستنێ بکەن . بەلێ تەیمۆرلەنگی پشتی ئینانا هێزەکا زۆر و دۆر پێچکرنەکا دژوار دەست ب سەر(خورم ئابادا) دا کرت کو پایتەختێ ئەڤێ میرنشینێ بوو.هەروەسا باژێرێ ماردینێ ل باکورێ کوردستانێ گەلەك ب مێرانی لەشکرێ (تەیمۆرلەنگی) بۆ چەند جاران شکاند بەلێ دووماهی جار ئەڤ باژێرە ژی ب دەردێ باژێرێ (خورم ئاباد) چوو . هاتە ستاندن .

وێنێ بازێرێ ماردینێ ل باکورێ کوردستانێ

گەلەك پێڤە نەچو تەیۆرلەنگ دمریت چارەکادی جەلایێریان ب سەرۆکاتیا ئەحمەدێ جەلائیری دەست ب سەر بەغدا دا گرت بەلێ ئەڤێ جارێ حوکمێ وان کەلەك ڤەنەکێشا ژبەر کو هێزین (قەرەقوینلۆ) ب سەرۆکاتیا (قەرە یوسف) ل سالا ١٤١١ز دەست ب سەر بەغدا دا گرت .

کوردستان ل سەردەمێ هەردو دەولەتێن قەرەقوئینلۆ وئاق قوینلۆی :

ل سالا ١٤١١ز هۆزێن قەرەقوێنلۆی (بەرخێ رەش)یێن تورکومانی ب سەرۆکاتیا قەرە یوسف دوو ماهیێ ب فەرمانروایا دەولەتا جەلائیری بینن دەست ب سەر دەڤەرێن دبن دەستێ وان دا بگرن ، ب ڤی شێوەی عیراق و بەشەکێ زۆرێ کوردستانێ بوونە پارچەك ژ دەولەتا قەرەقوینلۆ . ل سالا ١٤٦٨ز هۆزێن ئاق قوینلۆ(بەرخێ سپی) یێن تورکومانی ب سەرۆکاتیا (ئوزۆن حەسەن) شیان پشتی چەندین شەڕو رویب رویبوونان دوماهیێ ب فەرمانرەوایا دەولەتا قەرەقوێنلۆی بینن و دەست ب سەر دەڤەرێن د بن دەستێ وان دا بگرن .

بقی شێوەی عیراق و بەشەکێ زۆرێ کوردستانێ بوونە پارچەك ژ دەولەتا ئاق قوێنلۆی حەتا کو سالا ١٥٠٨ز (ئانکو دەست پێکا چەرخێ شازدێ) دەست هەلاتا وان دریژی پێداهەتا کو وی دەمێ کو شاه ئیسماعیلێ سەفەوی باژێرێ بەغدا ستاندن و دوماهی ب دەولەتا ئاق قوێنلۆی ئینای.

دڤی ماوەی ژیدا دەڤەرێن ل بن دەست هەلاتا ئەڤان هەردو دەولەتان بوونە مەیدانا شەرو پێك دادانێ ل ناڤ بەرا فەرمانرەوایێن ل سەر دەست هەلاتێ ، ژبەر ڤێ چەندێ ژ پشت گوهڤە هاڤێتن و کاڤلکاریێ جارەکادی ب سەر پترپا ئاخا کوردستانێ و عیراق و دەڤەرێ داگرت، و ل گەل هندێ ژی دا فەرمانرەوایێن هەردوو دەولەتان شیان ب دژواری دەست هەلاتا خۆ ل سەر کوردستانێ ب سەپینن .

راهێنان و پرسیار

پ١/ ئەڤان پێناسە بکە :

(١) شۆرەشا سەربازگەهێن هەڤلێرێ
(٢) مەلك کاملێ ئەیوبی
(٣) مەغۆل
(٤) عەین جالۆتا
(٥) میرنشینا خەوارزم
(٦) شێخ حەسەنێ جەلائیری

چالاکی :

گرۆبەك ژ قوتابیان بەلاڤۆکەکا سەر دیواری ئامادەکەن.... لایەك ژ کارەساتێن سەردەمێ مەغۆلان لسەر میرنشینێن کوردان د ناڤ بابەتیدا هەبیت .

دەستهەلاتداریا سیاسیا کوردی ل سەردەمێ مەغۆلان (ئیلخانی - جەلائیری):

هەر چەندە کوردستان د میژوویا دیر و دریژا خۆدا پتر مابوو لبن دەستێ داگیرکەران و بیانیاڤە . بەلێ حەزا سەربەستیێ ژبن دەستێ دوژمنێن کوردا یا بەردەوام بوو ئەڤەژی بویە ئەگەرێ وێ چەندێ کو دەست هەلاتا سیاسیا کوردی ل چارچوڤە و شێوێ جودا جودا دا ل فێری ویراهە. سەرهلدەت ببیتە راستیەکا ئاشکرایا وی سەردەمی ئێك ل دویڤ ئێك دمیژوویا کوردستانێدا ب تایبەتی ل سەر دەمێ مەغۆلان (ئیلخانیان و - جەلائیری) یاندا، ب راستی سەرهلدان وهەبوونا دەست هەلاتا سیاسیا کوردا و دوی سەردەمیدا بڤی رەنگی بوو ؟

١- میرنشینان .

٢- فەرمانرەوایا کەلان و دەڤەران

٣-سەرۆکێن باژێران .

دیارترین میرنشینێن کوردی ییێن ئەوی سەردەمی ئەڤەبوون :

١- میرنشینا لوری مەزن (میرنشینا فەزلەوی):

لورستان هەرێمەکە پتریا ئەردێ وێ چیاو گرك د زنارن دکەڤیتەە باشورێ رۆژهەلاتا کوردستانێ . ژ زاردەڤێ هندەك ژ میژوونڤیسان هەر ژ چەرخێ دەهێ زاینی دەست هەلاتا سیاسیا کوردی ژ لورستان وبەختیاری دەرکەفتیە .

باپیرێ مەزن یێ میرێن بنەمالا لورستان ئەبوحەسەنێ فەزلەوی بوو ژبەر هندێ دبێژنە ڤێ میرنشینێ میرنشینا فەزلەوی . پەیوەندییێن سیاسی ل گەل مەغۆلان (ئیلیخانیان - وجەلائیریان) و مەمالیکان پێك ئینان و گرنگی ب حوکم رانی و ئاڤەدانی و خانەدانیێ دایە .

ناڤدارترین میرێن ڤێ میرنشینێ :

أ- میرهەزار ئەسپ کورێ میر ئەبو تاهێر محەمەد:

ژ ناڤدارترین میرێن لورستانێ یە ل نیڤا ئێکێ ژ چەرخێ سێزدێ زاینی، گەلەك گرنگی ب لایەنێ ئابوری و ئاڤەدانی وبیناسازیێ دایە ژبەر ڤێ چەندێ خەلیفێ عەباسی (ناسرلدین الله) نازناڤێ (ئەتابەك) دایێ دەسهەلاتا خۆ بەرفرەهکر هەتا نزیك ئەسفەهان ، ل سالا ١٢٥٢ ز مریە .

ب- نەسرەت دین ئەحمەد:

کو ل دەسپێکا سەدێ چواردێ زایینی فەرمانرەوایی کریە و میرنشین دڤی سەردەمیدا ژلایێ سیاسی وئابوری ڤە گەلەك وەرر کر، وئەمن وتناهی وسەقامگیری بسەر دەڤەرێدا کیشابوو ، ئەڤ میرە ل سالا ١٣٣٣ز مر.

٢- میرنشینا هەکاری :

میرنشینا هەکاری (هەرێما (چولەمێرگێ) ل باکورێ کوردستانێ ل چەرخێ سێزدی زاینی پەیدا بوو ، هێز و دەسهەلاتا میرێن وێ هەر ژ زیێ مەزن هەتا دەریا (وان) ێ ڤەگرتبوو ، ل روژهەلاتێ ژی گەلەك جاران دەسهەلاتا وێ دگەهشتە سەلماس و خوێ .

بنەمالا میرێن هەکاری دناڤ کوردانداً بخانەدان وبخورمەتی ناڤێ وان چوبوو ، وەکی پاشا و مەزنێن میران دهاتنە نیاسین ، و گەلەك خەم و خورو شولکەربوون و هەمی ئەو باژێر و گوندێن ل بن دەسهەلاتا خۆ بەرەف ئاڤەدانی برن و هەولێن بلندکرنا ئاستێ ژین و ژیارا خەلکی دا ، وگرنگی بریێك وبازرگانیا وەلاتی دا ، هەروەسا گرنگ ب زانست و زانیاریێ دا ریز ل زانایان دگرت و قوتابخانە و مەلبەندێن فێرکردنێ وئاڤەدانکرنێ .

ژناڤدارترین میرێن وێ :

١–میر ئەسەدەدین موسا کوڕێ مەنگەلان کو ل دەمێ هاتنا مەغوڵان بوٚ دەڤەرێ، میرێ میرنشینێ بوٚ.

٢–عیمادەدین موجلی کو نەڤیێ میرئەسەدەدین بوو ، بوێ چەندێ هاتبوو نیاسین کو گەلەك حەز ژ زانست و زانینێ دکر ، ریٚز ل زانا دگرت ، وقوتابخانە بوٚ ڤەکرن.

میرنشینا هەکاری پشتی وی سەردەمی هەر ب هێز ما و سەردەمێ ئوسمانی ژیدا میرێن وێ خودان دەسهەلات بوون .

٣- میرنشینا بەدلیسێ :

ئەڤ میرنشینە ل باژێری بەدلیسێ ل باکورێ کوردستانێ هەر ژ سەردەمێ عەباسیان پەیدا بوو ، مەزنە ماڤیلێن کونفدراسیٚونا هوٚزا روٚژەکی دامەزراندبوو، دەسهەلاتا وان یا پشتاو و پشتی ب سەدان سالان ڤەکێشا ، وبنەمالا میٚژوو نڤیٚسێ بناڤ و دەنگ (شەرەفخانێ بەدلیسی) میرێ ڤێ میرنشینێ بوو ، و ل دویڤ ئاخفتنێن شەرفخانێ بەدلیسی ناڤێ (١٨) میرێن ڤێ میرنشینێ ب دەست کەفتینە .

ژمیرێن وێ ییٚن ناڤدار :

میر شەرەفەدین ئەبو بەکر کو ل دەسپێکێن سەردەمێ دەولەتا جەلائیری دەسهەلات کر ، و ناڤێ وی دکتێبا شەرەفنامێدای هاتی یە ، میرنشین ل سەردەمێ وی دا بچووك و سنوردار بوو . ومیر زیائەدین روٚژەکی کو ل نیڤا چەرخێ چاردێ یێ زایینی میرێ میرنشینێ بو ڤێ ، بزیرەکی و ژێهاتێ ب ناڤ ودەنگ بوو سنورێ میرنشینا خوٚ بەرفرەهکر بوو باکورێ دەریا وان .

وێنی باژێری بەدلیسی ل باکورێ کوردستانێ

كوردستان دناڤ ململانا ئوسمانى وئيرانێدا

كوردستان ل دەسپێكا چەرخێ شازدێ :

كوردستانا مەزن كو نوكە ل سەر چوار دەولەتان (عيراق و ئيران وتوركيا و سوريا) دابەشكريە ، ل دەسپێكا چەرخێ شازدێ خودان قەبارەكا سياسى يا سەربەخوبوو ، هەر چەندە دەولەتەكا هەڤگرتى لسەر ئاخا كوردان پێك نەئينا بوو، بەلێ ل كوردستانێ چەندين ميرنشين و دەسهەلاتێن خوماليى يێن كوردان هەبوون، كو هەر ئێكى ل دەڤەرەكێ حوكم دكر وە كو نيمچە دەولەتەكێ بون ، ول ژێر سيبەرا ڤان قەواران كوردستانێ دەرفەت بو هەبوو پاريزگاريا كەلتورێ نەتەوايەتى و كومەلايەتێ خو بكەت و ژنەمانێ رزگار بكەت .

ئەڤ ميرنشينێن كوردان هەمى وەكى ئێك نەبون ، هەندەك دبچووك بوون و دەسهەلاتا وان يا توخيب داى بوو ، وەكى ميرنشينا (پالو) ل باكورێ كوردستانێ كو ژڤى باژێرى و دەوروبەران پێكهاتبوو .هندەكان ژى بتنێ هوزەكا كوردى بخوڤە دگرت وەكى ميرنشينا (برادوست) ، بەلێ ميرنشينا (بادينان) هەرێمەكا بەرفرەھـ ل بن دەستى بوو كو هەمى دەڤەرا بەهدينانا نوكە ڤەدگرت . ژلايێ دى هەندەك ژوان ميرنشينان شيان پاريزگاريێ ژ سەربەخويا خو بكەت ود دەمەكيدا هندەكێن دى هەبوون ناچاربوون باج و زێرە سەرێ بدەنە دەولەتەكا مەزنا دەڤەرێ بو پارستنا قەوارە و دسهەلاتا خو .

ژمارا وان ميرنشينێن كوردى نزيكى (٣٠) ميرنشينان بوون دوى سەردەميدا كو بناڤدارترين ژوان ئەڤەنە :

١- هەکاری ، بۆتان ، بەدلیسی ، بازۆکی ، زراکی ، مەحمودی :ل باکوریٚ کوردستانیٚ .

٢- دونبولی ، موکریان ، ئەردەلان ، لورستان : ل رۆژهەلاتیٚ کوردستانیٚ .

٣- بادینان ، سۆران ، بابان ، داسنی : ل باشوریٚ کوردستانیٚ .

دامەزراندنا دەولەتا سەفەوی:

شیٚخ سەفییەددینیٚ ئەردەبیلی کو ل سالا ١٣٣٤ز ییٚ مری یە ، ریٚچکەیەکا سوفییاتی ل هەریٚما ئازەربایجان دامەزراند، کو بناڤیٚ وی هاتە نیاسین د گوتنیٚ ریٚچکا سەفەوی . د دیڤدا لسەر دەستیٚ کور و نەڤین وی ئەڤ ریٚچکە ژ بزاڤەکا ئایینی هاتە گوهورین بۆ بزاڤەکا سیاسی - لەشکری .دگەل هندیٚ کو دژایەتییاویٚ دهاتە کرن ژلای هیٚزیٚن سیاسییٚن دەڤەریٚ بتایبەت دەولەتا (ئاق قوینلۆ)ییٚ تورکمان ، شیٚخ ئیسماعیل (کو پشتی هینگی ب شا ئیسماعیل سەفەوی هاتیە نیاسین شیا بزاڤا خو ب ئارمانج بگەهینت ل دەمیٚ سالا ١٥٠١ز ل باژیٚریٚ (تەوریٚز) مەلبەندیٚ ئازەربایجان دامەزراندنا دەولەتەکا نوی راگەهاند بناڤیٚ (دەولەتا سەفەوی).

شا ئیسماعیل کو مەزهەبکیٚ توندرەویٚ شیعا کرە مەزهەبیٚ فەرمی ییٚ دەولەتییٚ هەر بڤی چەندیٚ نەراوستیا . بەلکو بزاڤیٚن وی دەستپیٚکرن بۆ بەرفرەهکرنا سنوریٚ دەسهەلاتا خۆ هەتا هەمی وەلاتیٚ ئیرانیٚ ڤەگرتین ، دەرئەنجامیٚ هەویٚن بەرفرەهبوونا ڤیٚ دەولەتا نوی کوردستان وعیراق ژی ڤە گرت .

بەرگریا کوردان :

زێدەباری ئەڤێ کو هێزێن سەفەوی کەفتنە بەرامبەر بەرگریەکا زیرەکا کوردان ل دەمێ هەندەك میرنشین ئامادە نەبووین سەرێ خۆ بو شا ئیسماعیلی شۆربکەن، بتایبەت هەردو میرنشینێن(موکریان) و (بۆتان) کو گورزەکێ بهێز ل دوژمنی دا و ماوەکێ زۆر خۆراگرت. بەلێ بگشتی دشێن بێژین سەفەوی ل هەوێن دناڤبەرا سالێن (١٥٠٦ز- ١٥٠٨ز)دا شیان پشکەکا گرنگا کوردستانێ بێخنە سەر دەستهەلات و دەولەتا خۆ ،کو میرنشینێن (لورستان) و (هەکاری) و(بەدلیسێ) وباژێرێن گرنگن (وان)، (دیاربەکر) ژی دگەلدابوون دڤێت ئەوژی بزانن کو شاه ئیسماعیل مل ب ملێ هێزا سەربازی ، شێوازێ سیاسیێ نەرم ژی بکار ئینا بۆ راکێشانا دلێ میرێن کوردان و رازیکرنا وان ب دەسهەلاتا سەفەویان .

هەر د چوارچوڤێ ڤان هەوادا شاه ئیسماعیل ل سالا ١٥٠٨ز شیا باژێرێ بەغدا داگیربکەت و دەولەتا (ئاق قوینلۆ) ژ ناڤبەت کو پایتەختێ وان لێ بوو ئەڤجا دەسهەلاتا سەفەوی بەرفرەه بوو ، بو ژێریا عیراقێ و باژێرێ بەسرا ژی داگیرگر، بڤێ چەندێ شاه ئیسماعیل دماوێ چەند سالەکێن کێمدا شییا دەولەتەکێ دایمەزرینت کو هەمی ئیران و عیراق و پشکەکا مەزن ژ کوردستانێ بگریت دگەل هەندەك دەڤەرێن قەفقاس .

تەوەرەك بۆ گەنگەشێ :-

هێزێن سەفەویا روبروی بەرگریەکا دلێرانە یا کوردان بون بۆ چی پێدڤیە مللەت بەرهنگاریا داگیرکران بکەت .

رفتارییێن شاه ئیسماعیل بەرامبەری کوردان :

شاه ئیسماعیل سەفەوی ل دەسپێکی ب نەرمی دگەل میرو سەرۆکێن کوردان رفتارکرن و هەر ئێك ل جهێن خۆ هێلان ،بیێ کۆ دەست ل کاروبارێن میرنشینێن واندا بدەت ، وبتنێ ب وێ چەندێ رازی بوو پشتەڤانیا خۆ بۆ راگەهینن و دیاری و خەلاتان پیشکەش بکەن ، ودیارە ئەڤەژی ژبەر وێ بوو کو هەتا دەمێ دەسەلاتاوی بتمامی کوردستان جێگرنەببوو.

بەلێ ئەڤێ سیاسەتێ گەلەك نەڤە کیشا پشتی دەمەکێ شاهی دوژمناتیا خۆ بەرامبەری کوردان ئاشکرا کر و هەتا دژی وان میرێن کوردان راوستیا کو بۆ دەرخستنا لایەنگریا خۆ بۆ شاهی چوونە باژێرێ (خوێ) ل رۆژهەلاتا کوردستانێ ، بەلێ شاه ب بێی هیچ هیجەتەکێ میرێن کوردان خستنە زیندانێ وپشتی هنگی لەشکرەك ئامادەکر بۆ دەڤەرێن کوردستانی بۆ داگیرکرنا وێ وراستە وخۆ بریڤە ببەت ودانا میرێن قزلباشان ل شوێنا میرێن کوردان.

دڤێرە دا سیاسەتا شاه ئیسماعیلی بەرامبەری کوردان ل سەرڤان خالان گرێدای بوو :

۱- هەولدان بۆ ژناڤ برنا میرنشین و دەسەلاتا خۆمالی یا کوردان.

۲- بزۆری بلاڤکرنا مەزهەبی شیعی دناڤبەرا کوردان دا .

۳- ژناڤبرنا هەر بزاڤەکا یا خیبوونا کوردان ب شیوەکێ درندانە .

بێگۆمان ئەڤ سیاسەتا توندوتیژیا سەفەویان بەرامبەری کوردان د زڤریتەڤە بۆ نەباوەریا شاه ئیسماعیل ب وان ب تایبەتی کۆ پتریا کوردان ژلایەکیڤە ژ مەزهەب جودا بوون و ژلایەکێ دی ڤە ب نەتەوەی ئازادیخواز وسەرکیش دنیاس بوون وو سەرێ خۆ نەچەماندبوو بۆ چ داگیرکران .

راهێنان

پرسیار: سیاسەتا شاه ئیسماعیل بەرامبەری کوردان ب چەند خالان بژمێرە ؟

رستەیەك بۆ گەنگەشێ: (هندەك جاران داگیرکەرن ل کوردستانێ سیاسەتا نەرم بکارد ئینا بۆچی ؟ هەلویستێ کوردان چ بوو ؟

دامەزراندنا دەولەتا ئوسمانی :-

ئوسمانێ کورێ ئەرتوغرول کو سەرۆکێ هۆزکا تورکی بوو ، ل دوماهیا چەرخێ سیزدێ زایندا شیا قەوارەکی سیاسی ئاڤا بکەت ، وئەڤ قەوارە کۆ دەستپێکی ل پشکەکا بچووك ل باکورێ رۆژئاڤایێ ئەنادۆل پێك ئینا وب میرنشینا (ئوسمان) بناڤ کر ، بەلێ ئوسمانیان ل هەولێن بەرفرەهبوونێدا د بەردەوام بوون ، هەتا ل نیڤا دووێ ژچەرخێ چاردێ شیان بەرەڤ ئاخا ئەورپا رۆژهەلات بچن ، وئەڤژی هەمی لسەر حسێبا میرنش وهێزێن دەوروبەران بوو ، ب تایبەتی دەولەتا (بیزەنتی) کو ل رۆژهەلاتێ ئەورپا بوو ، بەلێ هندەك دەڤەرێن رۆژ ئاڤایێ ئەنادۆلێ ل بن دەستێ وان بوو .

ئەڤ میرنشینە کۆ ل دەمەکیدا بوونە دەولەتەکا بهیز و بەرفرەھ ژ ئەگەرێ ب لەزیێ گھورینا سنووریێ دەسەلاتاوان پایتەختەکێ جێگر و بەردەوام نە بوو . ھەتا سالا ١٤٥٣ز سولتان (محەمەدی دوویێ یێ ناڤدار محەمەد فاتح) باژێرێ (قوستەنتینیە) پایتەختێ بیزەنتیان داگیرکرد . وناڤێ باژیرێ گھۆری بۆ (ستەنبول – ئەستانبول) بۆ پایتەختێ دەولەتا ئوسمانی ھەتا ژ ناڤچوونا دەولەتا ئوسمانی د چەرخێ بیستێ دا .

سولتان محەممەدێ دوویێ (محەممەدێ فاتح) یێ ئوسمانی

سەرئەنجام ئەڤ دەولەتە ل دەسپیکا چەرخێ شازدیێ بۆ ئیمبراتۆریەتەکا مەزن، کۆ ناڤەراست ورۆژئاڤایێ ئەنادۆلێ ب خۆڤەگرت ل گەل دەڤەرەکا بەرفرەھیا ئەوروپا رۆژھەلات . بڤێ چەندێ ئوسمانیان ھێزەکا گرنگا جیھانا ئیسلامی پێك ئینا بەرامبەری دەولەتاسەفەوی وھەروەسا دەولەتا (مەمالیك) کۆ ل وەلاتێ شام و میسرێ فەرمانرەوای دکر . بەلێ پەیوەندییێن دۆستانە دناڤبەرا ڤان سێ ھێزا دا ھەبوون کۆ ئەڤەژی کارتیکرن. ل سەر کوردستانی ھەبوو.

شەڕێ چالدێران سالا ١٥١٤ز :

ب دریژاهیا هەردوو چەرخێن چاردێ و پازدێ ئوسمانی و بەرفرەه بوونا وان بوو بەرۆژئاڤا ل سەر ئاخا ئەورۆپا ، بەلێ سولتان سەلیمێ ئێکێ(١٥١٢-١٥٢٠) هاتە سەر حوکمی و گهورینەك ل سیاسەتا بەرفرەه بوونا ئوسمانیان رووی دا ئوسمانیان بەرێ لەشکرێ خۆدا لایێ رۆژهەلاتی(واتە بەرەڤ کوردستان وئاخا عەرەبان .....)

گرنگترین هۆکارێن ڤێ گهۆرینێ ئەڤە بوون :

١- سەرهلدانا دەولەتا سەفەوی ل ئیرانێ وپێنگاڤ هاڤێتنا وان بۆ کوردستانێ ، عیراقێ و ئەنادۆلێ بارودۆخێ سیاسی یێ دەڤەرێ تێك دا ب تایبەتی کو شاه ئیسماعیلی بانگەوازیا شیعه گەریێ ل ڤان دەڤەران بەلاڤ کر و بۆ ڤێ مەرەمێ ژی کوشتارێن مەزن ئەنجامدان .

٢-ئوسمانی رازی نەبوون کو ئەڤ دەڤەرا پرگرنك وستراتیژی ل بن دەسەلاتا سەفەوی یا دابن .

٣- ئوسماني د ڤی ماوەیدا نەشیان بەرفرەهیا خۆ زێدە تربکەن ل ئەورۆپا ، ژبەر هندێ ل هندەك دەڤەرێن دی گەریان ژ بۆ فراوان خوازیێ.

٤- داگیرکرنا رۆژئاڤایێ عەرەب و کەنداڤی و دەریای سوور ژلایێ ئیسپانیاو و پورتۆگالێ ڤە ، ئوسمانی پالدان بۆ وێ یەکێ کو بەرامبەری وان راوستن نە کو دەرگەهێ بازرگانی دناڤبەرا رۆژهەلات و رۆژئاڤا دا بەرامبەری ئوسمانیان بگرن.

د ئەنجامدا سولتان سەلیم ب لشکرکێ مەزن هێرش کرە سەر دەولەتا سەفەوی ، لەشکرێ ئوسمانی ب سەرکردایەتیا سولتان سەلیمی ئیکی و لەشکرێ سەفەویان ب سەرکردایەتیا شاه ئیسماعیلێ سەفەوی ل (٢٣)ی

ئابی ١٥١٤ز ل دەشتا چالدیران ل باکورێ رۆژهەلاتێ دەریا یا (وان) ، ل سەر ئاخا کوردان بەرامبەری ئێك دوو بوون . هەر چەندە لەشکرێ سەفەوی ل دەستپێکی سەرکەفتنەك ب دەست ڤە ئینا بەلێ پشتی هنکی تووش کارەسات و شکەستنی بوون ، چونکی ئوسمانیان هێزەکا پیادەیا موکم تر و هەروەسا چەکێ ژ جورێ (تۆپ) هەبوو د شەری دا سەرکەفتن . سەرەرای ئەڤێ شکستنا مەزن هێشتا دەولەتا سەفەوی نەهاتە هەرفاندن ، چونکە سولتان سەلیم هەر چەندە پشتی شەری چوو ناڤ باژێرێ (تەبریز) پایتەختێ ڤێ دەولەتێ ، بەلێ پشتی هینگێ خۆژێ ڤەکێشا وهەولا داگیرکرنا چ دەڤەرێن دیێن ئیرانێ نەدا ، بەلێ ژلایەکی دی ڤە شکەستنا سەفەویان کارکرە سەر دەولەتا وان ل کوردستانێ هەروەکی پشتی هنگی بۆمە روون وئاشکرا بووی .

هیزییێن کوردان ل شەرێ چالدیران :-

دڤێت ئەوێ بزانین کۆ هێزێن کوردان دگەل هۆکارێن دی رۆلەك هەبوویە ب سەرئیخستنا لایێ ئوسمانی د ڤی شەریدا ، چونکە ژبەر نەرازیبوون ل سەر سیاسەتا خەلەتیا شاه ئیسماعیلی ژ لایەکی و هەولێن مەلا ئیدریس بەدلیسی (کو کەسەکی پایە بلندێ سیاسی وئایینی یێ کورد بوو ژلایی سولتان سەلیم) وژلایەکی دی ڤە شازدە میر و سەرکردیێن کورد ب هێزێن خۆڤە هاتنە دناڤ رێزا لەشکرێ ئوسمانی ل شەرێ چالدیران . هەر بۆ ڤێ چەندێ سولتانی پشتی سەرکەفتناوی ، ب نامەیەکا تایبەتدا پەسنا میرێن کوردان دا و دەنگ وباسێن ئەڤێ سەرکەفتنێ دناڤبەرا وان دا راگەیاند .

کوردستان پشتی شەرێ چالدێران :

ئیکسەر پشتی گەهشتنا دەنگ وباسێن شکاندنا سەفەویان د شەری چالدێراندا ، راپەرینەك دسەرانسەری کوردستانێ پەیدابوو ، چونکی کورد ب ئێش و ژان بوون بەرامبەری سیاسەت و رەفتارێن شاه ئیسماعیل و سەفەویان ئەڤ رووبدانە ب دەرفەت زانی داکو هیرشێ بکەنە سەر پاشمایێن هیزیێن وان ل باژێر و کەلیێن کوردستانێ دەرئێخن، ئەڤە د دەمەکێدا لەشکرێ ئوسمانی هێشتا نەگەهشتبوو ئەڤێ دەڤەرێ . بەلکو میر و سەرکردێن کوردان کۆ دەسەلاتاوان ژلایێ دەولەتی سەفەوی ڤە هاتبوو راگرتن ، هەر ئێك ژوان لە دەڤەرێن خۆ رێبەرایەتی یا هێزو سەرهلدایێن کوردان دکر ،پێخەمەت زڤراندنا وان دەڤەران یێن کۆ باب باپیرێن وان حوکم لێ دکر .

پرسیار :

بوچی کوردا ڕاستوخۆ پشتی شەری چالدێان دژی سەفەویا راپەرێن ؟

ئەڤی چارچوڤیدا خەلکێ (دیاربەکر) شیان سەرکردیێن سەفەویەکان ل باژێرین ب دریخێن، میری (بەدلیسی) ژی میرنشینا خۆ زڤراندەڤە هەروەسا (سەعەرد) و (ساسۆن) و (پالۆ) و(ئەگیل) وهندەك باژیر و ناڤچین دژی رزگارکرن .

میری سوران ژی (کەرکوك) و(هەولێر)ی ژ پاشمایێن هیزیێن سەفەویا پاقش کر.

هەلویستێ سەفەویيا و دابەش بونا کوردستانێ :

سەفەویيا دڤێ دەمیدا شیان هێزا خو ڤەگەرینن ولەشکەری کومکەن ، داکو دەسهەلاتا خو ل کوردستانێ دامەزرینەڤە بو ڤێ مەرەمێ شاه ئیسماعیل هێزەك بسەرکردایەتیا رەوانەکرن و دورپێچەکا دژوار و درێژ ئێخستە سەر باژیرێ ئامەد (دیاربکە) بەلێ کوردێن باژیری ب خوراگری و زیرەکی شیان بەرامبەر لەشکەرێ سەفەویان راوەستێن . هەتا هێزێن میرو سەرکردێن کوردان سەرپەرشتییا مەلا ئیدریسێ بەدلیسی ، دگەل وی لەشکەرێ عوسمانی هاتیە هنارتن بۆ راوەستاندنا هێرشا سەفەویان . ژئەنجامێ ڤی شەری کو ل سالا ١٥١٦ز نزیك (ماردینێ رویدای و بشەرێ (قوچ حەسار) بناڤدارە ، لایەنێ کوردی و ئوسمانی سەرکەفتنەکا بەرجاف بدەسڤەئینا و بزاڤێن سەفەویيا پوچکرن .

ژبەرهندی دشێین بێژین گرنگترین ئەنجامێن شەرێ چالدێران ل سەرکوردستانێ ئەڤەبوون :

١- ژئەنجامێ شەرێ چالدێران و رویدانێن د دویڤدا ، کوردستان ب شێوەکێ کرداری بۆ جارا ئیکی د مێژویا نویدا هاتە دابەشکرن ، بشکا رۆژهەلات کەفتە بن دەسهەلاتا دەولەتا سەفەویا . وبشکا دیيا مەزن کەفتە بن دەستێ ئوسمانیان.

٢- ئوسمانیان ژ ئەگەرێ داگیرکرنا دەڤەرەکا زۆرا کوردستانێ شیان سنورێ رۆژهەلاتێ دەولەتا خو بپارێزن .

٣- سەردەمەکێ درێژ ژ شەرو ململانێ دناڤبەرا ئیران و دەولەتا ئوسمانی دەست پێکرکو هەتا دەسپێکێن چەرخێ بیستێ ڤەکێشا ،د دەمێ ڤان چار چەرخادا چەندین شەر دناڤبەرا ڤان دو دەولەتان دا رویدان وئەردێ کوردستانێ پترپا دمی مەیدانا ڤێ ململانێ بوو .

ڕێکەفتناما کوردی - ئوسمانی :-

دەمێ سولتان سەلیمێ ئێکێ بریارا شەری دای دژی دەولەتا سەفەوی ، ب ڕێکا مەلا ئیدریس بەدلیسی پەیوەندی ب میرو سەرکردێن کورداکر داکو هاریکاریا وی بکەن . میرێن کوردان ژی رازیبوون بهێنە ژێرسیبەرا دەسهەلاتا ئوسمانی ب مەرجەکی دەسهەلاتا وان یا ناڤخوێیی (خومالی) بۆ بزڤرینت. دیارە سولتانێ ئوسمانی بڤی مەرجی رازیبوو، هەروەکو دنامەیەکا فەرمیدا دیار دبیت کو ل سالا ١٥١٥ز بو مەلا ئیدریس هنارتبوو. ئەڤ خالە بۆ بناغێ ڕێکەفتنەکێ دناڤبەرا میرو سەروکێن کورداندا ژلایەکی ڤە و سولتانێ ئوسمانی ژلایەکی دی ڤە. مەلا ئیدریس ژی کو نوینەرێ سولتان سەلیمی بوو دڤی کاریدا ، ئەڤ ڕێکەفتنامە بشتی شەرێ چالدێران ڕێکخست بوو ، کو ڤان بنەمایان بخوڤە دگریت .

ناڤەرۆکا ڕێکەفتناما کوردی - ئوسمانی :-

١- سەربەخوییا میرنشینێن کوردی یا ناڤخوێیی دێ یاپاراستیبت .

٢-دان پێدانا ئوسمانیان ب حوکمێ پشتاو پشت یێ میرێن کوردان یانژی ئەو ڕێبازا کودمیرنشینێدا هەی .

٣- دەولەتا ئوسمانی پارێزگاریێ ژ میرنشینێن کوردان بکەت دژی هێرشێن ژدەرەکی.

٤- کورد بەشداریێ دشەرێن ئوسمانیادا بکەن .

٥- کورد باج وپێدڤیێن دارایی بدەنە دەولەتا ئوسمانی.

گرنگیا ڤێ ڕێکەفتنامێ د وێ چەندێ دایە کو د نڤیسینێن فەرمیێن ئوسمانیداتومارکریە و درێخستنێن کارگێرمیژیدا کارپێکریە . ژبەر هندێ کاریگەریا ڤێ ڕێکەفتنامێ بۆ چەند چەرخەکا بەردەوام بوو .

هەتا گەرۆکێن بیانی کو سەرەدانا دەڤەرێ کری ، تێبینیا وێ چەندێ کریە کو کورد دناف دەولەتا ئوسمانی دا خودان قەبارەیەکی خۆمالی وسەربەخۆیەکا ناڤخویی بوون . کو ئەڤەژی ب شێوازێ هەڤچەرخ رامانا (فێدرالی) یێ د دەت.

بەرفرەه خوازیا سولتان سلێمانێ قانونی:

هەر چەندە (سولتان سەلیمێ ئێکێ)پشتی ڤان دەسکەفتا ل کوردستانێ شیا دەولەتا مەمالیك ژ ناڤبەت و دەستێ خۆ دانتەسەر هەمی وەلاتێن شام ومیسر و حیجازێ، بەلێ دگەل وێ چەندێ ناڤەراست و ژێریا نوکە یاعیراقێ هەر ل بن دەسهەلاتا سەفەویان ما ، بەلێ دەمێ شاه ئیسماعیلێ سەفەوی ل سالا ١٥٢٤ز مری شاه (تەهماسب) کورێ وی هاتە سەرتەختێ حوکمی، هەر دوێ سالێدا بزاڤەکا ژێکەڤبوونێ ب سەرکردایەتیات (ذوالفقار خان)سەرۆکێ هۆزا (موصلو) ێ کوردێ کە لهۆر دژی سەفەویان پەیدابوو، ئەڤ سەرکردێ کورد شیا ل سالا ١٥٢٧ز والیێ سەفەویان ل بەغدا لادەت و خۆبکەتە دەسهەلاتداریێ بەغدا، ژبەر هندێ شا(تەهماسب) لەشکەرەکێ مەزن هنارتە عیراقێ بۆ گرتنا بەغدا، ئەو بو پشتی دۆرپێچەکا دژوار و چەندین شەرێن نە بەرامبەر شا تەهماسب بریێکا فێل بازیا سیاسی بەغدا گرت و (ذوالفقار) ژی کوشت . شا تەهماسب هەر بڤێ چەندێ نەراوستیا بەلکو بزاڤکر ل باکورێ کوردستانێ ژی دەسهەلاتا خۆ پەیدا بکەت ، بتایبەتی کو دڤی دەمیدا میرێ بەدلیسی رویێ خۆ ژ دەولەتا ئوسمانی وەرگیرابوو و داخازا هاریکاریێ ژ سەفەویان کربو . ژبەر هندێ سولتان سلێمانێ قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦ز) کو ل وی دەمی ل سەر تەختێ ئوسمانی بوو ئیبراهیم پاشای سەدرێ ئەعزەم (الصدر الاعظم) بسەرکردایەتا لەشکرەکێ

مەزن بەرەف کوردستانێ هنارت ، پشتی دەمەکێ کێم سولتان ژی بهێزەکادی هاتە دگەل ئیبراهیم پاشای ودناڤ جەرگێ ئەردێ کوردستانێ و دەولەتا سەفەوی دابچن ، باژێرێ بەغدا بێ شەر داگیرکرن ژبەر کو لەشکر یێ سەفەوییان کو دەمێ دەنگ وباسێن گەهشتنا لەشکرێ ئوسمانیان بوی خوّ ژ بەغدا ڤەکێشا ونەشیان بەرامبەری لەشکرێ مەزن وپرچەکریێ ئوسمانیان راوستن ، ول سالا (١٥٤٦ز) ژی ئوسمانیا دەسهەلاتا خو گەهاندە باژێری بەسرە . پێدڤیە بێژن هەر ل سەردەمێ سلێمان قانونی دەسهەلاتا ئوسمانیان گەهشتە لیبیا و تونس و جەزائیریێ ژی بقێ چەندێ دبینن ئوسمانیان ئیمپراتوریەکاپان و بەرفرەه پێك ئینا کول (ئاسیا و ئەورۆپا وئەفریقیا) هەمی ڤەگرتبوو .

نەخشێ دەولەتا ئوسمانی و دەولەتا سەفەوی

بارودۆخێ کارگێڕیێ کوردستانێ:-

دەولەتا ئوسمانی بۆ بڕیڤەبرنا هەرێمێن خۆ بسانەهی دابەشکرنەکا کارگێری پەیرەوکر بڤی شێوازێ خوارێ :

هەر دەڤەرەکا مەزن (ویلایەتەك) ژێ پێکئینا ، کو دابەش کربوو ، بۆ چەند (سەنجەقا) ودگوتنێ (لیوا)، ئەڤژی وەکی (پارێزگەهێن) نوکە بوون . هەر سەنجەقەکێ چەند (قەزا) بخۆڤە دگرت ، هەر ئێك ژڤانە ژ چەند (ناحیەکا) پێکهاتبوون . دەولەتێ بۆ بڕیڤەبرنا ڤان یەکێن کارگێری فەرمانبەرێن ئوسمانی دانان لدویڤ پلە وئاستێن وان ئەڤ چەندە ل پتریا دەڤەرێن بسەر دەولەتا ئوسمانی ڤە پەیرەوکر .

بەلێ لدویڤ وێ رێکەفتناما دگەل دەولەتا ئوسمانی مورکری ل کوردستانێ بارودۆخەکێ کارگێریێ تایبەت هەبوو ، کو تێدا میرنشین وقەبارێن کوردی ل شوینا (سەنجەقا) بوون و هەر کومەکا میرنشینان ل ژێر سەرپەرشتیا گشتی یا ویلایەتەکێ دانابوون. هندەك ژڤان ویلایەتان ل کوردستانێ بۆن وەکی ویلایەتێن (دیاربەکر) و (شارەزوور) و (وان) ێ وهندەکێن دی دگەل ڤان میرنشینان دەڤەرێن دژی بخۆڤە دگرتن وەکی ویلایەتێن (بەغدا) م (موسل)و (ئەرزەرۆم).

دڤان رێکخستناندا میرێن کوردان مێراتگری لسەر میرنشین و دەڤەرێن خۆمان وسەربخۆبوونن دکاروبارێ ناڤخویێ وپەیوەندیێن دگەل ئێك و دو و هەرێمێن دەوروبەر . هەر وەسا باج و پێدڤین دارایی هەر ژلایێ وان دهاتە کومکرن . ئەڤ چەندەژی بەرامبەری بجهئینانا ئەرکێن سەرملێن وان بوو هەر وەکو دڕێکەفتنامێدا هاتبوو . ژبلی ڤێ چەندێ ئەو میرنشینێن

کوردی یێن مەزن وسەنگا خۆ هەی وەکی هەردو میرنشینێن (بادینان) و (بۆتان) ب فەرمی دگوتنێ (حکومەتا کوردی) وماف دەسهەلاتێن زێدەتر هەبوون .

راهێنان

ئەڤ زاراڤێن خارێ چ دگەهینن.

ویلایەت ، سەنجەق ، قەزا ، ناحیە .....ل وەلاتێن سەردەم چ نموونە ژ جۆرێ دابەشکرنا کارگێری هەیە ؟

سیاسەتا ئوسمانیان بەرامبەر کوردان :-

هەرچەندە سەرکردێن دەولەتا ئوسمانیان ل دەسپێکێ سیاسەتەکا نەرم و ناڤنجی بەرامبەر کوردان بکارئینا ودان پێدان ب قەوارە و سەربەخۆیا کوردان کرل دویڤ ریکەفتنامێ . بەلێ لسەر وی ئاراستەی بەردەوام نەبوون وهەمی دەما ل دویڤ ناڤەرۆکا ئەوێ ریکەفتنامێ رەفتار دگەل کوردان نەدکر . بەلکو ریك و هێجەتێن جۆرا وجۆر دئینان بۆ پێشێل کرنا خالێن وێ ئەڤەژی پێخەمەت کێمکرنا سەروەری و دەسهەلاتداریا کوردان و سەپاندنا دەسهەلاتەکا زێدەترا دەولەتا ئوسمانی بسەر کوردستانێ دا . بڤێ ریکێ بەرژەوەندییێن ماددی وسەربازیێن خۆ دابین کرن .

د وی چارچووقی دا دەسهەلاتداریێن ئوسمانی پشتی ١٥ سالان ژ ریکەفتناما کوردی – ئوسمانی ژوان سۆز وپەیمانێن کو داینە مەلائیدریسێ بەدلیسی لێقەبوون ومایێ خۆ د کاروباریێن ناڤخۆیی یێن دەڤەرێ و میرنشینێن کوردی دا کرن و ئەو میرو وسەرکردێن کوردی کو ب دلێ وان نەبوون راکرن و هندەك دی ل جهێ وان دانان ، کو ل دیڤ سیاسەتا وان د چوو . هەروەسا پالدانا ململانێ و نەتەبایيێ دکر دناڤبەرا میرنشینا و هەتا دناڤ ئێك میرنشین ژی ململانێ دروست کر. وئەڤەژی هەمی بونەریگرتن ل ئیکەتی و ئێکدەنگیا کوردان وژناڤبرنا هەولێن سەربەخۆبوونێ .

رەنگەڤەدان کوردان بەرامبەر ئەڤێ سیاسەتێ:

زێدەباری وێ سیاسەتا شاش و نەدروستیا دەسهەلاتداریێن ئوسمانی وئیرانی، کورد بەردەوام بوون لسەر داکوکی کرن ژوان مافێن ب دەستڤەئینایـن . بڤی هەلویستی ژی شیان هەتا رادەکێ زۆر پاراستنا وێ سەربەخۆیا ناڤخۆیی ئەوا هەی بکەن. ئەوبوو پتریا میرنشین و قەواریـن کوردی هەتا ناڤەراستا چەرخێ نوزدێ هەبوون، هەتا هندەك ژوان ب هیزتر و بەرفرەهتر ژی بوون وەکی میرنشینا بادینان و هەکاری وبابان .

رەنگڤەدانا کوردان بەرامبەر هەردوو دەولەتان ب دریژاهیا وی ماوەی چەند شێوە وەرگرتن ، ل بەری هەمیان ژی ئەو رەفتارا شاش یا دەسهەلاتداریێن هەردوو دەولەتان رەنگ ڤەدانەك هەبوو لسەر لێنێرینا کوردان بۆ وان ، و بوو ئەگەرا وێ کو ئێدێ ب چاڤێ ریزێ و دۆستایەتیێ سەحنەکەنێ . ژلایەکێ دیڤە ئەڤی کاری باوەری دلێ کوردان دا نەهێلا وبو ئەگەرێ هندێ کو ل پشتگیریەکا دەرڤە بگەرن . بێگومان زێدەباری ئەڤان کورد (وەکی شێوێ خەباتا هەردەم) دەست ژ بەرخودان وخەباتا چەکداری نەبەردەن .

ئەڤجا میرو سەرکردێن کوردان ژبۆ پشتگیریا کورێن نەتەوێ خۆ چەندین راپەرین دژی هەردوو دەولەتێن ئوسمانی وئیرانی بەرپاکرن .

نموونێن ژ راپەرینێن کوردان ل وی سەردەمی :

* راپەرینا برادوست ل سالا ١٦٠٨ز ب سەرۆکاتیا (ئەمیر خانێ لەپ زێرین) دژی دەسهەلاتا سەفەوی کو دناڤ ئەدەب و فولکلۆرێ کوردی دا ب داستانا (قەلا دمدم) ب ناڤدارە.
* راپەرینا (جانپۆلا)ی میرێ (کلیس) ل باکورێ حەلەب دژی دەسهەلاتا ئوسمانیان ل سالا ١٦٠٧ز.
* میرێن بابان ژی بەردەوام بوون ل سەرهلدانا وەکی بابە سلیمان و بەکر بەگ و سەلیم پاشا و عەبدولرەحمان پاشا دژی دەسهەلاتا ئوسمانیان .
* بەرخۆدانا (قوباد خان) میرێ موکریان سالا ١٦١٠ز دژی لەشکرێ سەفویان ل سەردەمێ شاه (عەباس) یێ سەفەوی .
* راپەرینێن بەردەوامیێن کوردین ئیزدی ل شنگال وشێخان ، هەروەسا کوردێن زازا ل دێرسمێ.

ول خوارێ ژی ژبەرگرنگیا راپەرینا بابە سلیمان دێ ل سەر ئاخفین .

راپەرینا بابە سلیمان :-

بابا سلیمان میرێ بابان پشتی وەرگرتنا دەسهەلاتێ دەست ب بەرفرەهکرنا سنورێن میرنشینێ کر پێخەمەت بنیادنانا قەوارەکێ کوردیێ سەربەخۆ. دیارە ئەڤێ ژی دەسهەلاتدارێن ئوسمانی تورەکرن ، تایبەتی کو بابا سلیمان ل داویا سالا ١٦٨٩ز دەست ب سەر شارەزوور و کەرکوك ژی گرت ، ژوان شەران کو ل وی ماویدا رویدان (دلاوەر

پاشا) والیێ شارەزوور ژی هاتە کوشتن ل دەمێ دگەل هێزێن خۆ رووی ب رۆویێ هێزێن بابان بووی .

پشتی ئالوزبوونا بارودۆخی بقی شێوەی دەسهەلاتدارین ئوسماني ل سالا ١٦٩١ز (حەسەن پاشای) والیێ بەغدا راسپارد بۆ ژناڤبرنا راپەرینێ ، والیی ناڤبری پشتی نامەکا پر هەرەشە هنارتی بۆ بابا سلیمان، هەوەکا سەربازی رێکخست بۆ هێرش برن لسەر راپەرینێ، بەلێ د ڤێ هەولێدا سەرکەفتی نەبوو.

پشتی ڤان سەرکەفتنێن بابا سلیمان باوەری بخۆ زیدەتر لێ هات ئەڤجا بریاردا میرنشینا ئەردەلان ژی بکەتە ژێر دەسهەلاتا خۆ ئەو بوو د هەوەکێدا ل سالا ١٦٩٥ز دەڤەرێن (هەورامان) و(مەریوان) و(سەقز) ژی گرتن.

ژبەر ئەوێ کو میرنشینا ئەردەلان سەر ب دەولەتا سەفەوی ڤە بوو ئەڤجا ئەڤ کارە بو ئەگەرێ ئەوێ کو دەسهەلاتدارێن سەفەوی هاریکاریا دەسهەلاتدارێن ئوسمانیان بکەن بۆ ژناڤبرنا دەسهەلاتا بابا سلیمان . دیارە ئەڤە ژی بەلگەیە ل سەر پێشکەفتنا راپەرینێ ب رەنگەکێ هەردوو دەولەتان بەرژەوەنییێن خۆ ل دەڤەرێدا ب مەترس زانین . دئەنجامدا لەشکرێ سەفەویان ژلایێ رۆژهەلاتی وئوسمانی ژی ژلایێ رۆژئاڤایێ ڤە ب لەشکرەکێ مەزن هێرش کرە سەر هێزێن بابان و کاڤلکرن و کوشتنەکا زۆر د دەڤەرێدا کرن . هەتا ل داوییێ بابا سلیمان ناچار بوو ل سالا١٦٩٩ز خۆ بدەتە دەستێ هێزێن ئوسمانیان . د دیڤدا دەسهەلاتدارێن ئوسمانی د بارودۆخەکی نەدیار دا ژناڤبر .

بەردەوامبوونا ململانێا ئوسمانی - ئیرانی ل سەرکوردستانێ :-

هۆکارێ سەرەکی یێ بەردەوام بوونا ململانیا ئوسمانی -ئیرانی کو زێدەتر ژ سێ چەرخان قەکێشا ، ئەو بوو هەردوو لا ب چاڤێ تەماعکاریێ تەماشایێ کوردستانێ دکر و هەولدان کو پشکەکا زیدەتر ژڤی وەلاتی داگیربکەن ، ژبوو مفا وەرگرتن ل شیانێن ئابوری و مروڤی . ئەڤجا زیدەباری کو چەند جاران پەیمانێن ئاشتیێ دناڤبرا خۆدا مورکرن بەلێ هەردەم ل دەلیڤەکێ دگەریان ژبوو دەسهەلاتا خۆ زێدەتر و بەرفرەه بکەن د دەڤەرێدا .

پەیمانا(ئەماسیه) کو ل سالا ١٥٥٥ ز دا هاته مورکرن ئێکەمین پەیمان بوو کو دناڤبەرا هەردوو دەولەتێن ئوسمانی وسەفەوی دا هاتبوو گرێدان ، کو تێدا هەردوو دەولەتا دان پێدان ب دەسهەلاتا ئێك و دوو کر ل وان دەڤەرا کو لبن دەستێ وان بوون ، لدویف ڤێ پەیمانێ بۆ جارا ئێکێ د میژوویا نوویا کوردستانێ داب شێوەکێ فەرمی هاته دابەشکرن .

پشتی مرنا شاه تەهماسبێ سەفەوی ل سالا ١٥٧٦ز بارودۆخەکێ نە ئارام ل ئیرانێ پەیدابوو ،ئەڤەژی دەولەتا ئوسمانی پالدا کو هیرشا بکەته سەر وان وولاتان و هندەك دەڤەرا داگیر بکەت ، کو پتریا وان دەڤەرێن کوردی بوون . ئەڤ شەرە ب پەیمانا سالا ١٥٩٠ێ داوی هات کو د بەرژەوەندیا ئوسمانیاندا بوو . بەلێ شاه عەباسێ ئێکێ یێ سەفەوی- کو ب زووری ئەڤ پەیمانە مورکر بوو - ول سالا ١٦٠٢زێ دا بریاردا تۆلا خۆ ژ عوسمانیان ڤەکەت . د ئەنجامدا شەرەکێ دریژ خایەن دناڤبەرا وان دا دەستپێکر ، کو گرنگترین رویدانین وێ ئەو بوو لەشکرێ سەفەویان ل سالا ١٦٢٣ێ بەغدا و هندەك دەڤەرێن باشورێ کوردستانێ داگیرکرن . بەلێ ئوسمانی

دهەولێن خۆدا بەردەوام بوون هەتا سالا ١٦٣٨ێ داشیان بەغدا وان دەقەرێن داگیر بکەن . ئەڤ شەرە زێدەباری چەند پەیمانێن کورت خایەن هەتا سالا ١٦٣٩ێ بەردەوام بوو . لڤێ سالێدا پەیمانا زەهاب دناڤبەرا سولتانێ ئوسمانی موراديێ چارێ و شاهێ سەفی – کو لدیڤ شاه عەباسی هاتبوو سەر حوکمێ هاتە مورکرن ، ئەڤ پەیمانە کو ل سەر ئاخا کوردستانێ هاتبوو گرێدان ، ب شێوەکی ئاشکرا کوردستان دناڤبەرا هەردوو لادا هاتە دابەشکرن ، ئەڤجا بۆ ماوەکێ درێژ تر بەردەوام بوو بەلێ ل چەرخێ هەژدێ و هەروەسا ل چەرخێن دیڤدا ئەڤ ململانێ یە بەردەوام بوو .

بێگومان ئەڤ ململانێ یا درێژ کارتێکرنەکا خراب هەبوو ل سەر کوردستانێ، ژبەر کو دەڤەرێن کوردی مەیدانا سەرەکی یاشەر و پێکدادانان بوون و کورد ژی تێکەل بوون دناڤبەرا هەردوو لا دا، بێ کو چ دەسکەفتی بۆ وان تێدا هەبیت، د ئەنجامدا هەزاران ژ خەلکێ کورد ژناڤچون و کوردستان ژی برەکا زۆریا کاڤلکاریێ و نەئارامیێ بخۆڤەدیت .

ئەڤژی زێدەباری دابەشبوونا ئاخێ و دابرینا کوردان ژ ئیك و دوو کو چەندین جارا دووبارە بوون .

پرسیار و ڕاهێنان

پ١/ ئەڤان پیناسە بکە :-

١- شەرێ چالدیران
٢- مەلا ئیدریسێ بەدلیسی
٣-ئەمیر خانێ لەپ زێرین
٤- ذو الفقار خان
٥- تەهماسب
٦- شەرێ قوچ حەسار
٧- جان پۆلا
٨- ئوسمانی
٩- سەفەوی
١٠- پەیمانا ئەماسیە .

پ٢/ هویێ ئەڤان بنڤێسە :-

١- شاه ئیسماعیلێ سەفەوی سیاسەتەکا دژوار بەرامبەری کوردان بکارئینا .

٢- ئوسمانی ل سەردەمێ سولتان سەلیمێ ئیکێ ئاراستێ لەشکرکێشیا خۆ ژ ئەورۆپا گەهۆری بۆ لایێ کوردستانێ وئاخا عەرەبان ؟

٣- کورد پشتی شەرێ چالدیران دژی سەفەویان راپەرین ؟

٤- کورد چوونە دگەل ئوسمانیان د شەرێ چالدیران دا؟

پ٣/ سیاسەتا شاه ئیسماعیلێ سەفەوی بەرامبەر کوردان چاوا بوو؟

پ٤/ بەراوردێ دناڤبەرا سیاسەتا هەرئێك ژ ئوسمانیان و سەفەویان دا بەرامبەر کوردان بکە ؟

پ٥/ ناڤەرۆکا ریکەفتناما کوردی - ئوسمانی چ تێدا هاتبوو؟

پ٦/ راپەرینێن کوردان دژی دەسهەلاتا ئوسمانی وسەفەویان چ دسەلینن؟

پ٧/ کارتێکرنا ململانێ یا دریژ خایەنا ئوسمانی - ئیرانی ل سەر کوردستانێ چ بوو ؟

کوردستان د سەردەمێ میرنشینێن کوردی دا

بارودۆخێ کوردستانێ ل بن سیبەرا میرنشینان :-

زێدەباری هەمی کارەساتێن د ئەنجامێ سیاسەتا ئوسمانی و ئیرانی و ململانا بەردەوام لسەر کورستانێ دا هاتین ، دەڤەرێن کوردی شیان ل بن سیبەرا دەسهەلاتا میرنشینا خۆمالیا خۆ و سیمایێ نەتەوەیێ خۆ بپارێزن . هەروەسا وەرارێ ب ژیارا کوردەواریێ بدەن د هەمی بیاڤادا .

وئەگەر بەراورد بکەین لگەل دەڤەرێن دی یێن دەوروبەر پێشکەفتنەکا زێدەتر بخۆڤە دیتیە . ئەو گەریدە و گەشتیارێن بیانی کو ل وی سەردەمی د کوردستانێدا د گەریان ، تێبینی ل هندەك لایاڤە کرینە و هندەك جاران پێ مەندەهوش بووینە.

أ- لایەنێ کۆمەلایەتی :-

ژیارا جڤاکی دکومەلگەهێ کوردەواریدا لسەر بنەمایێ هۆزایەتیێ بوو . هەر هۆزەکێ دەڤەرەکا ئاشکرا هەبوو کو خەلکێ وێ ژیانا خۆ تێدا د بوراند و خۆ بخودان د دانان . ئەو هۆز ژلایێ شێوازێ ژیارێ ڤە سێ جۆر بوون.

- بەشەك خۆ جهبوون ود باژێر و گوندا ئاکنجیبوون .
- هندەکێن دی نیڤ کۆچەر بوون ول هاڤینێ ل زۆزانان و زڤستانێ ل دەڤەرێن گەرم د گەریان .
- جۆرێ سیێ کۆچەر بوون و دخیڤەتان دا رویشتن چونکی ل دیڤ مێرگ و چەروانی دگەریان بۆ تەرش و کەوالێن خۆ .

ژبەر زالبوونا رژێما هۆزایەتیێ ل وان دەڤەرێن کو هۆز تێدا خۆ جهبوین ، مرۆڤێ کورد کەسایەتیا خو ل ناڤ قەوارێ ئەڤێ هوزێدا دیتیە ، بەلێ ل باژیرا و دەڤەرێن دەوروبەرا ژیانا هۆزایتێ کێمتریا بەلاڤەبوو. هەروەسا ب گشتی ل کوردستانێ و ب تایبەتی ل دەوروبەرێن باژێران رژێما دەرەبەرکیێ یا زالبوو . کو ژ ئەنجامدا رژێما چینا یەتیێ پەیدابوو ل سەر بنیاتێ جوداهێن ل ناڤ بەرا میرو بەگزادادا و خانەدانا ل گەل خەلکێ فەقیر کو دگوتێ (کرمانج) .

ب- لایێ ئابووری:-

چاندن و ب خودانکرنا تەرش و کەوالا بربرا پشتا ژیانا ئابووری بوو د کوردستانێدا و ب ریکا ئەڤێ کاری و پیشێ پترپا ئاکنجیان پێتڤیێن ژیانا خۆ دابین دکرن . هەروەسا چەندین جۆرێن بەروبومێ چاندنێ و ئاژەلی و سرۆشتی دڤی وەلاتیدا بەرهەم دئینا ، و رێژەکی کو برەکا زۆر ژێ دهنارتە دەڤەر و وەلاتێن دەوروبەرا . وەکی دەخل و دانی و دارێن فیقێ و تووتنێ و پەمبی و هری وئارمیش و هنگڤین و ئوچەندین بەروبۆمێن سرۆشتی وەکی (گەزو) و (کەتیرە) . گەریدا ئاماژە ب ڤێ چەندێ داکو بازارێن بەغدا وموسل و حەلەب و تەفرێزی دئاڤەدان بوون ب بەرهەمێن وەلاتێن کوردا .

هەروەسا پیشەگەری و دکان و بازار ژی دوی سەردەمیدا ل پترپا باژێرێن کوردستانێدا رەواجی پەیداکربو . ئەڤژی بویە ئەگەرێ وەرارا ئەڤان باژێران و ئاڤەدان کرناوان ، بۆ نمونە ل ناڤەراستا چەرخێ هەڤدێدا باژێرێ (بەدلیسێ) نێزیکی (۹) جهێن کاروانێن بازرگانی و (۱۲۰۰) دکان و کارخانە لێبوون . هەر د وی دەمیدا باژێرێ (ئامێدیێ) بازارەکێ مەزن تێدا بوو کو چەندین جۆرێن کەل وپەلان تێدا درست کرن و دفرۆتن .

ول باژێرێ (مەلاتیە)ژی شەش قائیشێن پیشەگەران هەبوون کو هەر ئێك ژوان هزار کەس ڤەدگرتن. بیشەگەرو کارزانێن کوردستانێ ل گەلەك پیشادا ناڤ و دەنگێ وان ب شارەزای دەست رەنگیین دەرکەفت بوو . ئەڤژی گەریدەکێ تورکی دەرباریێ دیاربەکر دبێژیت : (ئەڤ شیرو دەبانجە و بقرو تەڤرو خەنجەر و رمانەی لڤیرێ دا و درست کرن ل دنیائێدا ب ناڤ و دەنگن) هەروەسا زیرنگرژی دکارێ زیر و نەخشاندنێدا دشارازا بون. هەر ئەڤێ گەریدەی ل باژیرێ (وانێ) ژی گەلەك مەندە هوشی بو ب وان پیشەکەریا .

پەیوەندییێن بازرگانییێن کوردستانێ د وی سەردەمیدا :-

ل بارێ بازرگانی ژیدا کوردستانێ رۆڵی خو هەبو ، بو نموونە خەلکێ بەدلیسێ ل گەل ئیرانێ و کورجستانێ بازرگانی دکر . بازرگانێن باژێری سلێمانی ژی ل ناڤ بەرا ئیرانی و دەڤەرێن دەولەتا ئوسمانی (ب تایبەتی بەغدا و موسل) ئالۆگوریا بازرکانی دکر . دڤی باریدا کوردستانێ مفایەکێ زۆر ژ جهێ خۆیێ جوگرافی دیت ژبەر کو چەندین رێکێن بازرگانی ییێن گرنگ د وێ دەڤەرێ دا دبورین . کو هندەك ژوان رێکان ئەوبوون روژهەلات و رۆژئاڤا پێکڤە گرێددان . هەژی گوتنیێ یە باسێ هندەك بەرهەمێن کوردستانێ بکەین وەکی (مازی) و (تووتن) و (کەتیرە) لسەر ئاستێ جیهانێ بازرگانی پێ دکر ئو دهنارتە ئەورۆپا .

چالاکی :

گرۆبەك ژ قوتابیان ، راپۆرتەکێ دەربارەی گرنگیا جهێ ئابوریا کوردستانێ ئامادەبکەن .

ئەڤ راپورتە ببیتە تەوەرێ (دان وستاندنێ و راگهۆرینێ) .

ج- لایەنێ رەوشەنبیری:-

د سەردەمێ مێرنشینادا لایەنی زانستی و رووشەنبیری د کوردستانێدا گرنگی بێدا ، و ب تایبەتی کو میرێن کوردان هاریکاریا مروڤێن زانا و بنیات دانانا دەزگەهێن زانستی ب ئەرکێ ل سەرملێن خۆ ددانا دئەنجامدا ژمارا قوتابخانا ل پترپا باژێرێن کوردستانێ بەرەف زێدەبوونێ و ورارێ دابوون و ب تایبەتی ژی ل مەلبەندێن میرنشینان . لقیرێ باژێرێ(بەدلیسێ) ل دیڤ ژێدەرەکێ مێژوویی (۷۰)قوتابخانە ل چەرخێ هەڤدێدا تێدابون. و ل باژێرێ (وانێ) ژی نێزیکا (۲۰) قوتابخانا هەبوون . هەروەسامیرنشینا (بادینان) ژی ژمارەکا قوتابخانان ب خۆ ڤەدگرتن ب تایبەتی قوتابخانێن (قوبەهان) و (موردخان) ل ئامێدیێ کو ب سەدان پەرتوك و چەندین ماموستایێن ژێهاتی تێدابوون ، و ل مێرنشینا (سۆران) ژی قوتابخانا (ماوەران) بو هندیا پێشکەفتی بوو کو چەندین مەلایێن ب ناڤ و دەنگێن باژێرێ موسل ل وێرێ خاندبوون.

بێ گومان ئەڤ قوتابخانە کو د هەمان دەمدا مزگەفت بوون وەکی نوکە زانستێ هەڤ چەرخ تێدانەد خواند، بەلکی پتر خواندنا ئایینی و شەریعەتی تێدا بەلاڤ دکرن کو ئەوی دەمی د بەلاڤ بوون.

ل گەل ئەڤێ ژیدا ئەڤ قوتابخانە ل دویڤ پێوەرێ ئەوی سەردەمی خزمەتەکا گەلەك ژلایێ رەوشەنبیریێ ڤە کر د کوردستانێدا و ب سەدان زانا و ئەدیب و شاعیر و مەلا ژێ دەرکەفتن کو ناڤ و دەنگیا وان ل هەمی دەڤەرا بەلاڤ ببو د وەکی (بێتوشی) ، (مەحمەدێ کورێ ئادەمی) و (مەولانا خالدێ نەخشەبەندی)و (شێخ مەعروڤێ نۆدەهی) وهەتا هندەك ژ زانایێن کوردان گەهشتبوونە بلندترین پلێن ئایینی د دەولەتێدا وەکی (ئەبی سعودێ ئامێدی) کو ببوو (شێخێ ئیسلامێ) د دەولەتا ئوسمانیدا ، و د بوارێ مێژویێ ئەدەبی شـعرا کوردی ژی دا میر و

مێژوو نفیسێ مەزن کورد (شەرەفخانێ بەدلیسی) و(مەلا مەحمودێ بازیدی) ، بوون هەروەسا هۆزانڤانێن مەزن وەکی (ئەحمەدێ خانی) و (مەلایێ جزیری) و (نالی) و (سالم) و (کوردی) و وچەندێن دی د وی سەردەمیدا ئاشکرابوون .

مێژوویا هندەك ژ مێرنشینێن کوردی :-

أ- مێرنشینا ئەردەلان :-

بناغی ئەڤێ میرنشینێ ل چەرخێ سێزدێ زاینی لسەردەستێ کەسەکێ ب ناڤێ (بابە ئەردەلان) هاتیە دانان ، ئەڤجا ئەڤ مێرنشینە هەر بناڤێ ئەردەلان دهاتە نیاسین. ئەڤ مێرنشینە ل دەستی پێکێ ل دەڤەرا شارەزوور (کوکەرکوك ژی ڤەدگرت) دەست هەلات پەیداکر بەلێ ل چەرخێن داهاتی ئەڤێ میرنشینێ خۆ بەرفرەهکرن هەتا وەلێ هات کو ل دەست پێکا چەرخێ شازدێدا ل دەڤەرەکا مەزنا باشور و روژهەلاتا کوردستانێ حوکمرانی دکر .

د ڤێ مێرنشینێدا پتر ژ (٤٠) میرا فەمانرەوایی دکر کو هندەك ژوان گەلەك خودان شیان بوون و هەولدانەکا زور کر بۆ بلندکرن و پێشکەفتنا ئەڤێ مێرنشینێ، ژ وان ژی : (میرکلۆل) کو ل پشتی (بابە ئەردەلان) ی بابێ خۆ دەست هەلاتا ئەڤێ مێرنشینێ وەرگرت و ئەو ژی ل سەرهەمان ریکا بابێ خۆ د چو ژکارێن باش و خزمەت کرن و بەلاڤکرنا ئێمناهیێ و ئارامیێ وسەقامگیریی ل دەڤەرێدا، پاشی سنورێن دەست هەلاتا مێرنشینا خۆ بەرفرەه دکەت وهەتا کو بتمامی دەڤەرێن کەرکوك و هەڤلێر ڤەدگریت .

ل سەردەمێ میر (مەئمون بەگی) ژی دا ل دووماهیێن چەرخێ پازدێ و ل دەست پێکا چەرخێ شازدێ فەرمانرەواریی یا کری و ئەڤ میرنشینە پێشکەفت و لەشکرێ ئەردەلان ل باکوری گەهشتە زیێ مەزن .

هەر چەندە ئەردەلانیان ل دەمێ سولتان سلێمانێ قانونی ل سالا (١٥٣٤ز) هێرش کریە سەر دەڤەرێن وان پشتەڤانیا خۆ بۆ دەولەتا ئوسمانی دیارکر.

بەلێ میرنشینا ئەردەلان بارودۆخێ سیاسی یێ سەقامگیری ب خوڤە نەدیت ژبەر:

١- جهێ ئەڤێ میرنشینێ کو دکەڤتە سەر دەڤەرێن سنوری ل ناڤ بەرا ئیرانێ و دەولەتا ئوسمانی کو هەردەم دململانێ دا بوون .

٢- هەولدانا میرێن ئەردەلانیان بۆ پاراستنا سەربەخۆیا میرنشینا خو دویر ئێخستنا وێ ژ دەست هەلاتێن دەرەکی .

ژ ئەنجامێ ئەڤێدا ئەڤ میرنشینە چەندین جارا توشی توندریژیا سەربازێن ئوسمانیا و ئیرانیا بوو و چەندین جارا، جار ل بن دەستێ ئوسمانیا بوو جار ل بن دەستێ ئیرانیا بوو هەتا دووماهیێ و ل دیڤ پەیمانا زەهاو ل سالا ١٦٣٩ز بۆ میرنشینەکا کوردی لێ سەر ب ئیرانێ ڤەبوو.

هەر ژبەر ئەڤێ بارێ نە جێگر ژی مەلبەندێ ئەڤێ میرنشینێ چەندین جارا جهێ خۆ یێ گهۆری ، بەلێ ل دوماهی جار ڤەگوهاستە باژێرێ (سنە) هەتا کو ژ ناڤجونا دەست هەلاتا میرێن ئەردەلانی ل نیڤا دووێ ژ چەرخێ نوزدێدا هەر ل وێری مابو میرنشینا ئەردەلان دوی ماوێ دریژدا کو تێدابەرقەراربوی رۆلەکێ گرنگ د میژوویا کوردستانێدا گێرا و ئو شوونوارین وان پتر ب دارێن ئاڤاکرنێدا یێن ماین . هەروەسا و بارێ رەوشەنبیری ژی دا رۆلێ خو هەبوو ، کو چەندین شاعیر و میژوونڤیس وەکی (مەستورەی کوردستانی) و (مەلا محەمەد شـــەریفێ قازی) و

(خسرو بەگ ئەردەلانی) ل بن سیبەرا قێ مێرنشینێ پەیدا بوون هەروەسا دمێژوویا ئەقێ دەڤەرێدا ب گشتی و کوردستانێ ب تایبەتی جهێن تبلێن میرێن ئەقێ مێرنشینێ یێ دیارن ، ل ناڤ میریێن ناڤ و دەنگ بتنێ دێ ئاماژەی ب هەلوخان (١٥٩١ز–١٦١٩ز) و خان ئەحمەد خان (١٦١٩ز–١٦٣٣ز) کەین .

هەلۆخان ئێك بوو ژمیرێن ب ناڤ و دەنگێن مێرنشینا ئەردەلان کو زەلامەکێ گەلەکێ ژێهاتی وخودان شیان بوو ، میرنشینا خۆ گەلەك ئاڤەدان کر و پێش ئێخست بو ژبلی کەلا (زولم) کو بایتەختێ وی بوو سێ کەلێن دی ژی دروست کرن و بنیاتێ وان دانا ، ئەوژی کەلا (پلنگان) و کەلا (مەریوان) و (حەسەن ئاڤا) بوون د سەردەمێ ئەڤی میریدا ئارامی و خۆشی و ئەرزانی سەر ب دەڤەرێن مێرنشێنێدا کێشابوو، سەرێ خۆ نە بۆ شاهێ سەفەوی و سولتانێ ئوسمانی د چەماند، هەردوو دەولەت ژی ب جۆت ژیی دترسیان ، ئەڤجا شاه عەباسێ سەفەوی بزاڤ کر بۆ ژناڤبرنا وی ب رێکەکا فندوفێلی (ب حیلا) یا سیاسی ، دەمێ کو رازیکری کورێ وی (خان ئەحمەدخان) ب چەندین بەلینێن رون وئاشکرا . ئەو بو خان ئەحمەد خان لسالا ١٦١٩ ز دبیتە میرێ مێرنشینا ئەردەلان، پشتی هنگێ باژێرێ سنە کرە پایتەختێ خۆ و وول دیڤیدا دەست هەلاتا خۆ بەرفرە هتر کر و ب تمامی دەڤەرێن موکریان و باژێر داگیرکرن وەکی : مهاباد(سابلاخ)و ورمێ و شنو و مەراغە ، هەتا شیاێ هەمی هۆز و عەشیرەتێن موکریان و بلباس بێخیتە بن دەستێ خۆ ، پاشی ناڤێ خۆ ل سەر پارەی دانا هەر ژبەر ئەڤان ژی بوو سەردەمێ ئەڤی میری ب چەرخێ زێرین دهێتە دانان د مێرنشینا ئەردەلاندا .

راهێنان و پرسیار

پ١/ ئەڤان پێناسە بکە :

(١) میر عیمادەدین موجلی (٢) میر نەسرەت دین ئەحمەد

(٣) میر زیائەدین رۆژەکی (٤) هوزا رۆژەکی

(٥) میر کلۆل

پ٢/ هۆیین ڤان بنڤێسە :

١- خەلیفێ عەباسی (ناسرلدین الله)ناز ناڤێ (ئەتابەگ) دا میر (هەزار ئەسپ) یێ لوری ؟

٢- میرنشینا لورێ یێ مەزن ب میرنشینا (فەزلەویە) ژی دهاتە ناڤکرن ؟

ب- میرنشینا بۆتان :

میر عەبدولعزیز سلێمان ب دامەزرێنەرێ ئەڤێ میرنشینێ دهێتە هژمارتن کۆ ل ناڤەراستا چەرخێ سێزدێ زایینی ب دیار و ئاشکرا دەردکەڤت ، ئەڤجا د گۆتنە بنەمالا دەسەلاتدارا ئەڤێ میرنشینێ (ئازیزان) . ئەڤ میرنشینە ل دەڤەرا جەزیرا بۆتان (جزیرە ابن عمر) و دەوروبەرێن وێ پێکهاتبوو کۆ جهێ هۆزا (بۆتی) یان (پوختی) بوو ئەڤجا ب میرنشینا بۆتان ناڤێ وێ دەرکەڤتبوو . ئەڤ هۆزە ژی هۆزەکا مەزنا کەڤنا کوردی بوو.

دناڤ ڤێ میرنشینێ دا هژمارەکا زۆر یا میرێن خودان شیان و ژێهاتی میرایەتی لێ کریە و شیاینە میرنشینا خۆ بپارێزن وسنورێ وێ ژی بەرفرهەبکەن و ژدەستێ دوژمن و نەیاران دویر بێخن ، ژوانا میر (جەنگەف کورێ میر بەدر بەگ)کۆ شیا سێ جارا لەشکرێ مەزنێ شاه ئیسماعیلێ سەفەوی تێك بشکینت ، دەمێ هێرش دئینانە سەر ڤێ میرنشینێ .

هەروەسا کوردێن بۆتان ل بن سەرکردایەتیا (شاه عەلی بەگ) ل سالا ١٥١٥ز رۆلەکێ گرنك وبەرچاڤ هەبوو ژ شکاندنا لەشگرێ سەفەوییان دەمێ باژێرێ ئامەد (دیاربەکر) دۆرپێچ کری . پشتی کۆ ئوسمانیان باژێرێ موسل دا گیرکری، حوکمێ باژێرێ وان دا ف میر (بەدر بەگ کورێ شاه عەلی بەگ) ژ پشتی وێ کو ترسا دەولەتا سەفەوی ل سەر دەولەتا ئوسمانی نەمای کەفتە هەولدان و بزاڤا بۆ پەیداکرنا دەسەلاتەکا زێدەتر د کوردستانێدا ، بۆ ئەڤێ مەرەمێ ژی تووڤێ هەڤرکیێ ئێخستە دناڤبەرا میرێن کوردان ل ناڤ ئێك میرنشین دا ،ئەڤجا برا دگەل برایێ و کور دگەل بابێ پێکڤە بەردانە ئێك ئەڤە ل ناڤ میرنشینا بۆتان ب ئاشکرایی و بەرچاڤ دەردکەفت ب تایبەتی ل نیڤا دووێ یا چەرخێ شازدێ. ئێك ژوان میرێن ب ناڤ و دەنگ کۆ ل دەسپێکێێن چەرخێ هەڤدێ حوکمێ میرنشینا بۆتان وەرگرتبوو (میر شەرەف کورێ خان ئەبدال) بوو . کو شیا دادپەروەریێ و ئێمناهیێ و تەناهیێ و ئاسایشێ ل ڤێ دەڤەرێ پەیدا بکەت وبارێ ژیان و ژیارا خەلکی بلند بکەت ، هەروەسا چەندین ئاڤاهی وقوتابخانە و مزگەفت دروست کرن ژ وانا (مەدرەسا سوور) کو چەندین ژوورێن تایبەت بۆ مامۆستا و قوتابیان تێدابوون ن هەروەسا چەندین مامۆستایێن خودان شیان ل هەمی بواریێن زانست و هونەریدا وانە تێدا د گۆتن و شاعیرێ مەزنێ کورد مەلایێ جەزیری لڤێ قوتابخانێ دەرچوویە .

چالاکی :

گروپەك ژ قوتابیان بەلاڤوکەکا سەردیواری ل سەر ب ناڤ و دەنگزین میرنشینێن کوردی ئامادە بکەن .

جـ- میرنشینا بادینان:-

بناغێ ئەڤێ میرنشینێ ل نیڤا دووێ ل چەرخێ سێزدێ زایینی ل کەلا ئامێدیێ هاتیە دامەزراندن . میرێن بادینان ب پشت گریدان ب جهێن وانا یێن قایم و ئاسێ شیان ل بەرامبەر هێرشا هێزێن دەوروبەر بەرگریێ ل قەوارێ میرنشینا خۆ بکەن و بۆ ماوەکێ دریژ د هەوەکێ دا د بەردەوام بن . ل ناڤ میرێن بادینادا هندەك میرێن خۆدان شیان هەبوون کۆ شیاینە سنورێ میرنشینا خۆ بەرفرەهبکەن و ئاڤەدانیێ بێخنە دەڤەرا خۆ ، ژوانا (میر حەسەنێ کوڕێ سیف الدین) کونێزیکی ٦٠ سالا حوکمرانێ کریە د دەسپێکا حوکمێ ویدا میرنشیناوی تووشی هیرشا لەشکرێ ئاق قۆینلۆ بوو ، بەلێ لەشکرێ بادینان ب سەرۆکاتیا میر حەسەن شیا لەشکرێ ئاق قۆینلۆ بشکینێت و گەلەکا ژی ژێ بکوژن ، هەروەسا ئەڤ میرە شیا زاخۆ و دهۆکێ بێختە د بن حوکمێ خۆ ڤە ، ول دەمێ سولتان سەلیمێ ئوسمانی د شەرێ چالدیراندا ب سەر سەفەویادا سەرکەفتی ، حەسەن بەگێ میرێ بادینان دگەل میرێن کوردێن دی پەیوەندی ب ئوسمانیان کر و ڕۆلەکێ گرنگ گیرا ل سەر راکرنا دۆرپێچا سەفەویان ل سەر دیاربەکر و ژناڤبرنا دەسەلاتاوان د ڤێ دەڤەرێدا . ژ ئەنجامێ ئەڤی هەلویستی وژبەر گرنگی و سەنگا ڤێ میرنشینێ ، میرێ بادینان جهەکێ دیار و تایبەت ل دەڤ سولتانێ ئوسمانی هەبوو . ل سەر دەمێ (سولتان حوسێن) ێ کوڕێ حەسەن بەگی ژی کو ل سالا ١٥٣٤ز دا بوویە میرێ بادینان - ئەڤ جهە یێ گرنگ تربوو ، هەتا هەمی میرێن کوردستانێ د ڕێکا ئەویدا کاروبارێن خۆ ژلایێ سولتانێ ئوسمانی ڤە جێبەجێ د کرن ، ل بەرامبەر ژی ئەڤ میرە دا چەندین

بۆ دەولەتا ئوسمانی جێبەجێ کەت ، ئەڤێ پێشڤەچوونێ رەنگ ڤەدانەك ل سەرئاڤەدانیێ و لایەنێ زانستی ل بادینان هەبوو .

پشتی وێ کو ل سالا ١٥٧٣ز سولتان حوسێن مری ، ئەڤ پێشڤەچوونە ل بادینان یا بەردەوام نەبوو ژبەر وێ کۆ هەڤرکی ل سەر دەسەلاتێ ل ناڤ ڤێ میرنشینیدا پەیدابوو ، بەلێ د دەسپێکا چەرخێ هەڤدێدا هێزا بادینان زڤرییە ڤە و دەسەلاتاوێ ل ڤێ دەڤەرێ زیدەبوو ، هەتا دڤی ماویدا میرەکێ بادینان ب حوکمێ ویلایەتا موسلێ راسپاردبوو، هەروەسا پل و جهێن میرێن بادینان د ڤێ دەمیدا دبلندبوونێ دا بوون.

ل سالا ١٧١٤زدا بارام پاشا ل ئامێدیێ دەسەلات وەرگرت کۆ ئێك ژ میرێن ب ناڤ و دەنگ و خۆدان شیانێن بادینانبوو ، ژبەرهندێ ب (پاشایێ مەزن) یێ ب ناڤ و دەنگە . ناڤبری هەولدا ئاسایش وئارامیێ و تەناهیێ ل ناڤ میرنشینا خۆدا بەرقەرار بکەت وجهێ خۆد دەسەلاتێدا ب هێزو موکم بکەت . ب دادپەروەریێ و ب دەست کارێ خۆ ژی پشتەڤانیا خەلکێ بادینان بۆ خۆ موکم بکەت .هەروەسا پووتە دا پەیوەندیێن خۆ دگەل حکومەتا ئوسمانی و گوھ نەدا والیێن دەوروبەر ، ب تایبەتی (ئەحمەد پاشا)ێ والیێ بەغدا . کۆ دڤیا هێزو دەسەلاتا خۆ ل سەر بادینان بسەپینت . ئەڤێ چەندێ ژی ئەڤ والیە تورەکر ، ئەڤجا چەندین شێواز ب کارئینان بۆ دژایەتی کرنا بارام پاشا، وەکی هاندانا دووبەرەکیێ و دروست کرنا ململانێ . بەلێ ئەڤان هەول و بزاڤا چ بۆ ب دەست ڤە نەئینا ، هەتا ل دووماهیێ پشتی هەوەکا سەربازی ل سالا ١٧٣٧زدا بارام پاشا نەچار بوو دان پێدانەکا زارەکی ب ویلایەتا بەغدا بکەت .

پشتی مرنا بارام پاشای ل سالا ١٧٦٨ز دا ئیسماعیل پاشایێ کورێ وی هاتە جهێ وی ، بەلێ بادینان بەرەف نە ئارامیێ ڤە چـوو ئەڤەژی ژ ئەنجامێ

کێش و گرفتێن نافخۆیی ژلایەکی و هەڤرکیا وان دگەل ویلایەتا موسل ژ لایەکێ دی ڤە . بۆ نموونە ل سالا ١٧٧٩ز (عبدالباقي پاشا) یێ والیێ موسل هێرشەك کرە سەر دەڤەرێن بادینان و کوشتارەك و کاڤلرکرنەکا مەزن ل گوندێن وان ئەنجامدا وتالان کرن ، بەلێ د دەمێ ڤەگەراندنێدا ژلایێ خەلکێ بادینانڤە هێرش کرە سەر وکوشت .

چالاکی :

گروپەك ژ قوتابیا نەخشەکێ سەر دیواری دەربارێ میرنشینێن کوردی ئامادە بکەن .

د.میرنشینا سۆران :-

ئەڤ میرنشینە ل دەسپێکێن چەرخێ پازدێ ژلایێ (میر عیسی کورێ کەلوس بەگ) ل دەڤەرا بالەکایەتی و رەواندوز هاتیە دامەزراندن ، ئەڤ میرە سەرکردەکێ خۆدان شیان و دەست فرەهەو وزیرەکی کورد بوویە شیایە ل ماوەکێ کێمدا دەسەلاتا خۆ ل ڤێ دەڤەرێ بسەپینت پشتی کو ئەو شیای هێرشا هێزەکا دەرەکی قەرەقوینلو بو سەرڤی دەڤەرێ دابشکێنێن و ژهنگێ وەرە خەلکێ ڤێ دەڤەرێ کرە سەرکردێ خۆ . پشتی ئەڤی میری چەندین میرێن دی سەرکردایەتیا حوکمی دگڤیتە دەست دا وسنورێ میرنشینا خۆ ژی بەرفرە دکەن هەتا کۆ ب تمامی دەڤەرێن دناڤبەرا زیێ مەزن و زیێ بچووك (ئانکو پاریزگەها هەولێرێ یا نهو) ڤەدگەریت . ئێك ژوان میرا (میر سەیدی کورێ شاه عەلی بەگ) بوو، کو باژێرێ (شەقلاوە)کرە پایتەختێ میرنشینا خۆ ، ل سەر دەمێ ئەڤی میری هەڤ دەم بوو دگەل شەرێ چالدێران ل سالا ١٥١٤ز ، ئەڤجا شکاندنا سەفەویان لڤی شەرێ ب دەرفەت زانی بووێ

میرنشینا خۆ بەرفرەبکەت و ئەوان دەڤەران رزگاربکەت کو هەتا ئەوی دەمی ل بن دەستێ سەفەویـیان مابوون ، د ئەنجامدا دەست بسەر هەولێر و کەرکوکێ دا گرت .

بێگومان دڤی سەردەمیدا میرنشینا سۆران وەکی پترِیا میرنشینێن کوردیێن دی ل دیڤ ئەو رێکەفتناما بەری نهۆ مە باس کری دەسەلاتا ئوسمانی قەبوولکر. بەلێ ئوسمانیان پشتی هینگێ ئەڤ رێکەفتنامە پێشێلکر . دەمێ سولتان سلیمانێ قانونی پشتی وی کو ل سالا ١٥٣٤زدا بەغدا گرتی دریکا ڤەگەریانا خواد د هەولێرێ را بۆری ، کۆ ئەوی دەمی پایتەختێ سۆران بوو . ل وێرێ هێجەت ل (عزەددین شێر)ێ میرێ سۆران گرتن و کوشت . دەڤەرا سۆران ژی ئێخستە سەر دەسەلاتا میر (حوسێن بەگێ داسنی) کۆ میرەکێ کوردێ ئێزدی بوو. بەلێ میرێن سۆران پشتی ماوەکی شیان گورزەکێ ب هێز میرنشینا خۆ وەربگرنەڤە . هەر چاوابیت دەولەتا ئوسمانی هەولێن مەزن کرن بۆ ئەوێ کۆ دوبارە سۆران ژ دەست دەربێخنەڤە ، بەلێ د سەرکەفتی نەبوون . هەتا ل سالێن پێنجیا چەرخێ شازدێ ب نەچاری دان پێدان ب دەسەلاتا (قولی بەگێ کورێ سلێمان بەگێ سۆران) کر ب سەر میرنشسنا وان کو ئەوی دەمی مەلبەندێ وێ ل (هەریر) بوو .

ل ماوێ پشتی هینگێ میرنشینا سۆران پێشڤە چوو و پەیوەندیێن وان دگەل دەولەتا ئوسمانی د پێشڤەچوون دا بوون ، ب تایبەتی ل سەردەمێ میر (سلێمان بەگێ کورێ قولی بەگ) ئەو ژی رۆلێ سورانیان د شەرِێن دژی دەولەتا سەفەویدا.

ئێك ژ ئافرەتێن ب ناڤ و دەنگێن ئەڤێ میرنشینێ (خانزاد/ سۆران) بوو کۆ

فلوکلوری دا ڕەنگ ڤەدایەو هەتا نوکە ناڤ و دەنگێ وێ لناڤ خەلکێ دەڤەرێ مایە ، ئەڤژی ژ ئەگەرێ زیرەکیێ و ڕۆلێ مەردانەیێ وێ د پاراستنا سۆران مەترسێن ناڤخۆیێ و دەرەکی . هەروەسا لیهاتیاوێ و کارێ ئاڤەدانکرنێ و خزمەتگوزاریێ .

ل دەسپێکا چەرخێ هەڤدێدا (عەلی بەگ کوڕی سلیمان بەگ) ل حەریرێ حوکمێ سۆران کر ، هەروەسا دەڤەرێن (خەلیفان) و (ڕەواندز) و (باڵەکیان) و (دوین) دناڤبەرا سنووڕێ میرنشینێ دابوون . وهەرئێك ژ (هەولێر) و (کۆیە) ژی لایێ میرێن سوران ڤە حوکم دکر . بەڵێ ژبلی میرنشینێ . میر عەلی بەگ گرنگی ب زانست و زانایاندا و د بواڕێ ئاڤەدانکرنێ کارێ گرنك ئەنجام د داوەکی دروستکرنا پرەکێ ل سەر زیێ مەزن دناڤبەرا بالەکیان و ڕەواندز. هەروەسا ڕێکا گەلیێ عەلی بەگ چێ کر کۆ بناڤێ ئەڤی هاتە نیاسین . وچەندین کەلاٚ و قوللەش(برج) دامەزراند.

د ڤێ دەمیدا میرنشین ژلایێ سیاسی و سەربازی ژی ڤە د وەرارێ دابوو ، ژبەر هندێ د شەرێن ئەڤی ماوی دا ڕۆلەکی دیار هەبوو. ژبەر هندێ هێزیین سۆران د ناڤ ئەڤی لەشکری دابوون کو ل سالا ١٦١٠دا هەوا دۆرپێچ کرنا سەفەوییان ل سەر کەلا دمدم بشکینێن . هەروەسا بەشداری هەبو هەولێن ئوسمانی بۆ داگیرکرنا بەغدا و پشتی وێ کۆ سەفەوییان ل سالاٚ ١٦٢٣دا داگیرکری.

بەڵێ ل ناڤەراستا چەرخێ هەڤدێ وب دویڤدا میرنشینا سۆران بەرەڤ لاوازی چوو و هەتا دوی ماوەیدا گەلەك ژ دەست دان وەکی ڕەواندز و هەریر و کۆیە . بەڵێ د دووماهیێن چەرخێ هەژدێ دا هندەك

دەسەلاتا ناڤخۆ یا پێشکەفتی زڤرانده ڤه . هەر دڤی ماوەیدا ڕەواندز ڤەگراند و کره پایتەخت

ناڤ و دەنگێ میرنشینا سۆران دمێژوویێ دا زیدەتر د ژڤریته ڤه بۆ (میر محمەمەد) یێ بەرنیاس ب (پاشای گەورە) کۆ ل سالاّ١٨١٣ز دەستهەلات کەڤتە دەست و چاکسازی ل سەرجەم بوارادا ئەنجام دا ن.

گرنگترین چاکسازییێن پاشایێ گەورە ل سۆران :

١- دبیاڤێ سەربازیدا لەشکرەکێ بەردەوام ومەشق پێکرد ئامادەکرد وب هاریکاریا هۆستا (رەجەب) ێ لێها توو کارگەها دروست کرنا چەکی دامەزراند ب تایبەتی (تۆپ).

٢- هەروەسا چەندین کەلاّ (قوللەی) سەخت ل جهێن گرنك دروست کرن ، بۆ بەرەڤانیکرن وپاراستن و ئاسایشا ریّك و رویباران .

٣- رژێمەکا کارگێری یا موکم دانا و ب دەستەکی پیلای دادوەری بەرقەرارکر.

٤- ژلایێ ئابووری ڤه پارەکێ تایبەت ب میرنشیناخۆ ڤه دروست کر ل ریّکا هێمنی و ئاسایش و ئابووریێ ولاّتی وەرارکر .

ئەڤ کارە هەمی یێ بوونه ئەگەری ئەوێ میرنشینا سۆران کو بگەهته ئاستەکێ ب هێز و پێشکەفتی ، ئەڤێ چەندێ ژی یارمەتی دا بۆ بەرفرەهبونا قەوارێ میرنشینێ و هەولدان بۆ سەربەخۆیا کۆ نهو پاشڤەدێ باس کەین .

هـ- میرنشینا بابان :-

ل داویێن چەرخێ پازدێ زایینی ل رۆژهەلاتا میرنشینا سۆران میرنشینەك ب ناڤێ (بابان) هاتە دامەزراندن . وئەڤ میرنشینە پشتی پشتەڤانیکرنا هەندەك دەڤەریێن هۆزیێن دەوروبەر بەرەڤ باشور بەرفرەه بوو دەڤەریێن شار باژێر و کەرکوك و کفری داگیرکرن د ڤێ میرنشینی دا چار بنە مالا حوکم کر هەتا دوماهیێن چەرخێ شازدێ هاتە ژناڤبرن .

ل ناڤەراستا چەرخێ هەڤدێ (فەقی ئەحمەدێ دارەشمانە) ل دەڤەرا مەرگەو پشدەر دووبارە بناغێ میرنشینا بابان دامەزراندن ڤە. وئەڤە بنەمالا پێنجێ یا بابانە کۆ هەتا ناڤەراستا چەرخێ نوزدێ بەردەوام بووی . فەقی ئەحمەدێ نەڤیێن وی ل بەرفرە بوونا دەسەلاتا خۆ بەردەوام بوون هەتا دەڤەریێن ماوەت و شار باژێر هەروەسا هۆزا(بلباس) یان ئیخستنە دناڤ دەسەلاتا خۆ دا. ل سەردەمی بابان سلێمان (١٦٦٩-١٦٩٩) دەسەلآتا بابان گەهشتە دەڤەریێن شارەزور وقزلجە و سەروچك و هەروەسا قەرەداغ و بازیان . ل دەوروبەریێن سالآ ١٦٧٠ دا قەلا چولان کرە پایتەختێ خۆ . پشتی هەول و بزاڤێن بەکربەگ (١٧٠٣ - ١٧١٣) سنووریێ بابان پتریا دەڤەریێن دناڤبەرا زێێ بچووك و زێێ سیروان ڤەگرت . بەلێ ئەڤێ بەرفرەه کرنێ ئوسمانی هەژاندن و شیان بەکربەگێ ژناڤ بن.

ل سالا ١٧٢١ دا خانە پاشا دەسەلات وەرگرت وسیاسەتەکا نوو بکارهینا خۆ ژ ئوسمانیان نزیك کر . ئەڤە بوو د دەمەکی دا بەشداریەکا گرنگ هەبوو ل هەوێن ئوسمانی یان ل ئێرانێ . ب ڤێ ئەگەرێ دەسەلاتا بابان ب هیزتر و بەرفرەه تربوو، هەتا بۆ دەمێ میرنشینا ئەردەلانی ژی گرت .

میرێن بابان خودان هەلویست بوون و چەندێن جارا ژپێخەمەت پاراستنا بەرژەوندییێن میرنشینا خۆ وەرارکرنا دەسەلاتا خۆ راپەرین دەست پیێکرن بەرامبەری دەولەتا ئوسمان راوستیان . هەر ئەڤێ ژی ولێ کر دەسەلاتدارا ئوسمانیا سەبارەت بکارهینا هێزێ ، پەنا ببەرنە بەر دوو بەرەکی کرنێ د ناڤ بنەمالا بابان دا د ئەنجامی ئەڤێ دا دوو دیاردە د میرنشینێ دا پەیدابوون:

١- ململانا میرێن بابان ل سەر دەسەلاتێ د میرنشینێ دا .

٢- پەنابرن بۆ ئیرانێ بۆ ب دەست ڤەئینانا ئارمانجێن خۆ ، ئەڤەژی رێك بۆ مای تێکرنا دەرەکی خۆش کر .

بێگومان ئەڤان دیاردا ئاریشێن مەزن بۆ میرنشینێ پەیدا کرن و ئارامی ژ ناف بر . زێدەباری ئەڤێ ژی میرنشینا بابان ب گشتی دوەراریدا بوو . ئەڤەژی ل سالا ١٧٦٤دا سلیمان پاشای کوڕێ خالد پاشا کو میرێ بابان بوو دەسەلاتاوی ب سەر کۆیە و هەریر وپردێ وقەرەحەسەن وزەنگابا دوبەدرە و جەسان وهەولێر ژیدا چوو د سەر دەمی ئیبراهیم پاشایێ بابانی ژی دا کارەکێ شارستانی یێ گرنگ کر دەمێ لسالا ١٧٨٤دا نزیکی گۆندێ (مەلکەندی) پاژێرێ سلێمانی بنیاد دانا .

ئەو بوو کۆشك وخانییێن میری و مزگەفت و سەرشۆ و بازار و چەند خانی ل درروست کرن . هەر د ڤێ سالێ دا دام دەزگایێن میری ژ قەلاچۆلان بۆڤێ باژێری ڤەگوهاستن و کرە پایتەختێ میرنشینێ. گەلەك نەڤەکیشا سلیمانێ بوو مەلبەندێ کارگێری وئابوری و رەوشەنبیری یێ گرنك د کوردستانێدا .

ل ڤی سەردەمی بابان ژ هەمی میرنشیێندی یێن باشووریێ کوردستانی بهێز وشیان تربوو . ئەڤجا گەلەك جارا د گۆتنێ حکومەتا کوردستانێ . ئەڤ هێزە ل سەردەمی (ئەبدولرەحمان پاشا) ل کوپیتکێ دابوو هەتا میرێ ناڤ بری ل سالا ١٨١٠ز دا رۆلەکی کاریگەر بۆ ل لادانا سلێمان پاشایێ بچووك و دانانا عەبدولاپاشا بۆ پۆستێ ویلایەتا بەغدا . عەبدولرەحمان پاشا کۆ دەمێ دناڤبەرا (١٧٨٩– ١٨١٣) دا ب شێوەکی ڤەقەدیای حوکم کری ژ میرێن دناڤ و دەنگێن بابانە کۆ بەردەوام هەولا سەربەخۆیێ دا . پێخەمەدا دووجارا ل دەربەندی بازیان ل بەرامبەر هێزێن بەغدا راوەستا . بەلێ ژ ئەگەرێ نەپاکی و خیانەتا خالد پاشایێ بسمامێ وی سەرکەفت . ول جاراسیێ ژی لسالا ١٨١٢دا ل شەرێ کفری بەرامبەری لەشکری مەزنی بەغدا بوو بەلێ ئەڤ جارە ژی هیڤی و ئومێدێن وان نەهاتنە بجھ ئینان.

د دویماهیدا دڤێت ئەم بزانین کۆ د میرنشینا بابانداا بەرێ بناغێ زمانێ کوردی هاتە دانان و هەروەسا هەلبەستا کوردی گەهشتە گوپیتکێ .

ب دویماهی هاتنا سەردەمی میرنشینان :-

ل دویماهیا چەرخێ هەژدێ دەولەتا ئوسمانی گەهشتە بارودۆخەکی نە ئارام ل هەمی لایەنێ سیاسی و سەربازی و کارگێری وئابووری . ئەڤجا دڤی دەمی دا سەردەمەکێ دەست پێکر کۆ بسەردەمێ چاکسازیێ یێ بەرنیاسە د میژوویا ئوسمانیا دا کۆ تێدا هەولا چارەسەرکرنا ئەڤێ نەئارامیێ و پەرەپێدانا دەولەتێ د هەمی بیاڤادا . ژبەر وێ چەندێ لایەنێ کارگێری ژی ئێك ژ وان بواران بوو ژبەر هندێ سولتان مەحمودی دووێ (١٨٠٨–١٨٣٩) بریاردا دەسەلات و قەواریێ خۆمالی .

د هەمی دەڤەرێن دەولەتێدا ژناڤ ببەت ، وئێکسەر ب سەر دەسەلاتا ناڤەندڤە بن ل پایتەختی . وڤێ رێکێ ژی بریار و پێنگاڤێن دی ل وان دەڤەرا بهێنەسەپاندن ب تایبەتی زێدەکرنا باجێ و راکێشانا زەلامێن ڤان دەڤەرا بۆ خزمەتا سەربازی. ئەڤ پێنگاڤەژی ل کوردستانێ رامانا تێکدان و بجهنه ئینا رێکەفتناما کوردی – ئوسمانی دگەهینت ئەڤجا ل ڤان دەڤەران ئەڤ بریارە وەسا ب ساناهی نەهاتنه بجهئینان .

چونکی کورد کو سەدەهان سال بوون سەربەست و خودان میرنشین و دەسەلاتا ناڤخۆ بوون ، لەورا ئامادەبوون بەرەڤانیێ ژ خۆ بکەن . ودەست ژوان ماڤ و دەستکەفتا بەرنەدەن . یا کو دەولەتا ئوسمانی د بنەرەتدا دان پێ دا بوو ، ب ڤێ چەندێ ئەڤ دەسەلاتێن کوردی رەسمی بوون . وجودا بوون ل گەل دەڤەرێن دی یێن دەولەتێ کۆ دەست بە سەردگرتنێ قەوارێ سیاسی تێدا پێك هاتبو ، وژ بەر ڤێ چەندێ چەندین راپەرین ل کوردستانێ پەیدا بوون .

أ- ژناڤبرنا هەردوو میرنشنێن سۆران وبادینان :-

سولتان مەحمود ل سالا ١٨٣٣ فەرماندا رەشید پاشا والیێ سیواس داکو سەرکردایەتیا هەوەکا بەرفرەه بکەت بۆ بجه ئینانا ئەو ئارمانجێن بەرێ ل کوردستانێ . ولەشکری ئوسمانی پشتی وێ چەندین بەرڤانیێن دلێرانه ل دەڤەرێن کوردی ژناف برن و گەهشته مەرەما سەرەکییا خۆ کو ژناڤ برنا راپەرینا سۆران بوو.

محەمەد پاشایێ میرێ سۆران پشتی د هەمی بوارەکی دا پویته دایه میرنشینا خۆ بزاف کر دەسەلاتا خۆ بەرفرەه بکەت بۆ دەڤەرێن

دەوروبەر ل چارچوڤێ پێکهینانا قەوارەیەکی کوردی یێ سەربەخۆیێ مەزن محەمەد پاشا شیا ب تمامی باژێر و باژێرکێن سنوری نهو یێ باژێرێ هەولێر هەتا دگەهیتە رانیا دگەل میرنشینا بادینان و دەڤەرێن کوردیێن ئێزدیدی هەتا نێزیکی موسل بێختە سەر دەسەلاتا ئوسمانی د دەڤەرێدا د ئەنجامدا رەشید پاشا سەرکردەیێ لەشکرێ ئوسمانی ل سالا ١٨٣٦ رەواندوز مەلبەندێ سۆران دۆرێچدا . پاشای گەورەژی بۆ رێك گرتن ژ رشتنا خوینا وئاکنجییا و تالان نە کرنا مال و مولکێ وان ب ئاشتی یانە خۆ ب دەست ڤەبەردا وپشتی سالەکی ژ بارودۆخەکێ نەدیاردا ژناڤ بر .

ب ڤی جورێ میرنشینا سۆران پشتی (١٠) سالا ژڤێ رویدانێ ئێخستە سەر کارگێریا راستەخۆیا ئوسمانی و هەژی گوتنێ یە دەولەتێن مەزن یێن ئەوروپی ب تایبەتی بەریتانیا رۆل هەبوو د هاریکاریا دەولەتا ئوسمانی دا دژی میرێ سۆران.

هەروەسا میرنشینا بادینان ژی د گەل ئەوێ هەوێدا دەست ب سەردا گرت ، بەڵێ ل سالا ١٨٤٢ز ب تمامی ژناڤ جوو وپشتی هنگی هێزیێن ئوسمانی سەر ب ویلایەتا موسل شیان ب سەر ئەوێ بزاڤێدا زالبن کۆ ئیسماعیل پاشایێ میرێ بادینان بەرپاکر ژبۆ پاریزگاری کرنا قەوارێ میرنشینا خۆ .

ب - دوماهیا میرنشینا بۆتان وبابان :-

بەدرخان پاشا میرێ بۆتان بزاف کر خالێن لاوازیێن پەرینێن چۆیێ بەرچاڤ بکەت وراپەرینەکا سەرەتاسەری پەربابکەت بۆ هندێ داکو ب سەر دەڤەر پەرێسیێ دا زال ببیت . بۆ ئەڤێ مەرەمێ (پەیمانا پیرۆز) پێك هینا کۆ تێدا ژمارەکا میرو سەرکردێن دەڤەرێن (وان ، هەکاری ، مۆشێ، بەدلیسێ ، سەعەرد، موسل ، جەزیرە) سۆوز وپەیمان دان کو ب ئێك هەلویست بن ، هەروەسا میرێ بۆتان چەند پنگاڤێن دی د بواریێ ناڤخۆدا هاڤێتن بۆ پەرەپیدانا شیانێن میرنشینێ ، وەکی دامەزراندنا کارگەها دروستکرنا چەکی و کەرەستێن شەری ل پاژێرێ (جزیرە) وهنارتنا قوتابیان بۆ ئەورۆپا بۆ ب دەست ڤەئینانا پسپۆرێن پێویست ، هەروەسا دروستکرنا پارەی ل سالا ١٨٤٢ بە ناڤێ خۆ وپێش ڤەبرنا ئابووری و دادوەری ل فەرماندەوای داو دروست کرنا بەلەمەکا بچووك ل دەریا وانێ بۆ هاتنوچوونێ بۆ هەر لایەك ب ساناهی بیت ، هەروەسا ب لادانا چەندین باج و سەرانێن قورس کۆ عوسمانیان بەری هنگی سەپاندبوون ل گەل چەندین کارێن دی ، ئەڤجا دەست پێکرنا پێکڤە گرێدانا دەڤەرێن کوردی و دەوروبەرێن سنوری ب دەسەلاتا بۆتان ڤە بۆ پێکهینانا دەولەتەکا کوردی یا بەرفرەه . د ڤی بیاڤێدا سەرکەفتنەکا گرنك ب دەست هینا و هێز وشیانێن راپەرێنی پیش ڤەچوون . ئەڤجا ئەڤ راپەرینە بۆ جهی پویتەپێدانا دانا بەرپرسێن ئوسمانی . هەروەسا ئەو دەولەتێن ئەورۆپی یێن بەرژەوەندی د دەڤەرێدا هەبوون . و دەستێ خۆ خستە دناڤ ڤێ مەسەلێ و دەسەلاتدارێن ئوسمانی پال دان بۆژناف برنا ڤێ راپەرینێ . پشتی چەند هەولێن نەسەرکەفتی ئوسمانیان ل دوماهیێ ب سەرۆکاتیا ئوسمان پاشا لە شکرەکێ ئوسمانی هێرش کرە سەر وان .

دەڤەرین هاوپەیمانێن میر بەردخان بوون بۆدابرینا وان ، د ئەنجامدا شیان ل سالا ١٨٤٧دا ، د شەرەکێ ئێك لایەندا ل کەلا (ئاروخ) پشتی دۆرپێچکرنەکا توند ب سەرهێزێن بۆتان دا سەرکەفتن وپشتی دەمەکی بەدرخان پاشا نەچار بوو خۆ بدەتە دەست و هاتە دویرئێخستن بۆ گزیرتا (کریت) . پشتی هنکی گەلەك پیێ نەچوو میرنشینا بۆتان ژناڤچوو.

هەر ل چارچوڤێ ب ناڤەندیکرنا دەولەتا ئوسمانی و گرێدانا گشت دەڤەران ب پایتەختی ڤە سالا ١٨٥١ ز میرنشینا بابان ژی هەلوەشیا دەمێ کۆ ب فەرمانا سولتانێ ئوسمانی د وێ سالێدا (عبدالله پاشای) بابان ل پلا قایمقامێ سلێمانی لادا ، بەری وی ژی ل سالا ١٨٤٧ ئەحمەد پاشای بابان لادابوو دوماهی کەس بوو ل بابانیان وەکی میر ل سلیمانیێ حوکم بکەت .

جـ- میرنشینا ئەردەلان :-

میرنشینا کوردی یا کۆ بتنێ مای کۆ ل رۆژهەلاتێ کوردستانێ میرنشینا ئەردەلان بوو ، بەلێ دەسەلاتدارێن قاجاری(ئیرانی) هەر ل دەسپیکێن چەرخێ نوزدێ شیان بچنە ناڤ بنەمالا ئەردەلانیا و خۆ لێ نێزیك بکەن ، ب تایبەتی ل سەردەمێ (ئەمانوللا خان) کو هەر چەندە ژمیرێن خودان شیان و بهێزێین ڤێ میرنشینێ دهێتە هژمارتن کو چەندین کارێن چاکسازی وئاڤەدانکرن و کوچك و تەلار وباخ وباخێن نایاب دروستکرن، وهەتا نوکە شوینەوارێن بەهرا پتر ژوان یێن ماین ، بەلێ د هەمان دەمدا رێك بۆ قاچاریا خۆش کر کو دەست ل کارو بارێن نافخۆێن میرنشینێ وەربدەن، و کورێ وی ژی کو ناڤێ وی (خوسرەوخانێ ناکام) بوو زێدەتر

وکارێ خۆ بەرەۆ خرابیێ بر ، ودوماهي جار ژی سالا ١٨٦٧ز پشتی مرنا (غولام شاخان) دووماهیك میرێ ئەردەلان ئەڤجا میرنشین ژناڤچوو دەمێ ناسرەدین شاهێ قاجاری مامێ خۆ کریە والی یێ ئەردەلان .

کۆچکا خوسرە وئاوا ل پاژێرێ سنە ژ باژێرێن ئەمانوللاخان

پرسیار و ڕاهێنان

پ١/ ئەڤێن خوارێ پێناسە بکە :

١- شەرەفخانێ بەدلیسی
٢- کەلاْ پالنگان
٣- هەلۆخان
٤- خان ئەحمەدخان
٥- بنەمالائازیزان
٦- عەشیرەتا بۆتی (بوختی)
٧- عەبدولرەحمان پاشایێ بابان
٨- خانزادی سۆران

پ٢/ هۆیێن ئەڤان بنڤیسە:-

١- بارودۆخێ سیاسی یێ میرنشینا ئەردەلان ل چەرخێ شازدێ یێ جیگیر نەبوو؟

٢- سەردەمی خان ئەحمەد خان ب چەرخێ زێرینێ میرنشینا ئەردەلان دهێتە هژمارتن.

٣- بەهرام پاشا میری بادینان ب پاشایێ مەزن هاتە نیاسین؟

٤- ئوسمانیان فەرماندەیا باژیری (موسل) دا میری (بەدربەگ کورێ شاه عەلی بەگ یێ بۆتانی ؟

٥- میرنشینا بادینان ل سەردەمی (سولتان حسێن) دا جەهەکی گرنك ژلایێ سولتانێ ئوسمانیڤە هەبوو؟

پ٣/ گرنگترین کارو چاکسازیێن ڤان میرێن کوردان بژمێرە ؟

١- ئیبراهیم پاشای بابان.

٢- میر(چەنگەف کورێ خان عەبدال)ی بۆتان.

٣- میر عەلی کورێ میر سلێمان بەگێ سۆران .

٤- میر محەمەدێ سۆران (پاشای گەورە).

٥- بەدرخان پاشای بۆتان .

کوردستان ل بن دەست هەلاتا راستەخۆیا ئوسمانی وئیرانی.

بارودوخێ کوردستانێ پشتی ژناڤبرنا میرنشینان:

پشتی ئەڤێ کو دەولوتا ئوسمانی ئەو سەربەخویا ناڤخۆیا کوردان ژناڤ بری ل سالا ١٨٥١ز سەردەمێ میرنشینا نب تمامی ب دووماهی هات .

کوردستان کەفتە بن دەستهەلاتا راستەوخۆیا ئوسمانیان و دام و دەزگەهێن دەولەتێ ل دەڤەریت کوردان بەرقەراربون . ل جهێن میر و دەست هەلات دارین کوردا پاشا و موتەسەرف و قائمقام و فەرمانبەرێن دیترێن ئوسمانیا دانان و. هێز و سەربازێن ئوسمانی ژی جهێ هێزێن خومالیێن کوردان گرتن و ژبو هندێ کوئامادەبن بۆ ژناف برنا هەر بزاڤەکا نەرازیبوونی یا کوردان . دەمێ کو ل سالا ١٨٦٤ز رژێمەکا کارگێری یا نوو ل دەولەتێ پەیرەوکر و ویلایەتێن نوی پێك ئینان و ب تمامی کوردستان ب دەست هەلاتا نافەند ڤە هاتە گرێدان وچ (امتیازات) یێن کارگێری نەمان . د دەمەکیدا ئەڤ بارودۆخێ نوو ب هیچ شێوەکی بارودۆخێ وەلاتی باشتر لێ نەکر .

١- بارودۆخێ ئابووری و جڤاکی :

د بواری ئابووریدا زێدەکرنا باج و پێدڤیان دیارترین سیمایێن ئەوی سەردەمی بون ئەو باجێن کو ریژاوان بەربەرە زێدەدکرن جۆرەکێ دژی دئێخستە پال وان ، زێدەباری ب کارئینانا شێوازێ تندو تیژیێ د کومکرنا باج وپێدڤیادا دبو ئەگەرێ گرانی کرنا باری ئاکنجیان ب گشتی و جۆتیاران ب تایبەتی . هەتا کو هندەك جاران بەروبومێ وان تێدا باجێ نەدکر. بێگومان ئەڤێ ژی ژیارا ئاکنجیان گەلەك خراب کربو . هەروەسا کارکر بۆ سەر هەمی ب واریێن دیتر یێن ژیانێ . دئەنجامدا لایەنێن ساخلمەی و رەوشەنبیری و

هەتا کو چقاکی ژی هیچ پێشکەفتنەك ب خۆڤە نەدیت ، بەلکی رۆژ بۆ رۆژێ کاروانێ پێشکەفتنا مرۆڤایەتێ پاش دکەفت .

ل گەل ئەڤێ ژیدا رژێما (سەربازکرنا بزۆری) کو د وی سەردەمیدا دسەپاند ، ئەڤەژی ئاریشەکا دیتر بوو ب سەر کوردا دهاتی ، چونکی ئەوێن بۆ سەربازییێ دبرن بۆ دەمەکێ دویر و دریژ چاڤێن وان ب مالێن وان ڤە نەد کەفتن وگەلەك جارا ژی دمرن و نەدزڤرینەڤە . ئەڤەژی کارەسەتەکا جڤاکی بوو ب کوردان کەفتی، بۆنموونە گەریدەکێ بیانی دبیژێت (کێمیا هژمارا رەگەزێن نێر ل باژێرێ ((سەعەرد)) مروۆ هەست پێ دکەت هەروەسا بارودۆخێ رۆژهەلاتا کوردستانێ ژی کو ل بن دەست هەلاتا قاجاری (ئیرانی) دا بون ل وی بەشێ مە بەحس ژێ کری باشتر نەبوو . حەتا کو ئەو کوردێن ل وێرێ ب دەستێ زۆرداریا مەزهەبی ژی دنالین چونکی ئەو سونەبوون و دەولەت ژی شیعەبوون.

ب- بارودۆخێ هۆزان :-

هەولێن ئوسمانیان و ئیرانیان بۆ زلبونێ ب سەر هۆزێن کوردان وەکی کریارا ژناڤبرنا میرنشینان یا سەرکەفتی نەبوو . ژبەر ئەوێ چەندێ دەست هەلات داریێن ئەڤان هەردوو دەولەتان شیان دەست هەلاتا راستەو خۆ بسەپینیت ل سەر ئەوان هۆزان کو پتریا وان رەڤەندبون ئان نیمچە کوچەربوون . ل گەل ئەڤێ ژیدا هەبونا هێزا ئێگرتنێ ژلایێ ئەڤان هوزاڤە و خونەجەماند بو بیانیا وەکر کو ئەف پێنگاڤە سەرنەکەفیت . ئەفجا قەواریێن هوزا هەر ل بن دەست هەلاتا سەرۆکێن هۆزامان ونەکەفتنە بن کارتێکرنا دەست هەلاتا ئوسمانیان وئیرانیان دا . ئەڤ لایەنەژی د بەرژەوەندیا کوردان دا بون و ب تایبەتی کو ئەڤ هۆزە پشتی هنگێ بونە بنیات و کەرستێن راپەرینێن کوردێن ئەڤی سەردەمی.

سەرهلدانا بزاڤا نەتەوایەتیا کوردی:

هەلوەشاندنا میرنشینێن کوردی و زێدەباری ئەو دەرئەنجامێن خراب ئەوێن قێ کەفتی ژلایەکی ڤە و ژ لایەکی دیتر ڤە بویە ئەگەرێ ئێککگرتنا ئەوان دەڤەران و دەڤەرێن کوردی کو ژ ئەگەرێ سنوری ئەڤ میرنشینە ژیك جودابووین. ئەڤێ ژی تێکەلی و نێزیك بوو د ناڤ بەرا ئاکنجێن دەڤەرێن جودا دا جودا پەیداکرو رەوشت وتیتال وسیمایێ نەتەوایەتی زێدەترکر وەکی ئێك د چوون دڤێرێدا زەمینەك بۆ وەرارکرن و هشیاربونا نەتەویێن کوردی و تێکوشان بو خەباتا کوردستانێ پەیداکر . ب تایبەتی کو کوردان راستەوخو تاما دەستهەلاتا ئیرانیا و ئوسمانیان زانیبو و هەست ب زلم و زوردارییا بیانیادکر .

هەروەسا ئەو هەوا ئوسمانیان و ئیرانیان دکرن زیدە بۆ ژ ناڤ برنا میرنشینان و پەرپابون راپەرینێن کوردان ل بەرامبەری وان بنیات بوو بۆ سەرهلدانا بزاڤا رزگابونا نەتەوێ کوردی ب تایبەتی راپەرینێن عەبدولرەحمان پاشایێ بابان وپاشایێ گەورە و میرێ سۆران و بەدرخان پاشایێ بۆتان کو ب رهەو ریشالێن ئەڤێ بزاڤێ دهێتە هژمارتن راپەرینێن نیڤا دووێ ژ چەرخێ نوزدێ ژی ئاشکراتر ئەڤ چەندە بەرچاڤ کر.

چالاکی :

گروپەك ژ قوتابیان بابەتەکی ل سەر بزاڤا نەتەوایەتیا کوردان بۆ دان ستاندنێ ئامادەبکەن .

سەرهلدانێن کوردان ل نیڤا دووێ ژ چەرخێ نوزدێ :-

ژئەنجامێ پەیدابوونا هشیاریا نەتەوایەتیێ و نەرازیبوونێ و دەربرین بەرامبەر زلم و زوردارییا هەردوو دەولەتێن کوردستان داگیرکری ، کو بەرپرس بوون ژوی‌بارێ خراب ئەوێ کوردستان کەفتیتە تێدا ، د وی دەمیدا ژمارەکارا سەرهلدانان د دەڤەرێن کوردێ ڤەگرتن.

چالاکی :

گروپەك ژ قوتابیان راپۆرتەکی دەربارەی راپەرینێن کوردان ئامادە بکەن .

أ- سەرهلدانێن دەڤەرا بۆتان :

ل دەڤەرا بۆتان دو سەرهلدان لێ پەیدا بوون ، سەرهلدانا ئێکێ ب سەرۆکاتیا (یەزدان شێر) بو کو خزمێ بەدرخان پاشایێ میرێ بۆتان بوو ، دەمێ کو ل سالا ١٨٥٤زاینی ژ پێخەمەت نەهێلانا دەست هەلاتا ئوسمانیان د کوردستانێدا، بارودۆخێ شەرێ (قەرەم) کو ب دەرفەت دیت ل ناڤ بەرا دەولەتا ئوسمانی و روسیادا . یەزدان شێر ژمارەکا زۆرا لایەنگیریا ل دۆر کومبوون وشیا بەدلیس و موسل وهەکاری و چەندین دەڤەرێن دیتر رزگار بکەت . بەلێ پیلانین بریتانیا زلم و زورداریا هێزێن ئوسمانیان ئەڤ سەرهلدانە ژ ناڤبرنا ، و پشتی ئەڤێ شیان ب خیانەت ڤە یەزدان شێرێ سەرۆکێ ئەڤێ سەرهلدانێ ل باژێرێ موسل دەستە سەربکەن . سەرهلدان دوێ ل سالا ١٨٧٩ز دا ب سەرۆکاتیا ئوسمان پاشا و حسێن کەنعان پاشای بو کو ئەو ژی ژبنەمالا بەردخانیا بون ژی راستەو خۆ پشتی شکەستنا دەولەتا ئوسمانی بەرامبەری روسیا ل سالا ١٨٧٨ز دا .

دەست پێکر ، ژبەر بێزاربوونا کوردان دوی بارودۆخێ دژواردا کو د ئەنجامێ ئەوی شەریدا ئەوێ تووش دەڤەرێن کوردان بوی .

کوردان ب رێڤەبەریا ئەوان سەرۆکان دەست ب رزگارکرنا دەڤەرێن خۆ کر ئەوێن ل بن دەست هەلاتا ئوسمانیان ڤە . زێدەباری ئەڤان سەرکەفتنان ئەوێن ب دەست ڤە ئینای ، بەلێ پا چارەنڤیسێ ئەڤێ سەرهلدانێ ژی ژیا بەری خۆ باشتر نە بوو . هەروەسا سەرکردێن وان ژی ب هەمان شێوە دەستەسەرکرن .

ب- شۆرەشا شێخ عوبەیدوللایێ نەهری :

شێخ عوبەیدوللا خەلکێ گوندێ (نەهرێییە) سەر ب دەڤەرا شەمزینان ڤەبو رێبەرێ ئاینێ رێچکا نەقشبەندی بوو ل کوردستانێ . ژلایێ ئوسمانیان و ئیرانیان ڤە رێز و دەست هەلاتەکا زۆر هەبوو . و شیا رۆلەکێ گرنگ د دەڤەرێدا ببینیت، ئەڤجا نەشیا پتر خۆ بێدەنگ بکەت بەرامبەر ئەڤان هەمی کارێن خراب و تالان کاریێ کو دەست هەلات دارێن ئوسمانیان و ئیرانیان دژی کوردان دکرن . ب تایبەتی کو چاڤەرێی هەولیستێ نواندنێ لێ دکر ژلایێ ئەڤان هەرێمێن کوردان کو زۆرداریا داگیرکەران قات وقیری وبرساتیەکا زۆر ل ناڤ پەیداکربوو .

د ئەنجامدا شۆرەشەکا بەرفرەه ل سالا ١٨٨٠ز بەر پابوو کو ل دەست پێکێ دەڤەرا کوردێن ئیرانێ گرت ، ژبەر ئەڤێ کو دەولەتا قاجاری بێ هێزتر بوو ل جاڤ دەولەتا ئوسمانی ، هێزێن ئەڤێ شۆرەشێ شیان بۆ ماوەکێ کورت ب تمامی دەڤەرا کوردێن رۆژئاڤا و باشوریێ دەریا چاورمێ رزگاربکەن و پاژێرێ (تەبریز) مەلبەندێ ئازربێجانێ بێخنە د بن گەفادا .

هەلویستێ بەریتانیا و روسیا و ژناڤبرنا شۆرەشێ :

شێخ عوبەیدوللا دزانی کو پشتگیریا دەولەتێن ب هێز هۆکارەکێ هاریکارن بو سەرئێخستنا هەولێن کوردان ، بتایبەتی روسیا و بەریتانیا کو خودان دەسهەلاتەکا زوربوون ل هەردوو دەولەتان . ئەڤجا چەندین نامە و نوینەرێن تایبەت هنارتن بۆ نوینەرێن هەردوو دەولەتان . بەلێ دەسهەلاتدارێن روسیا وبەریتانیا بەرژەوەندییێن وان دگەل لایەنێ ئوسمانی و قاچاری بوون ، هەر ژبەر ئەڤی چەندێ ل جهێ هاریکاریا کوردان کەفتنە هاریکاریا دوژمنێن وان لەشکرێ قاچاریان کو هێزا وی زڤری پشتی وێ هاریکاریا روسیا وبەریتانیا، هێرشەکا بەرامبەر ئەنجامدا وب شیوەکێ دڕندانە کەفتە ناڤ خەلکێ وێ دەڤەرێ. پشتی چەندین گوند وێران کرین وب هزاران کورد کوشتن ، شیان شۆرەشێ ژناڤبەت .

شێخ عوبەیدوللا پشتی ژێڤەبونا شۆرەشگێران خۆ ڤەکێشا بو سنورێ کوردستانا ئوسمانی . بەلێ ل سەر داخازیا روسیا وبەریتانیال سالا ١٨٨١ز داخواز ژێ کر بهێتە ئیستنبولێ و لوێرێ هاتە دەستە سەرکرن . هەرچەندە پشتی هینگێ شیا خۆ دەبازبکەت و بگەهتە کوردستانێبەلێ گەلەك پێ نەچوو وهاتە گرتن و دویرئیخستن بۆ حیجازێ و لویرێ مر .

کوردستان ل دەسپێکا چەرخێ بیستێ :

ل دەسپێکا چەرخێ بیستێ تەماعکارێن دەولەتێن زلهێز ، ل کوردستانێ زێدەبوون ، روسیا و بەریتانیا هەولدان ب رێگا گرێدانا پەیوەندیان ب هندەك كوردان ، و بەرژەوەندیێن خۆ ل کوردستانێ مسۆگەر بکەن .بێهیزبوونا بەردەوام دەولەتا ئوسمانی ژی هۆکارەکێ گرنگ بوو بۆ زێدەبوونا ماي تێکرنا دەولەتێن زل هێز د کاروبارێن کوردستانێدا ، وەکی‌پشکەکا گرنگ دناڤ دەولەتێدا .

د هەمان دەمدا هژمارەکا زۆرا کوردان ، ل ئیستەنبولێ پایتەختاێ دەولەتا ئوسماني هەبوون ، کو دناڤ وان دا ئەندامێن بنەمالێن ناڤدارێن کورد هەبون ، وەکی (بەدرخانیان) و (شەمزینیان) و (بابانیان) و رەوشەنبیرێن دی ئەڤژی یان ژبەر هۆکارێن سیاسی هاتبوونە دویرئیخستن بۆ باژێری و تێدا هاتبوونە دەستەسەرکرن وب شێوەکێ گشتی ژ کوردێن ئیمبراتوریەتا ئوسمانی بوون کو ب مەرەما تەمام کرنا خواندنێ چووبونە پایتەختی ، ب تایبەتی کو پەیمانگەھ و کولیجێن سڤیل (مەدەنی) و سەربازیێن دەولەتێ هەمی ل پایتەختی بوون .

وژبەر تێکەل بوونا وان دگەل خواندەڤانێن نەتەوییێن دی ، و هەروەسا هەبوونا کارتێکرنا ئەورۆپیا لسەر وان ، هشیاریا نەتەوەیی وسیاسی دناڤ واندا بەلاڤبوو. ئەڤجا ئیستەنبول ببوو مەلبەندێ چالاکیا نەتەوەیی وسیاسیا کوردی ، ئەڤژی سەرهلدانا ئێکەمین کومەلا سیاسیا کوردی لێ هاتە بەری .

کومەلا (عەزما قەوی):

ئێکەمین ڕێکخراوا کوردیە کو ل سالا (١٩٠٠)دا هاتیە دامەزراندن. (فیکری ئەفندی دیاربەکری) دەست پێشخەرێ دامەزراندنا ئەڤێ کومەلێ بوو هەروەسا (ئەحمەد رامز کوردی زادە) و (ئەحمەد خاسی زادە) ژ ئەندامێن چالاکیێن ئەڤێ کومەلێ بوون . و ئەڤێ داویێ وەکی چالاکییەکا ڕەوشەنبیری ، ل سالا ١٨٩٩دا، مەولود نامەك ب زمانێ کوردی و ب زاراڤێ زازاکی نڤێسی .

(ئەحمد رامز کوردی زادە) ل سالا ١٩٠٤ێ وەکی نوینەرێ ڤێ کومەلێل مسرێ بوو. وئەڤ کومەلە ژی ل سالا (١٩٠٤)ێ ژلایێ دەسهەلاتداریێن ئوسمانی هاتە دائێخستن.

شۆرەشا مەشرۆتی (دەستووری) وکارتێکرناوێ لسەر بزاڤا سیاسیا کوردی :

بزاڤا مەشرۆتی (دەستووری)، کو ژەبەر کۆدەتا یا ٢٣ێ تەموزا سالا (١٩٠٨) ێ ، د دەولەتا ئوسمانی دا گەهشتە ئارمانجا خۆ و دەسپێکا قوناغەکا نوو وگرنگ بوو د مێژوویا دەولتێدا . کو بویە ئەگەرێ زڤراندنا دستووریێ هەلپسارتی یێ سالا (١٨٧٦)ێ ، هەروەسا دروشمێن ئازادی ، وەکهەڤی ، برایەتی ، کو ژ لایێ کومەلا(ئیتحاد و تەرەقی) ڤە بۆ بریڤەبرنا وەلاتی هاتبوون بلندکرن ، دەلیڤەیەکا گونجای بوو چالاکیێن سیاسیێن نەتەوێن نەتورك ، دناڤ واندا بزاڤا سیاسیا کوردی. بەلێ ئەوێ جهێ سەرنجێ یە هەر زوو بزوتنا (ئیتحاد وتەرەقی) د کونگرێ سیێ دا ئایدولۆجیا تۆرانی و تورکاندنا نەتەویێن نەتورکێن ئیمبراتوریەتا ئوسمانی پەیرەوکر ، ئەڤەژی هۆکارەکێ گرنگ بوو بۆ ئەوێ کو هژمارەکا زۆر ژ ئەندامێن کوردیێن کومەلێ ژ وان (ئیسماعیل حەقی بابان) و (شەریف پاشایێ خەندان) ژ (ئیتحاد تەرەقی) خۆ ڤەکێشن .

كومەلا تەعاون و تەرقی يا كورد:

ل پشتی كودەتايا (انقلاب) ئيتحاد و تەرەقی ل سالا (١٩٠٨)یێ دەسهەلاتا نوو ل ٢٥یێ ئيلوٚنا هەمان سالێ موولەتا دامەزراندنا ئەقێ كومەلێ دا ، كو ئێكەمين كومەلا سياسيا كورده ب ئاشكرا كار كردبيت . ژديارترين دامەزريٚنەريٚن ئەقێ كومەلێ پێهكاتينه ژڤان كەسێن ل خوارێ :

(ئەمين عالی بەدرحان ، شێخ عەبدولقادرێ نەهری(شەمزينانی) ، داماد زولكەفل، جەنەرال شەريف پاشا و خەليل خەيالی و كەسێن دی) .

ئەقێ كومەلێ عەبدولقادرێ نەهری ب سەرۆكێ ئێكێ و (داماد زولكەفل) ب سەرۆكێ دووێ دانابوو ، وچەندين لق ل باژيريٚن مەزن ڤەكرن وەكی ديارىەكر و بەدليس و موش وموسل و بەغدا و سليٚمانی و ئەرزەروم وخنسێ) وئارمانجا وێ ڤەكرنا قوتابخانا بوو ب زمانێ كوردی ل كوردستانێ ، و دامەزراندنا كوردان ل دام و دەزگەهێن حكومی و دان پێدان ب زمانێ كوردی وريٚدان ب دەريٚخستنا بەلاڤۆكا و رۆژنامە و كوڤاران ، هەروەسا پووتەدان ب بارێ ئابوريێ كوردستانێ ئەقێ كومەلێ هەول دا پەيوەنديێن باش گريٚدەت لگەل ئەرمەن و نەستوريان . رۆژنامەك ژی بناڤێ (تەعاون و تەرەقی كورد) دەرئێخست كو زمان حالێ كومەلێ بوو .

كومەلا هیڤی :

كومەلەكا سیاسی و رەوشەنبیری بوو ، هژمارەكا قوتابیێن كورد ل ٩ێ كانونا دووێ سالا ١٩١٢ ل ئستەنبولێ دامەزراند ، سیاسەتا ئەڤێ كومەلێ دریژكرن بوو بۆ سیاسەتا كومەلا تەعاون تەرەقی كورد . بەلێ ئەوا گرنگیا ڤێ كومەلێ دیاردكەت ، ئەوبوو كو بۆ ئێكەمین جار قوتابیێن كورد بقی شێوێ بەرفرەه هاتنە دناڤ چالاكیێن سیاسییێن كوردی و رێكخراویێن تایبەت بخۆڤە دامەزراندن.

دامەزرینەریێن وێ پێكهاتبوون ژ : قەدری جەمیل پاشا و عومەر جەمیل پاشا و فوئاد تەمۆ و ئەكرەم جەمیل پاشا و مەمدوح سەلیم ، ئەڤێ كومەلێ ، رۆلەكێ بەرچاڤ هەبوو د پێشئێخستنا هەستێ نەتەوایەتیێ كوردی . هەردوو گوڤاریێن (رۆژا كوردا) ول دیڤدا (هەتاڤا كوردی) كو زمان حالێن كومەلێ بوون رۆلەكێ بەرچاڤ هەبووم دبزاڤا رەوشنبیریا كوردی دا .

هەتا دەسپێكا شەرێ جیهانیێ ئێكێ چالاكیێن (هیڤی) بەردەوام بوون . لگەل دستپێكرنا شەری ژی هەمی ئەندامیێن وێ هنارتنە سەنگەریێن شەرێ .

چالاكی :

گروپەك ژ قوتابیان ب راپۆرتەكێ كو رۆلی رێكخراوان دوەرارکرن و هشیاریێ دا

راڤەبكەن ..... (رۆلێ رێكخراوا) ب گشتی دكەڤنە بەر بەحسكرنێ

سیاسەتا ئیتحادییان بەرامبەر شێخێن تەریقەتێ د کوردستانێدا :

دەمێ ئیتحادییان دەسەلات وەرگرتی . هەلوێستەکێ باش بەرامبەر شێخین تەریقەتێ ل کوردستانێ نەبوو . هندەك ژوانا ئەگەرێ ڤێ چەندێ دزڤرینن بو وێ کو سولتان عبدولحەمیدێ دووێ ئوسمانی - کۆ ئیتحادییان کودەتایەك (انقلاب) ل سەر کربی - هەلوێستەکێ باش بەرامبەر تەریقەتێن سوفیگەریێ هەبوو ، پەیوەندی یەکا ب هێز ژی دناڤبەرا سولتانێ ناڤبری ب خۆ و شێخ سەعیدێ بابێ شێخ مەحمودی هەبوو ، کو شێخەکێ ب ناڤ ودەنگێ تەریقەتا قادری بوو ل باشورێ کوردستانێ هەر ژبەر ڤێ چەندی ئیتحادیا گەلەك ب دژواری دژی شێخ سەعیدی رابوون و بۆ باژێری میسل هاتە دویر ئێخستە. ل وێرێ ژی ژ ئەنجامێ خەم ساریا دەستهەلاتداریێ ئیتحادییان ل ڤیباژێری ژبو پاراستنا گیانێ شێخ سەعیدی ،شێخ د ئاژاوەکێدا (فتنە) کوشت ، هندەك ژ ئیتحادییا شێخێن تەریقەتێ پشتەڤان و لایەنگرێن ب هێز یێ حوکمێ بەری نەۆ دادنن ، ئەڤجا بێ هێزکرنا دەسەلاتا ئەڤان شێخان ب سەقامگیرکرنا دەسەلاتا خۆ دانایی ، ئەڤجا دبینن کو ئەۆ دەسەلاتا نوو هەلوێستەکێ خراب ژی بەرامبەر شێخ عبدوالسلامێ دووێ بارزانی هەبوو کۆ سەرب تەریقەتا نەقشەبەندی بوو، ب تایبەتی کو شێخی ل سالا ١٩١١ز دا چەند داواکارێن گرنگ ژ دەولەتا ئوسمانی داخاز کربوون کو ئەڤە بوون :

١- زمانێ کوردی ل دەڤەرێن کو کورد لێ ئاکنجی زمانێ فەرمی بیت .

٢- خواندن ب زمانێ کوردی بیت .

٣- قایمقام و رێڤەبەرێن ناحیا و فەرمانبەر ژ کوردان بن ، یان وان کەسان هەابژێرن کو کوردیێ ب زانن .

٤- ژبەر وێ کۆ ئاینێ فەرمی یێ دەولەتێ ئیسلامە ،دڤێت حوکم کرن ل دویڤ شەریعەتێ ئیسلامێ بیت .

٥- قازی و موفتییێن ڤێ دەڤەرێ ، ل سەر مەزهەبێ شافعی بن ؟

٦- ل دویڤ شەریعەتێ ئیسلامێ باج ژ ئاکنجیان بهێتە وەرگرتن ؟

٧- باج ل شوینا خزمەتا سەربازی وەکی خۆ بمینت ب مەرجەکی ئەو پارە بۆ چاککرنا ریێك ورویبارییێن دڤەرێ بهێتە تەرخان کرن ؟

ئەڤ داخوازییە ، ئەوێ چەندێ دیاردکەت کۆ شێخ عەبدوالسلام ،ئێك ژ سەرکردیێن ناڤدار بوو دبزاڤا رزگاری خوازا کوردی دا . دڤی بواریدا گرنگیەکا زۆر دایە زمانێ کوردی وخواندن بڤی زمانی . هەروەسا ل هەمان دەمدا لایەنێ نەتەوەیی وئایینی دناڤ داخازیێن خۆدا کومکربوون . ئەڤەژی ئەوێ چەندێ دیار دکەت کو پێگیر بوون ب ئایینی نابیت ریگربت د بەرامبەر هەستێ نەتەوایەتیدا. هەتا جەخت (ترکیز)ل سەر مەزهەبێ شافعی دوپات کریە . ودڤێ روانکیدا کو دەولەتا ئوسمانی ل سەر مەزهەبێ حەنەفی بوویە . د دەمەکیدا کوردیێن کوردستانا باشور ل سەر مەزهەبێ شافعینە . ئەڤەژی ب رامانا ب دیار دەرکەفتنا تایبەتمەندییێن کوردی ل ناڤ دەولەتا ئوسمانی دیاردکەت . ئێك ژ خالێن گرنگێن دی ژڤان داخوازیان، چەوانیا کومکرنا باجێ یە کۆ دیارە دەولەتێ زێدەرویی د کومکرنا باجێدا دکر. شێخ عبدالسلام بۆ ب دەست ڤەئینانا ئارمانجێن خۆ پەیوەندی دگەل چەندین کەسایەتییێن ناڤداریێن کورد کر ، هەروەسا پەیوەندی رووسیا ژی کر، ئەڤەژی بوو ئەگەرێ وێ چەندێ کو (ئیتحادییان) ترسەکا مەزن ژێ دکر، ب تایبەتی کو هندەك ژڤان داخازیێن وی بەرەف سەربەخۆییێ ژی دچوون . هەلویستەکێ دژوار بەرامبەر نواند . ئەوێ جهێ سەرنج راکێشانێ

والیێ موسل کۆ د ڤی دەمیدا (سلێمان نەزیف) بوو / کو هەر چەندە کوردەکێ باژێرێ دیاربەکر بوو- بەڵێ هەلویستەکی ٔ گەلەك دژوار بەرامبەر شێخی وەرگرت و رۆلەکێ سەرەکی هەبوو بو وێ چەندێ کو شێخ عەبدوالسلام بارزانی دەستگیربکەن ول ١٤ێ کانویـنا ئێکی ل سالا ١٩١٤ز ل مووسل بهێتە سێدەرەدان .

کوردستان ل دەسپێکا شەرێ ئێکێ جیهانی هەتا کۆ ل دووماهیا شەرێ دووێ یێ جیهانی

کوردستان ل سالێن شەرێ ئێکێ جیهانی ١٩١٤ز-١٩١٨ز:

شەرێ ئێکێ جیهانی ، ژلایێ هۆکارو رووێدانوو ئارمانجێن وێ ژی قە ل کوردستانێ یێ دویر نەبوو . کوردستان ل چەندین بەروسەنگەرا بوویە مەیدانا ململانیێ دناڤبەرا هێزێن شەرکەردا ، پشکا هەرە مەزنا نێرێن کوردان بەرەف سەنگەرێن شەری برن ، ب رادەکی پترپا مالان بتنێ ئافرەت تێدا مابوون ، ژمارەکا مەزن ژ ژسەربازێن کورد ، سەنگەرێن شەری بەردان و چوونە دەڤەرێن چیای، بۆ خۆڤەشارتن ژ دەسەلاتدارێن ئوسمانی .

راهینان

مافێ سرۆشتی یێ میللەتانە ، ب ئاشتی و تەناهی بژین ، و وەکهەڤبن ژمفا وەرگرتن ژ هەولێن پێشکەفتنێ ....(وەرگرتنا بەرامبەرروپێگڤە ژیانێ) بۆچی پێدڤیە ؟

شەرێ جیهانی یێ ئێکێ قوناغەکا نوویە :

ب شێوەکێ گشتی ، ماوێ شەرێ جیهانی ئێکێ ، ب قوناغەکا نوو د مێژوویا کوردی دا دهێتە هژمارتن ، کۆ تێدا کوردستان زێدەتر کەفتە بن کاریگەریا دەولەتێن زل هێز ود سالێن شەریدا کوردان بارودۆخەکێ گەلەك دژوار و خراب ب چاڤێن خۆ دیت . نڤیسەرەکێ کورد سەبارەت وان زەرەر و زیانێن ڤی شەری ب شێوەکێ گشتی نڤیسي یە :

((ئامار بۆمە دەردئێخن کو ژ ئەنجامێ کوشتن ولەشکرکێشیا داگیر کەران برساتی و قات وقوری و کێم بەرهەمی ل سەرانسەرێ کوردستانێ بەلاڤبوو و ل زڤستانا سالا ١٩١٨ز نیڤا خەلکێ کوردستانێ ، برساتیێ بێزار کربوون. چ ئەوێن ب دەستێ داگیرکەران هاتینە کوشتن یان ئەوێن ل برسادا مرین ، هەروەسا ئەوێن ل دەمێ ڤەگوهاستنا ب زۆری ل شەرێ ئێکێ جیهانی بەرگریا بەفرو بەستیێ نەدکر و دتەنگاڤیا دا بوون کو ژمارا وان دوو مەلیۆن کەس بوون. کارگەهشتە رادەکی کو کێمتر ژ سیێەکا ئەوی ئەردێ کو بەرێ ب کێر مفایێ چاندنێ دهات و مفای ژی وەردگرت وئاژەل و دەوار ب رادەکی کێم بوون کو ژماراوان ژ چارێکی جاران کێم تربوو)).

پەیمانێن پەیوەندی دار ب دۆزا کوردستانێ ڤە

پەیمانا سایکس بیکۆ ١٩١٦ز:

ژبەر ئەوێ کو ل سالا ١٩١٦ز دا چاڤەریی شکستنا ئەلمانیا و دەولەتا ئوسمانی دهاتە کرن دشەریدا ، بەریتانیا و فەرەنسا ب پشکداری کرنا رووسیا قەیسەری ، دەست ب رێکخستنەکا نوو یا بارودۆخێ روژهەلاتا ناڤەراست کر ئەوبوو سێر مارك سایکس نوێنەرێ بەریتانیا و پسپۆر د کاروبارێن روژهەلاتا ناڤەراستدا ، وجورج بیکۆ بایلۆزێ گشتی یێ فەرەنسا ل بەیروت ، دگەل ئێکدا رویشتن ل سەرڤی بابەتی ، ئەڤجا چوونە باژێرێ پترسبۆرگ(لینینگراد) ل رووسیا ول وێرێ و دانوستاندن کرن دگەل (سێرجی سازانۆف)ێ وەزیرێ دەرڤەیێ ئەڤی وەلاتی ، ئەڤە وپشتی نامە گۆهورین و د دانوستاندنادا ئەڤ دەولەتە گەهشتنە ئەوێ چەندێ کو

مومتەلەکاتێن ئیمبراتوریەتا ئوسمانی دناڤبەرا خۆدا دابەشکەن ، دریککەفتناما ناڤدار ب سایکس بیکۆ ل سالا ١٩١٦دا ب ڤی شێوێ خواری بوو:

دەڤەرا شین دا فەرەنسا ،کو ویلایەتا موسل ، ئەڤەژی پترپا کوردستانا باشوور (کوردستانا عیراقێ) ڤەدگریت ،هەروەسا دەڤەرا کلیکیا ژی دایێ ، کۆ ویلایەتا ئەدەنە ب خۆڤە دگریت ، ئەڤ دوو دەڤەرە ئەوژی ویلایەتا موسل و کلیکیا پترپا ئاکنجیێن وان کوردبون

دەڤەرا روسیا ، دەڤەرا باکورێ رۆژهەلاتی تورکیا ب خوڤە دگرت ، کو بشێوەکی سەرەکی هەرێمێن ئەرزەرۆم و تەرابزۆن و وان وبەدلیسی ب خۆڤە دگرت کۆ پترپا کوردستانا باکور (کوردستانا تورکیا) ڤەدگریت .

هەرچ دەڤەرا بەریتانیا کو دەڤەرا سوور بوو ئەوێ کێمتر پەیوەندی ب کوردان ڤە هەبوو ، ب شێوەکێ گشتی ل باشورێ ولایەتا موسل هەتا کەندائی ڤەدگرت.

ئەڤ ریککەفتنامە وەکو خۆ بجھ نەئینا سەبارەت دەڤەرا رووسی ، پەیدابوونا شۆرەشا ئوکتوبەر ل سالا ١٩١٧دا بۆ ئەگەرێ وێ چەندێ کو روسیا ڤان دەڤەران بۆ دەولەتا ئوسمانی بهێلیت .

هەر چی ولایەتا موسل ، ئەڤەپشتی شەری وبریکەفتن دناڤبەرا هەردوو حکومەتێن فەرەنسا و بەریتانیادا بۆ بەشێ (بشکا) بەریتانیا . سەبارەت دەڤەرا کلیکیا ئەڤەژی ل دویڤ ریکەفتنا سالا ١٩٢١د ناڤبەرا حکومەتا فرەنسی و حکومەتا تورکیا کەمالی بو تورکیا بجھ هێلا .

کونگرێ ئاشتی ل پاریس (۱۹۱۹- ۱۹۲۰):

پشتی کۆ بۆ کوردان دیاربووی کۆ دەولەتا ئوسمانی د بارودۆخەکێ خراب دایە و دەولەتێن سەرکەفتین دشەرێ جیهانیێ ئێکێ دا ، دێ رۆلەکێ سەرەکی هەبیت د دیارکرنا چارەنڤیسێ گەلێن ئیمبراتوریا ئوسمانی دا، چەند کومەلێن کوردی ل ئەستانە ، ب ریێککەفتنا بنەمالا شەمزینان و بەدرخانیان ، ل سەروێ چەندێ پێك:هاتن کو شەریف پاشا کورێ سەعید پاشایێ خەندان ببیتە نوینەر و سەرۆکێ شاندێ کوردی بۆ کونگرێ ئاشتی ل پاریس ، هەروەسا شێخ مەحمودێ حەفید و ئاکنجیێن سلێمانیی و عەشیرەتان چەندین ئیمزا کومکرن داکو پشتگیریێ ل نوینەراتیا شەریف پاشای بۆ کونگرێ ئاشتی ل پاریس بکەن . بەلێ ئەڤان ئیمزایا ریێك پێ نەهاتەدان بگەهنە پاریس.

شەریف پاشا شیا دگەل نوبار پاشای سەرۆکێ شاندێ ئەرمەنی بۆ کونگری پەیمانەکێ مۆر بکەت ، بۆ چارەسەرکرنا کێشێن دناڤبەرا کورد و ئەرمەنا دا ، ب شێوەکێ ئاشتیانە و نەهێلانا چ دەرفەتان بۆ دەستتێوەردانا هێزێن دی و لسەر بنەمایێ ئەوێ چەندێ کو کوردستان دەولەتەکا سەربەخوبیت ژ وێ دەولەتا ئەرمەنی یا کو ل بەر بو ودەلەتەکا ئەرمەنی بهێن .

ژ ئەنجامێ وێ ریێککەفتنێ هەردوو لا دوو یاداشت نامە و دوو نەخشە ئێکێ کوردستانێ و ئێکێ ئەرمینیا پێشکێشی کونگرەی کرن ، کو داخوازیێن هەردوو نەتەوا بخۆڤە دگرت . ل سالا ۱۹۲۰ هەردوو نوینەرێ کوردی و ئەرمەنان یاداشت نامە بناڤێ خۆ پێشکێشی جڤاتا بالا یا هەڤپەیمانان ل پاریس کر . کو ریێککەفتناما دناڤبەرا وان دا ب خۆڤەدگرت ،ئەوبو جڤاتێ ژلایێ بنەمایێ ڤە، بریار لسەر ئارەزویێن وان دا .

بزاڤێن شەریف پاشای دڤی کونگرەیدا ، دوان خالێن پەیمانا سیڤەردا هاتی رەنگ ڤەدا کو دبەرژەوەندیا کوردان دابوو ، ل دویماهیێ پاشی دێ ئەڤێ چەندێ روهنکەین .

وێنێ ژەنەرال شەریف پاشا

پەیمانا سیڤەر ١٠ئاب ١٩٢٠:

ئەڤ پەیمانە دناڤبەرا دەولەتا ئوسمانی و دەولەتێن هەڤپەیمانان هاتە مۆرکرن ، سێ بەند سەبارەت ماڤێ کوردان تێدا بوون ، کو ل ڤێرێ دێ ئیخینە بەرچاڤ .

٦٢- لێژنەك ژ سێ ئەندامان کو ژلایێ حکومەتێن بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیا ڤە دهێنە دەست نیشانکرن ، بنگەهێ وان دێ ل ئەستەنبول بیت . بۆ مەرەما ئامادەکرنا فەرمانرەواییا خۆیی (ئۆتۆنۆمی) ، دماوێ شەش هەیڤان دا ،بۆ وان دەڤەرێن کوردی یێت دکەڤنە دناڤبەرا رۆژهەلاتێ رووبارێ فورات و باشووری

سنوریٚ ئەرمینیا ، وباکوریٚ سوریا و عیراقیٚ ، د ئەڤی پروژەیی دا هێتە دیارکرن کو کێمە نەتەوێین کلد و ئاشوری وئەوێن کو دهەرێمێد دژین پێ دڤیە بتمامی پشت راستبن دێ ل ژێر سیبەرا ئاسایش و پاراستنێ دابن .

٦٣- حکومەتا ئوسمانی سوزیٚ دەت دماوێ(٣) هەیڤا دا ژ وێ مێژوویا کو دهێتە ئاگەهدارکرن ، بریارێن وێ لیژنێ کو ل بەندی(٦٢) بەحسکری بجهبینیت .

٦٤- ئەکەر دماوێ سالەکێ دا پشتی مێژوویا بجهئینانا ڤێ پەیمانێ ،گەلٚ کورد کو دوان هەرێمێن تێدا ئاکنجی ، کو پشکا زورا کوردێن وێ هەرێمێ نە ،ڤێ چەندێنە سەربەخون ژ تورکیا ود حالەتەکی دا کو جڤا تا نەتەوان دوێ باوەری دابیت کو گەلٚ کورد هەژی ڤێ چەندێنە کو سەربەخوێی پێ پێتەدان و بهێتە راسپاردن کو ئەڤێ بکەت . دەولەتا ئوسمانی دڤێت سوزیٚ بدەت کو ئەڤی راسپاردێ بجهبینیت و دەست ژ هەمی مافێن خوٚ دڤێ دەڤەرێدا بەردەت . ئەگەر کوردێن ویلایەتا موسلێ ژی کو ڤیا بهێنە دگەل ڤێ دەولەتێ د ماوێ سالەکێدا جڤاتا نەتەوان پێدڤیەرازی ییت .

گرنگیا پەیمانێ:

پەیمانا سیڤەر ب ئێکەم پەیمانا نیڤ دەولەتی دهێتەدانان کو ب ئاشکرایی ئاماژە ب مافی گەلٚ کورد دکەت بو دامەزراندا قەبارەیەکێ سیاسی نەتەوەیی یا خوٚیی . هەروەسا دان پێدانەکا نیڤ دەولەتی یە بوٚ هەبوونا کێشا کوردی وەکو بابەتەکێ سەربەخوٚ د پەیوەندیێن نیڤ دەولەتیدا .

پەیمانا لۆزان ٢٤-تەموزێ ١٩٢٣:

کونگرێ لۆزان هەر ژ سالا (١٩٢٢ز) دەست پێکر بو و(لورد کیرزون) نوینەرێ بەریتانیا و عسمەت ئینۆنۆ) نوینەرێ تورکیاد دان وستاندنێ دا بوون ل سەر چارەسەرکرنا کێشێن دناڤبەرا واندا . ئەوبو هەردو لا گەهشتنە ریکەفتنەکێ ول ٢٤تەموزێ ١٩٢٣ز پەیمانا لۆزان مورکر . کو تێدا مافێن کوردان ب تمامی ژ پشت گوهڤە هاڤێتن ، ژبەر کو ب مۆرکرنا ئەڤێ پەیمانێ پەیمانا سیڤەر هاتە هەلوەشاندن ، و دگەلدا ئەو خالێن تایبەت بون ب کوردان ڤە ژناڤچون . هەتا د پەیمانا لۆزاندا ناڤێ (کورد) بهیچ شێوەکی نەهاتبوو . بەلێ دو مادە تێدابوون ئەگەر بتمامی بجهئینابان هەندەك ژ مافی کوردان داهێتە پاراستن کو پێکهاتیبونن ژ ماددێن (٣٨) و (٣٩).

ماددێ (٣٨): (تورکیا سۆز دابوو کو ئازادیا تمام ب هەمی ئاکنجێن تورکیا بدەت بێ جوداهی کرن ژ ئەگەرێ نفش یان نەتەوایەتی یان زمان یان رەگەز یان ئاین یان بیروباوەر ، هەروەسا ئەو کێمە نەتەوێن نە موسلمان ، ئازادیا بزاڤ و مشەخت بوونێ هەبیت .

بێ گومان مەرەما وان ژ رەگەزێن نەتەوەیی کورد و ئەرمەن بوون . ومەرەم ژ ئازادیا هاتن وچونێ ومشەخت بوونێ بۆ ئاشۆریان بوو هەروەسا د ماددێ(٣٩) دا هاتبوو: (حکومەتا تورکیا چ ئاستنەگات نائێخیتە بەر کەسێ کو ژێرچاڤدێریا تورکیا دانە بو دەربرینێ ب وێ زمانێ نەتەویی یێ بڤێت بۆ ئاخڤتن و مامەلێن تایبە ، یان د بازرگانی و خواپەرستی و رۆژنامەگەری و چاپەمەنی ب هەمی شێوێن خۆڤە یان د کومبوونێن سیاسیدا .

راهینان

زنجیرەکا پەیمانا بەحسێ کوردان و هەندەك ژ مافێن وان دکەن

بۆچی مافێ کوردان وەکو پێدڤی و چوارچوڤێ پەیمانێت نیف دەولەتی بەرچاڤنەکریە

قوتابی بۆ وانەیێن دا هاتی ب پێنچ دێران وێ بەرسڤێ ئامادەکەت

کێشەیا موسل وراسپاردێن جڤاتا نەتەوان سەبارەت کوردان :

دەمێ دەولەتا تورکی هاتیە دامەزراندنی ، کەمالیان داخازا ڤەگەراندنا ویلایەتا موسل کر بۆ تورکیا . پشتی هەردوولا ریکەفتین ل کونگرێ لۆزانا هەردوولایێن تورکیا و بەریتانیا بریاردا کو کێشەیا موسل ل پرۆگرامێن دانوستاندنێن خۆ دویربێخن . و دەمێ نەھ هەیڤان دیاکر بۆ هەردوو حکومەتێن بەریتانیا و تورکی بۆ چارەسەرکرنا ڤێ کێشێ ئیخنە بەردەم جفاتا مللەتان پشتی هەردوو لا ریك نەکەفتین جفاتا مللەتان بریاردا لێژنەکێ فرێکەن . بۆ رونکرنا راستیا سەبارەت ویلایەتێ . پشتی سەرەدانا دەڤەرێ و گوهدانا هێجەتێن هەردوولایەنا و چاڤپێکەفتن دگەل ژمارەکا خەلکێ دەڤەرێ کری لێژنێ پێشنیارکر و ژبەر پاراستنا بارێ ئابووریێ عێراقێ لدویف ڤان مەرجیێن خوارێ پێدڤیە ویلایەت ب کەڤیتە سەر عیراقێ ڤە :

١ – هەتا نزیکی ٢٥ سالان ئەڤ ویلایەتە بکەڤیتە بن چاڤدێریا جفاتا مللەتان .

٢- پێدڤیە ل دمێ دیاری کرنا کاربەدەستان بۆ بڕیڤەرنا نڤێسینگەهێن وەلاتی ئارەزوویێن کوردان ب بها بهێنە وەرگرتن و زمانێ فەرمانگەھ و قوتابخانان ل دەڤەرێن کورد لێ ئاکنجی کوردی بیت .

ئەوبوو ل ١٩٢٥/١٢/٦ جفاتا مللەتان بریارەکا بڤی شێوەی ل دەربارەی کێشەیا موسل دەرکر .

پەیمانا سالا ١٩٣٠ی دناڤبەرا عیراقی و بەریتانیادا :

جهێ سەرنجراکێشانێ یە کو ئەڤ پەیمانە بۆ داوی هێنان ب ئینتدابا بەریتانی ل سەر عیراقێ گرێدا ، تێدا بریار دا بوو عیراق ل سالا ١٩٣٢ز دا سەربەخوبیت و ببیتە ئەندام ل جفاتا مللەتان . ب هیچ جۆرەکی ناڤێ کوردان تێدا نەهاتبوو ، هەتا ئەوراسپاردێن لێژنا جفاتا مللەتان یێن سالا ١٩٢٥ز ئاماژە پێنەکربوو . ژبەر هێندێ ئەڤەبوو ئەگەرێ نەرازیبوونا کوردان ، بتایبەت ل باژێرێ سلێمانیێ کو دئەنجامدا راپەرینا بەردەرگەهێ سەرای باژێرێ سلێمانی سالا ١٩٣٠ز پەیدابوو. کو قوتابیان رۆلەکێ گرنگ دێت بینی و کار ب دەستێن دەولەتا عیراقێ بتوندی بەرسڤا وان دا و چەندین کەس تێدا هاتنە کوشتن و بریندارکرن . هەر ژ بەرڤێ چەندێ دبێژنە رۆژا رویدانێ شەشێ ئێلۆنا رەش یان شەشێ ئیلۆنا خویناوی .

پەیمانا سەعەد ئاباد سالا ١٩٣٧ز:

ل رۆژا ٨ی تیرمەها سالا ١٩٣٧ز پەیمانا سەعد ئاباد دناڤبرا عیراق و تورکیا وئەفغانستان و ئیرانی دا ل (تەهران) ێ پایتەختێ ئیرانێ مۆرکر ، ودخالا حەفتێ یا پەیمانێ دا هاتبوو :

هەمی لا سۆزیٚد دەن کو چ ل دەڤەریٚن سنووری بیت و چ ل دەڤەریٚن دی یێن وەلاتی ریٚکێ نەدەن بۆ پێك ئینانا کومەلێن چەکدار یان کومەل یان هەر تشتەکێ دی ببیتە ئەگەرێ تێکدانا ئیمناهیێ ، یان زیانێ بگەهینیتە رژێما دەسهەلات . مەرەم ژڤێ ریٚگرتێ ئەو بوو ژ خەباتا کوردان ل هەرسێ دەولەتێن عیراق و ئیران وتورکیا .

رۆلێ رەشەنبیران د شۆرەشاندا :

د ماوێ دناڤبەرا هەردوو شەرێن جیهانیدا چەندین شۆرەش وراپەرین ل هەمی بەشێن کوردستانێ بەرپابوون ، بۆ بدەسڤەئینانا مافێن نەتەویێن کوردان ، بەلێ تێبینی دهێتەکرن کو پتریا وان شۆرەشان بناڤێ سەرکردێن وان بناڤبریە ، کو یان شێخێ تەریقەتا سۆفی یان سەرۆك عەشیرەت بووینە ،د دەمەکیدا خەلکێ رەوشەنبیر ژی بەشداری تێدا کریە و رۆل د هەلگیرساندن و رویدانات دا هەبویە . بۆ نموونە کو مەلا ئازادی رۆلەکێ مەزن هەبوویە د نەخشەکێشانێ دابۆ شۆرەشا شێخ سەعیدی ل کوردستانا باکور . و ژمارەك ژ ئەفسەرێن خویندەوار رۆلەکێ گرنگ د شۆرەشێن شێخ مەحموددا هەبو و هەروەسا سمکۆی پەیوەندیەکا موکم دگەل کەسایەتیا رەوشەنبیرێ کورد عەبدولرەزاق بەدرخان هەبوو . بەلێ شۆرەشا ئارارات و دەرسیم ، هەروەسا راپەرینا (بارزان) یا دووێ ل سالا (١٩٤٣ز-١٩٤٥ز) بناڤێ سەرکردانا ڤکریە .

پەیوەندی دناڤبەرا بەشێن کوردستانێ :

هەر چەندە پەیوەندی دناڤبرا ڤان شۆرەشان دا یا کێم بوون ، بەلێ نموونا پەیوەندیا دناڤبەرا سمکوێ وشێخ مەحموددی ددەست مەداهەیە ، کو سمکۆی ل سەردەمێ ئیدارا دووێ یا شێخ مەحوودی سەرەدانا باژێرێ سلێمانی کریە .

دگەل وێ چەندێ دەولەتێن دەسهەلاتدار گەلەك ب توندی بەرهنگاری ڤان شۆرەشان بووینە ، هەتا ژمارەك ژ سەرکردێن ڤان شۆرەشا ژناڤبرن . بەلێ دبیت دوی ماوەیدا شورەشێن شێخ مەحوودی پتر دەسکەفتی هەبیت ، ئیدارا دووێ یا (شێخ مەحوودی ل سالا ١٩٢٢ز ل باژێرێ سلێمانی پێك هات . وبرایێ وی شێخ قادرێ حەفید بۆ ئێکەم سەرۆك وەزیرێ کورد دمێژوویدا .

هەڤکاری دناڤبرا دوژمنێن کوردادا :

هێزێن نیڤ دەولەتی و هەرێمایەتی ژ ناڤبرنا شۆرەشێن کوردیدا هەڤکاربوون ، د ئەنجامدا شۆرەشێن کوردی . نەشیان بەرهنگاریا وان هەمی هێزابین و ژناڤچون و ئینکلیزا رولێ گرنگ هەبوو ژناڤبرنا شورەشێن کوردستانا باشوور هەروەسا فەرەنسا وهاریکاریا تورکیا دابو ژنافبرنا شۆرەشا شێخ سەعیدێ پیران ل کوردستانا باکور رۆل هەبوو . هەروەسا کەمالیان دربەکێ کاریگەر ل سمکۆیێ شکاك دا . هەر چەندە شۆرەشا وی ل کوردستانا ئیرانی بوو .

دگەل هندێ لایەنێ نەتەوایەتی و ئایینی رۆل هەبویە دڤان شورەشادا بەلێ ب شێوەکێ گشتی ، لایەنی نەتەوایەتی پتر یێ زالبوو بسەر لایەنێ ئاینیدا ، تیکەلکرنا ڤان هەردوولایەنا ، رێگبوون بەرامبەر هێزبوونا شورەشا هەر چەندە دەسهلاتدارین دەولەتا عیراق و تورکیا وئیران زۆر بتوندی بەرهنگاری ڤان شۆرەشان بوینە . بەلێ ئەڤێ چەندێ کورد

پالنەدان کو کارێن تیرۆری دژی خەلکێ سڤیل ئەنجام بدەت ، ئەڤەژی لایەنەکی پرشنگداریّ شۆرەشێن کوردینە .

شۆرەشا دوێ یا (بارزان) (١٩٤٣– ١٩٤٥) د چەند روویەکادا جهێ سەرنج راکێشانێ یە . بۆ جارا ئێکێ دڤێ شۆرەشێ دا کەسایەتیا مەلا مستەفا بارزانی وەکو سەرکردەیەکی کورد دەرکەفت . کو ل پشتی هینگێ رۆلی وی دخەباتا نەتەوایەتیا کوردی دا بەردەوام بوو ، پارتا هیوا کو پارتەکا سیاسیا کوردی بوو ل سالا ١٩٣٩ هاتبو دامەزراندن ، لایەنگەریا ڤێ شۆرەشێ کر ، هەروەسا هەرچار ئەفسەرێن ناڤدارێن کورد(مستەفا خۆشناو، محەمەد قودسی ، خێروللا عەبدولکریم ، عیزەت عەبدولعەزیز) پەیوەندی ب شۆرەشێ کرێن کو خەلکێ سلێمانی و هەڤلێر و ئامیدیی بوون بڤی کارێ وان خەباتا سوران وبادینان پێکڤە کرێدان .

راهینان

بەرسڤا راست هەلبژێرە :

١– نەحەزێن کوردان د دژایەتی کرنا کوردستانێ دا دریّککەفتینە .....کورد چاوا بەرامبەر ڤان رەفتارێ بکەن

أ–دگەل وان شەڕی بکەن

ب– دبلۆماسیەت ودیالۆگێ دگەل بکاربینن.

٢–دڤی سەردەمی دادەرفەتەکا مەزن بۆ کوردان پەیدابوویە بۆ دەسپێکرنا ڤێ دەرفەتێ پێدڤیە :

أ–دناڤبەرا خۆدا تەبا وبرابن .

ب– ئێك دو قەبول نەکەین .

پرسیار :

١- بۆچی د ماوێ شەرێ ئێکێ یێ جیهانێدا،زیانەکا مەزن ب کوردان کەفت ، هەر چەندە کورد لایەنەکێ شەری نەبوون ؟

٢- دەربارەی کومەلا عەزمی قەوی کوردستانێ چ دزانی ؟

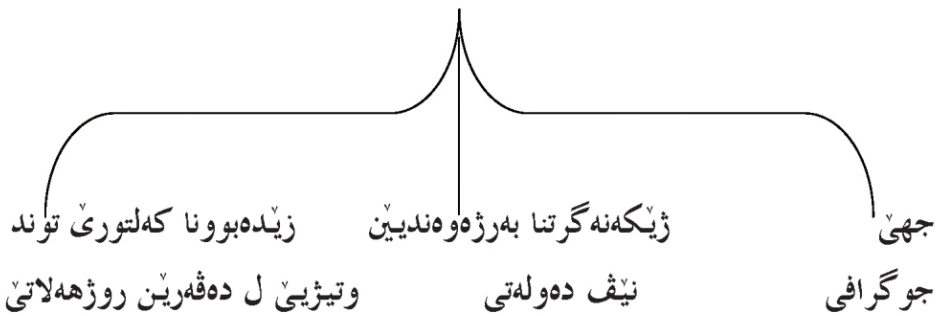
٣- شۆرەشا مەشروتیەت (دەستوری) چ کاریگەری ل سەر باروذوخێ سیاسی یێ کوردستانێ هەبوو ؟

٤- گرنگیا پەیمانا سێڤەر چ بوو روون بکە ؟

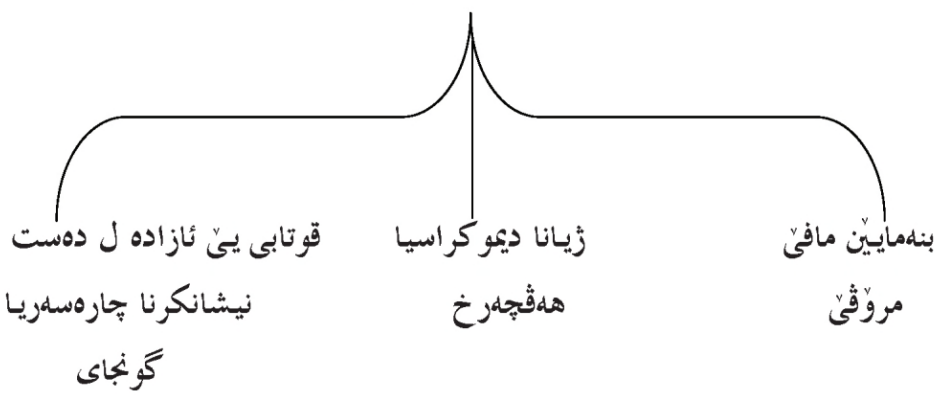
٥- بۆچی شۆرەشا دووێ یا بارزان (١٩٤٣-١٩٤٥) تایبەتمەندیا خۆ دناڤ شۆرەشێن دی یێن کوردان دا هەیە ؟

راهێنان

میژوویا گەلێ کورد هەروەکی میژوویا گەلێن دی ، خوّشی و نەخوّشی تێدا هەنە .بەلێ دوژمنێن کوردان ب درندانە هێرش کریە سەر کوردان .... کورد ژی بونە قوربانییێن ڤی فاکتەری :

((چارەسەرکرنا سیاسیا ئاریشێ)) ب رێکا :

کوردستان پشتی شەرێ دوێ یێ جیهانی تا سالا ١٩٥٨ێ

ب داوی هاتنا شەرێ دوێ یێ جیهانی ، قوناغەکا نوو د میژوویا کوردی دا دەست پێدکەت کو تێدا گهۆرینا بارودۆخێن نیف دەولەتی وهەرێمی ، گهورینەکا دیار و ئاشکرا ل سەر بارودۆخێ کوردستانێ ژی هەبوو.

ژلایێ سیاسی ڤە، هەست ب پێشکەفتنا چالاکیێن سیاسی ل کوردستانا عیراقێ وئیرانێ دهیتە کرن بەلێ ل کوردستانا تورکیا ، ژبەر ب کارئینانا سیاسەتا ئاگر وئاسنی بەرامبەر بزاڤا نەتەوەیی وسیاسیا کوردی ، هەست ب هەبوونا چالاکیێن سیاسی و نەتەوایەتیا کوردی ل ڤێ بەش کوردستانێ نەدهاتەکرن ، کوردستانا باشور (عیراق) زۆر چالاکیێن سیاسی و نەتەویی بخۆڤە دیتینە ژوان دامەزراندنا چەندین پارت و ریکخراویێن سیاسی کو گرنگترین ژوان ئەڤە بوون :

- لقێ کوردی - پارتا کومۆنیستا عیراقی (حزبا شیوعیا عیراقێ):

سالا ١٩٤٥ێ کونگرێ ئێکێ یێ پارتا کومۆنیستا عیراقێ ل باژێرێ بەغدا هاتە گرێدان ئەندامەکێ کورد تێدا پشکداری کر کو ب ناڤێ (مەلا شەریف) بوو. ڤەکرنا لقێ کوردی یێ ڤێ پارتێ لپەی بەندێ (٢٧) ژ پەیرەوێ ناڤخۆیێ یێ پارتی ب بریارەکا کونگرێ هاتە پەسەندکرن . ئەڤ لقێ کوردی ب شێوەکی نهێنێ کاردکر و باژێرێ هەولیرێ مەلبەندێ سەرکیێ لقێ بوو . وسنۆرێن چالاکیێن وێ ژبلی هەولێرێ ل باژێرین کەرکوك و سلێمانی نەد بوری .

-پارتا کومۆنستی (حزبا شیوعی) ل کوردستانا عیراقێ (شۆرش) :

ل پایزا سالا ١٩٤٥ێ هاته دامەزراندن . سالح حەیدەری سکرتێرێ پارتی بوو . رەشید عەبدولقادر ، عەبدولسەمەد محەمەد ، نوری محەمەد ئەمین) رۆژنامەك ژی بناڤێ (شورەش) دەرێخست. پشتی دەرچوونا رۆژنامێ ، پارت ب ناڤێ رۆژنامێ هاته بناڤکرن . باژێرێ هەولێرێ مەلبەندێ سەرەکیێ ڤێ پارتێ بوو ، ئارمانجا وێ پێك ئینانا کارگێریەکا نەمەرکەزی بوو بۆ کوردان .

- پارتا رزگاری کورد (حزبا رزگاری کورد):

ل شوباتا ١٩٤٥ێ ئەڤ پارتە هاتە دامەرزاند هژمارا ئەندامیێن وێ زێدەتر ژ چار هزار کەسان بوون . ئارمانجاڤێ پارتێ نەهێلانا چەوساندنا نەتەویی دژی کوردان. و چارەسەرکرنا ئاریشێن جڤاکی و ورارکرنا لایەنێ ئابوری و رەوشەنبیری بوو. ب هەردوو زمانیێن کوردی و عەرەبی دەرچوو . هەروەسا (رزگاری) هەولدا دەنگێ کوردان بگەهینتە ئاستێ نیڤ دەولەتی ل سالا ١٩٤٦ پشتی گریدانا کونگرەێ پارتی بریار هاتە دان کو پارتا رزگاری کورد بهێتە هەلوەشاندند وەکو ریێخوشکەرەك بۆ دامەزراندنا پارتی دیموکراتی کورد .

- پارتی دیموکراتی کورد:

ژ ئەنجامێ پشکداریا هژمارەکا شۆرەشگیرێن باشورێ کوردستانێ د کومارا کوردستانێدا ل رۆژهەلاتا کوردستانێ . دماوەکی دا کو پارتی دیموکراتی کوردستانا ئێران ل ویرێ هەبوو . هزر ل وێ هاتە کرن کو پارتەکا

تایبەت ب کوردێن کوردستانا عیراقێ ڤە بهێتە پێك ئینان . و ژ ئەنجامێ پەیوەندی کرن ب چەند کەسایەتیێن کوردی ل کوردستانا عیراقێ وك کومەل وپارتێن وی بەشێ کوردستانێ . ل ١٦ێ تەباخا ١٩٤٦ێ کونگرێ دامەزراندنا پارتی دیموکراتی کورد ل بەغدا هاتە گرێدان . کو تێدا ئەڤ کەسایەتیێن ل خارێ بۆ پۆستێن گرنگ هاتنە هەلبژارتن :

١- مستەفا بارزانی بۆ سەرۆکێ پارتی

٢- شێخ لەتیف شێخ مەحمود بەرزنجی بۆ جێگرێ ئێکێ یێ سەرۆکی .

٣- کاك زیاد بۆ جێگرێ دووێ یێ سەرۆکی .

هەروەسا ئەندامیێن مەکتەبا ناڤەندی و مەکتەبا سیاسی هاتنە دیارکرن .

مەکتەبا سیاسی بریاردا کو بارەگایێ سەرەکی ل باژیرێ بەغدا بیت . هەروەسا رۆژنامە رزگاری بوو زمانحاڵ پارتی دیموکراتی کورد . ئەڤێ پارتێ چەند ئارمانج هەبوون ، ژلایێ سیاسی رزگاربوون ژ ئیمپریالیزمێ و دامەزراندنا کومارەکا دیموکراتیا ئیککگرتی بۆ عیراقێ . کو مافێن کوردان تێدا بهێنە دابین کرن ول بیاڤێ ئابوریێ ژی پووتە دان ب پیشەسازیێ و چاندنێ و خۆمالی کرنا سامان و داهاتیێن نیشتمانی ئارمانجێن سەرەکی بوون . ژلایێ جڤاکی ژی ڤە حزبێ داخوازا یەکسانیا جڤاکی و ژناڤبرنا نەزانین و نەخویندەواریێ دکر .

ل ٢٦ێ کانونا دووێ ١٩٥٣ێ گونگرێ سیێ یێ پارتی ل باژیرێ کەرکوکێ هاتە گرێدان . ئێك ژ بریارێن وێ گهورینا ناڤێ (پارتی دیموکراتی کورد) بوو بۆ (پارتی دیموکراتی کوردستان) دبریارەکا دی ژی ، رۆژنامە ((خەبات))ل جهێ رزگاری ، بو زمانحاڵ پارتی .

-کۆمارا کوردستانێ و کارتێکرنا وێ ل سەر رەوشا سیاسیا کوردستانی .

- رۆلێ پارتێن سیاسی :

ل رۆژهەلاتا کوردستانێ ، ل ١٦ی تەباخێ سالا ١٩٤٢ێ کومەلا ژیاندنا کوردستانێ (ژکاف) ل باژیرێ مهاباد دروست بوو . ئارمانجا سەرەکی بجهئینانا ئوتۆنۆمیی بۆ کوردستانا ئیرانێ . ل ئەیلولێ سالا ١٩٤٥ێ ئەڤ کومەلە هاتە گوهۆرین بۆ حیزبا دیموکراتی کوردستان . ئارمانجێن سەرەکی یێنئەڤێ پارتێ پێك هاتبوون ژ:

١- دڤێت کوردێن ئیرانی ب چارچووڤێ سنورێ دەولەتا ئێرانی ئوتۆنۆمی بۆ بهێتە دان .

٢- دڤێت زمانێ کوردی ل خاندنگەهان دا بهێتە بکارئینان و ببیتە زمانێ فەرمی د کاروبارێن ئیداری دا .

٣- لپەی دەستورێ ئیرانێ ، ئەنجومەنەکێ یاسادانان بۆ کوردستانا ئیرانێ بهێتە دامەزراندن . مافێ سەرپەرشتی و چاڤدێریا کاروبارێن گشتی تێدا هەبیت

٤-هەموو فەرمانبەرێن دەولەتێ ل کوردستانێ دڤێت کوردبن

٥- پێدڤیە ئێك یاسا بۆ جۆتیار و خودان مولکان بهێتە پەیرەوکرن ، دگەل مسۆگەرکرنا پاشەرۆژا هەردوو تەخ و چینان .

٦- پارتی دیموکراتی کوردستان هەول ددەت بۆ دامەزراندنا پەیوەندیێن براینیێ دگەل ئازەریان ، وئەو کێماتیێن نەتەویی وەکی ئەرمەن وئاشۆری کو ل ئازەربیجانێ دا ژیان .

٧- پارتی دیموکراتی کوردستان خەباتێ دکەت پێخەمەت چاککرنا بارودۆخێ ئابوری و مەعنەویێ مللەتێ کورد . دریکا ڤەدیتنا داهاتێ

سروشتیێ جوربەجورێ کوردستانێ ، و پیشئیخستنا چاندنێ ، وبازرگانیێ و رارکرنا ساخلەمی و خواندنێ .

دامەزراندنا کۆمارا کوردستانێ :

دامەزراندنا کۆمارا ئۆتۆنۆمیا ئازربیجانێ ل ١٢ ێ کانونینا ئیکێ ١٩٤٥ێ .ب هاریکاریا ئێکەتیا سۆڤیەتی ، ریخۆشکەر بوو بۆ دامەزراندنا کۆمارا کوردستانێ ل ٢٢ی کانونینا دوێ ١٩٤٦ ل مهابادێ .ل١١ شواتا هەمان سالێ، قازی محەمەد بۆ سەرۆك کۆمار و ئەنجومەنێ وەزیران ژی هاتە راگەهاندن .

حاجی بابە شێخ – سەرۆکێ وەزیران .
محەمەد حوسێن سەیفی قازی – وەزیرێ شەری .
محەمەد ئەمین موعینی – وەزیرێ ناڤخۆیی .
دگەل (١١) وەزیرێن دی ، بو وەزارەتێن دی ، کەسایەتیا قازی محەمەد کو ژ بنەمالا قازیێن مهابادێ بوو . رۆلەکێ زۆر هەبوو ل کومکرنا خەلکێ موکریان ل دۆر کۆمارێ .

- دەستکەفتیێن کۆمارێ :

هەر چەندە ژیێ ئەڤێ کۆمارێ ،یێ کورت بوو. ئەو بوو ل ١٧ێ کانونینا ئیکێ ١٩٤٦ ل سەر دەستێ هێزێن ئیرانێ ،داوی ب ئێکەمین کۆمارا کوردی دمێژوویێ دا هات .بەلێ دڤێ ماوێ کورتدا چەندین دەسکەفتێن گرنگ ب دەستڤەئینان .

١– کۆمارا کوردستانێ هەول دا ، لدویڤ شیانا ، سەربەخویێ د کوردستانێدا

دامەزراند .ئەڤ کومپانیە ژی ب شێوەکێ سەرەکی ب بشتەڤانیا چینێن دەولەمەند ل مهابادێ هاتە دامەزراندن .

٢- زمانێ کوردی بۆ جارا ئێکێ بوو زمانەکێ فەرمی ،وزاروکێن کوردان ب زمانێ زکماکی دخواند ، قوتابخانە بۆ ڤەکرن و هەر چەندە ل دەسپێکێ ماموستایێن کوردان نەچار بوون ،زارێ فارسی بۆ قوتابیان وەرگێرن بۆ زمانێ کوردی ،بەلێ بەری ژناڤبرنا کۆمارێ پەرتوکێن کوردی بۆ قوناغا سەرەتای چاپکربون .

٣- رۆژنامەگەریێن کوردی ل کوردستانا ئیرانێ ، وەرارکرنەکا بەرفرەھ ب خۆڤە دیت ئەو بوو (رۆژنامە کوردستانێ)و گۆڤاریێن (گروگالێ مندالانی کورد) و (هەلالە) و(هاواری نیشتمان) و(کوردستان) ل سەردەمێ کومارا کوردستانێ بەلاڤ دکرن .

٤- هەر وەسا ئێزگەیەکێ رادیۆیێ ل مهابادێ دامەزراند ،هەر چەندە بەخشێ وێ ل پایتەختی و دەوروبەرا نەدبۆری بەلێ گرنگیەکا مەزن هەبوو ژڤی لایڤە کو جارا ئێکێ بوو دمیژویدا ،دەست هەلاتەکا کوردی ئێزگەکێ تایبەت ب خۆڤە هەبیت .

٥- دامەزراندنا پەرتوکخانەکا نەتەوەی ل مهابادێ .

٦- دابینکرنا چاڤدێریا چڤاکی بۆ ئێتیما و خواندن بۆ هەردوو رەگەزان (نێر و مێ) ئامادەکر .

٧- بۆ جارێ ئێکێ ئافرەتا کورد دژیانا سیاسی و روشنبیریدا پشکداری کر .

٨- بازرگانی دوەرارێ دا بوو .

هوییێن ژناڤبرنا ئەڤێ کومارێ:

ل دەمەکیدا کو ئێکەتیا سۆڤیێتی رۆلەکێ مەزن هەبوو ژ بۆ دامەزراندنا کۆمارا ئۆتۆنۆمی ل ئازربیێجانی و ،کۆمارا کوردستانێ ل ئیرانێ .

ژ بەر ئەوێ راوستاندنا هاریکاریێ بو ئەڤان هەردوو کۆماران ژی ، کار تێکرنەکا سەرەکی هەبو د ژناڤبرنا کۆمارا ئازربیێجانێ ل دەستپێکێ ، و کۆمارا کوردستانێ ژی پشتی هنگي . هەروەسا پشتەڤانیکرنا وەلاتێن یەکگرتوو بریتانیا ژی بۆ دەولەتا ئیرانێ هوکارەکی دیێ بهێزبو بو ژناڤبرنا ئەفێ کومارێ .

هەروەسا ل سالا١٩٤٦ هێشتا لەشکرەکێ بهێز ل کۆمارێ درست نەببو ،و چەکەکێ گران و کەسانێن مەشق پێکری وەکی بێدڤی نەبوون .

ئەڤجا دەمێ ئامادەبونا لە شکرێ ئیرانێ بۆ هێرشکرنێ ل سەر کۆمارێ ئاشکرابوی. قازی محەمەد داخاز ژ هۆزاکر کو شەرێ بەرگیری کرنێ بکەن ،بەلێ پرانیا هۆزان پشتەڤانی بۆ نەکر .ئەگەرێ ئەڤێ ژی دزڤریتە ڤە بۆ لەواز بوونا هەستێ نەتەوایەتیێ ل ناڤ بەرا ئەڤان هۆزادا .

دگەل ڤێ چەندێ خرابیا بارودۆخێ ئابووری ئەگەرەکێ دیێ روخاندنا ئەڤێ کومارێ بوو .و بهێزبوونا دبلۆماسییەتا ئیرانێ وکێم ئەزمونا سەرکردێن ئەڤێ کۆمارێ ژ لایێ سیاسی ودبلۆماسیڤە هۆکارەکێ دی یێ وی چارەنڤیسی بوو ، کو تووشی کۆمارا کوردستانێ بوی .

چارەنڤیسێ سەرکردێن کۆمارێ :

پشتی کو قازی محەمەد گەهشتە وێ باوەرێ کو شیانێن بەرهنگاریا سوپایێ ئیرانێ نینن ، ب تایبەتی کو بارودۆخێ نیڤ دەولەتی ب گشتی دبەرژەوەندیا کوردان دا نەبوو بریاردا ژ بۆ پاراستنا گیانێ خەلکێ مهابادێ خۆ بدەتە دەستێ سوپایێ ئیرانێ و دادگەها سەربازیا ئیرانێ قازی محەمەد و سەدری قازی و سەیفی قازی ب گونەها خیانەتکرن ل دەولەتێ تاوان بار کرن . و ل رۆژا ٣١ ئاداری ١٩٤٧ دا ل مەیدانا چارچرا ل مهابادێ سێدارە دان .

کارتێکرنا کۆمارا کوردستانێ ل سەر رەوشا سیاسیا کوردستانێ:

دماوێ یازدە هەیڤادا ژ تەمەنێ ئەڤێ کۆمارێ هژمارەکا زۆرا کوردێن عیراقێ بتایبەتی ژ بارزانیان بسەرۆکاتیا مەلا مستەفایێ بارزانی چونە کوردستانا ئیرانێ ژ بۆ پشتەڤانیکرنێ ژئێکەمین کۆمارا کوردی دمێژوویێدا .

بارزانی باشترین هێزێن چەکدار بون دشەری دا حەتاکو پشتی قازی محەمەد خۆدایە دەستێ ئیرانێ ژی بەرخوانێ دا دبەردەوام بوون .

بەلێ پشتی نەچارکرنێ ژلایێ حکومەتا ئیرانێ و عیراقێ ئو ترکیا ڤە ل سالا ١٩٤٧ بارزانی ل رویبارێ ئاراز دەربازبو و بۆ پەنابەر ئێکەتیا سوڤیەتی . ئەڤە ژی ب رون وئاشکەرا دیاردکەت کو ئەڤ کۆمارە ببوهیڤی و ئومێدا کوردان ل هەمی پارچێن کوردستانێ و ئالایێ ئەڤێ کۆمارێ کو ژ سێ رەنگان ((سور ، سپی، کەسك)) پێك هاتبوو و روژ ل نیڤەکێ بوو ، وئارمێ وێژی پێك هاتبو ئو ژپەرە کی (سومبۆلێ زانین و کەلتوّر) ی و دناڤ روّژێدا (سوم بۆلێ ئازادیێ) بو و و بەرجانێ وێ ژ گولا گەنمی پێکهاتبوو. و بۆ ماوەکێ گەلەك

پشتی ژناۆ برنا ئەڤێ کۆمارێ ژی ب ئالایێ کوردان دهاته دانان .

هەلبەستا ئەی رەقیب کو لوی سەردەمی سرۆدەکا نشتیمانی بوو ، هەتا کو نهۆژی سرۆدەکا نشتیمانییە ل دەۆ هەمی کوردان .

هەردوێ قوونا غێدا پشتی سێدارەدانا قازی محەمەد ، مەلامستەفایێ بارزانی هەلویستەکێ باش هەبوو ل دەف کوردان .

کو خۆ نەدا دەستێ دوژمنان و ل سالا ١٩٤٧ هەتاکو ١٩٥٨ ل ئێکەتیا سوڤیەتی وەکو پەنابەر ل وێرێ مابو و ل سالا ١٩٥٨ ژبەر گهورینا بارودۆخێ عیراقێ ڤەگەریا ئەڤي وەلاتی .

چالاکی :

گرۆپەك ژ قوتابیان راپۆرتەکێ ل سەرکۆمارا کوردستانێ ئامادە بکەن بۆماوێ نیڤ دەمژمێری و دوانا داهاتیدا دان وستاندن لسەر بهێنە کرن .

پرسیارێن بەندێ شەشێ

١- تو چ ژدەرباڕەی ئەڤان دزانی

أ) کومەلاْ ژیاندان ل کوردستانێ

ب) پارتی دیموکراتی کورد .

ت) پارتی رزگاری کورد (حزبی رزگاری کورد)

٢- گرنگترین دەستکەفتێن کۆمارا کوردستانێ دیاربکە

٣- ئەگەرێن ژناڤبرنا کۆمارا کوردستانێ چ بوون ؟

٤- ئارمانجا سەرەکیا پارتی دیموکراتی کوردستان (کو ل سالا ١٩٤٥ هاتیەدامەزراندن) چ بوون؟

٥- رەنگێن ئالایێ کوردان ل سەردەمێ کۆمارا کوردستانێ بژمێرە .

٦- ویلایەتێن ئێگرتیێن ئەمریکا و، بەریتانیا ،چ هەلویستەك بەرامبەری کۆمارا کوردستانێ هەبوو؟

٧- چارە نڤیسێ سەرۆکێن ئەڤێ کۆمارێ پشتی ژناڤبرنا وێ یێ چاوا بوو؟

٨- نمونەکێ ل سەر پشتەڤانیکرنا کوردێن عیراقێ ژبو کۆمارا کوردستانێ بەرچاڤ بکە.

٩- ل پاهییزا سالا ١٩٤٥ دا ، چ پارت ل کوردستانا عیراقێ هاتە دامەزراندن؟

کوردستانا عیراقێ پشتی شۆرەشا ١٤ ی تیرمەها ١٩٥٨

شۆرەشا ١٤ ی تیرمەها ١٩٥٨ :-

ژئەنجامێ راپەرینا جەماوەری یا گەلێن عیراقێ و تەپەسەرکرنا وێ ژلایێ دەسەلاتدارێن عیراقێ قە و ل ژێر کاریگەریا شۆرەشا ٢٣ تیرمەها ١٩٥٢ ل مسرێ و رۆلێ ئەڤسەرێن ئازادی خواز . کومەلەك ژ ئەفسەرێن نشتیمان پەروەر و ئازادی خواز یێن عیراقێ کو م بوون ب مەرەما هاریکاری کرنێ ، دگەل جەماوەری دا تاکو رۆلێ خۆ (د خەباتا نشتیمانی دا ببینن ، بۆڤێ مەرەمێ ژی رێکخراوەك پێك ئینان بناڤێ رێکخراوا ئەفسەرێن ئازادی خواز) ئەڤ رێکخراوەژی ژبلی کەسێن بێ لایەن ئەندامێن پارتی و رێکخراوێن نشتیمانی و شۆرەشگێری ژی دناڤدا بوون .

ژبەر ڤێ چەندێ پەیوەندیەکا راستەوخۆ و بهێزێن نشتیمانی ڤە هەبوو .ژلایەکێ دی ژی پشتی تەپەسەرکرنا راپەرینا سالا ١٩٥٦ ب مەرەما هاریکاریکرن و یەککگرتنا رێزێن گەلی . پارت و رێکخراوێن عیراقێ ل ٩ ئادارا سالا ١٩٥٧ دا بەرەی (یەکیتی نشتیمانی) راگەهاند کو گرنگترین ئارمانجێن وی پێکهاتی بوون ژ :-

وینێ عەبدالکریم قاسم ١٩٥٨- ١٩٦٣

١- دووماهی ئینان ب رژێما پاشایەتی و دانانا رژێمەکا کۆماری نشتیمانی دیموکراسی .

٢- پەیرەوکرنا سیاسەتەکا بێ لایەن .

٣- هاریکاری کرن دگەل بزاڤێن نیشتمانی و نەتەوییێن عەرەب وجیهانی.

پێکهینانا بەرەیێ یکەتیا نیشتمانی خەباتا ئەفسەرێین ئازادیخواز گەرمتر لێ کر .بەرسپێدە یا ١٤ی تیرمەها ١٩٥٨ل رادیۆیا بەغدا شۆرەش هاتە راگەهاندن و بانگەوازیا کۆماری هاتەکرن و داخواز ژ هەمی جەماوەرو هیزێن نیشتمانی کر بۆ هاریکاری کرنا رژێمێ نوی .

شۆرەشا ١٤ی تیرمەها ١٩٥٨ پێنگافەکا مەزن هاڤێت بەرەف پێش ئێخستنا وەلاتی ، ژ دەستکەفتییێن شۆرەشێ وەکو :-

١- راگەهاندنا کۆماری کۆ دویماهیك ئینانا پاشایەتی بوو.

٢- ریێك هاتە دانا بۆ هێزیێن نیشتمانی و شۆرەشگێری ب ئازادی کار بکەن ،هەروەسا دەستە بەرکرنا ئازادی یا رۆژنامەگەری .

٣- راگەهاندنا دەستورێ کاتی کۆ مادی سیێ ئاماژا وێ چەندێ دەکەت کۆ کورد وعەرەب هاوبەشن دڤی نیشتمانی دا(عیراق).

٤- بەشداری کرنا هێزیێن نیشتمانی دەستهەلاتێدا .

٥- لێبورینا گشتی بۆ هەمی نیشتمان پەروەر و شۆرەشگیرو وئازادکرنا گرتییێن سیاسی .

٦- پەیرەوکرنا سیاسە بێ لایەن ل دگەل ولاتێن خودان شیان .

هۆکارێن شکەستنا شۆرەشا ١٤ی تیرمەهێ وژناڤچوونا رژێما قاسمی :

١- ڤەکێشانا قاسمی و حکومەتا وی ژ بیروباوەرێن شۆرەشا ١٤ی تیرمەهێ .

٢- ململانێ و دوبەرەکی دناڤبەرا هێزێن نیشتمانی ودیموکراسی دا.

٣- رێککەفتنا هیزێن کەڤنە پارێز و رگەز پەرستێن نڤخوّد .

٤- دوژمنکاری و پیلانگێرانا هێزێن ئیمریالیست و رژێمین کەڤنە پاریزێن دەوروبەرێ عیراقێ .

٥- دوژمنکاری قاسمی بۆ کوردان و دانپێنەدان ب مافێن وان یێن نەتەوەی کو بۆ ئەگەرێ بەرپابوونا شۆرەشا ئیلوّنێ و ئەڤەژی بۆ ئەگەری مەزاختنا داهاتێ عیراقێ بۆ کاڤلکرنا کوردستانێ .

کودەتایا (انقلاب ٨ شواتا ١٩٦٣ز) :-

ژئەنجامێ سیاسەتا دیموکراسی یا قاسمی هێزێن کەڤنە پارێز بە تایبەتی بەعسی و هیزێن ئیمپریالیست مفا وەرگرت و کەفتنە دهاریکاریا ئیك و دوو دا، تا وەکو ل رۆژا ٨ی شواتا ١٩٦٣ بەعسی شیان ب کو دەتایەکا سەربازی دەسهەلاتێ ل عیراقێ بدەستڤەبینن وقاسمی و هەڤالێن وی ژناڤ بن .بەعسیان هەر چەندە ل دەسپێکا دەسهەلاتا وان راگەهاند کۆ وان دڤێت چارە سەریا مەسەلا گەلی کورد بکەن د کوردستانی دا ،بەلێ هند پێڤەنەچۆ هیرشەکا درندانە کرە سەر کوردستانێ . رژێما بەعسی سیاسەتەکا دکتاتوریانە یا دژوار دژی هەمی هێزیێن نیشتمانی ونەیارێن خۆ دەستپێکر . رێکخراوەکا تیرۆرستی بناڤێ (گاردا نەتەوەیی) (الحرس القومی) پێکئینا بۆ تەپەسەرکرنا

نیشتمان پەروەرو دیموکراسیخوازیێن وەلاتی دزایندانا دا و ل ژێر ئەشکەنجێ دانێ گاردا نەتەوەیی ب هزاران کوشتن وبدەهان هزار کەس ژی بێ سەروشین کرن .

ژئەنجامێ ململانەیا دناڤبەرا سەرۆك کوماری (عبدالسلام عارف) و بەعسیان دا ل ١٨ی چریا دووێ ١٩٦٣ عبدالسلام عارف ب کودەتایەکا سەربازی رابو و بەعسی ژ دەسهەلاتێ دویرخستن و تاوانێن وان ئاشکرا کرن تەرم و وهەستیێن هزاران نیشتمان پەروەران د گوریێن کوم دا هاتنە دیتن .

دەسهەلاتا عبدالسلام عارف پشتی کودەتایا چریا دووی ١٩٦٣ جۆرە ئارامی یەك ب بخۆڤە دیت ئەگەر بهێتە بەراورد کرن دگەل سەردەمێ هاریکاریا وی دگەل بەعسیان ،بەلێ هند پێڤە نەچۆ دەست ب هیرشا کر بۆ سەر نیشتمان پەروەران و شەرەکی دی یێ خوینا وی ل کوردستانی دژی گەلێ کورد دەست پێ کر .

رۆژا ١٣ی نیسانا ١٩٦٦ ژ ئەنجامێ کەفتنا فروکا وی عبدالسلام عارف هاتە کوشتن وپشتی وی (عبدالرحمن عارف) ێ برایێ وی بۆ سەرۆك کۆمار .

عیراق لە سەردەمی عبدالرحمن عارفی دا چ کهورینیێن بنەرەتی تیدا روی نەدان ، و سیاسەتا حکومەتێ هەر بەردەوامی یا سەردەمێ عبدالسلام عارفێ بوو . ژبەر ڤێ چەندێ گەلێ عیراقێ نەدرازی بوون ژ دەسهەلاتێ . بەعسیان ژی ئەو بارودوخە ب فەر زانی و دگەل هندەك ئەفسەریێن مەزندا ریێك کەفتن و ١٧ی تیرمەها ١٩٦٨دا شیان ب کودەتایەکا سەربازی دووماهیێك ب دەسهەلاتا عبدالرحمن عارف بینن و رەوانەی دەرڤەی وەلاتی بکەن .

رۆڵی کوردا دشورەشا ١٤ی تیرمەها ١٩٥٨دا :-

گەلێ کورد رۆڵەکێ بەرچاڤ هەبوو دشۆرەشێ وپارێزکاریکرنێدا، د ناڤریکخراوا ئەفسەرێن ئازادیخوازا دا هژمارەکا ئەفسەرێن کورد هەبوو ،کۆ رۆل هەبوو د دەست پێکرنا شۆرەش و هێرش برن بۆ سەر کوچکا پاشایەتی و دەزگەهێن دی یێن دەولەتێ . ژبلی وێژی سەرکردایەتیا پارتی دیموکراتی کوردستان زوی پشتگیریا خۆ بۆ شۆرەشێ راگەهاند وهەمی ریکخستنێن دوێ ئامادەبوون بۆ بەرەڤانیێ وریک گرتنێ ل هەمی ناحەزێن دەسهەلاتا کۆمارێ ل کوردستانێ .

هەلویستێ حکومەتا قاسمی بەرامبەری کوردان :-

د چارچووڤێ ئەوێ ئازادیا دیموکراسیا دەسهەلاتا کۆماری پەیداکری پارتی دیموکراتی کوردستان و ریکخراوێن پیشەیی و دیموکراسی وەکی : قوتابیان، لاوان ، ئافرەتان ، مامۆستایان ، ب ئاشکرایی کەتنە د بزاڤێدا هەمی نیشتمان پەروەرێن کورد کۆ د زیندانا دا بوون یان هاتبوونە دویرئێخستن بۆ ناڤەراست و ژێریا عیراقێ هاتنە ئازادکرن و ڤەگەریانە کوردستانێ .

سەرۆک مستەفا بارزانی کۆ ئەو گەلەک سال بوو چوو بوو ئێکەتیا سوڤیەت ڤەگەریا وەکی پەهلەوانەکی نیشتمانی ژلایێ جەماوەری و خەلکێ عیراقێ و کوردستانێڤەپشوازی لێ هاتە کرن .

رۆژنامە خەبات و ژمارەکا دی رۆژنامە و گۆڤارێن کوردی ب ئاشکرایی دەرکەفتن. ئێک ژ پێنگاڤێن گرنگێن شۆرەشا ١٤ی تیرمەهێ پێک هاتبوو ژدان پێدان ب هەبوونا نەتەوێ کورد ل عیراقێ کۆ دماددێ سیێ یێ دەستوورێ بەروەختدا هاتبوو : کورد و عەرەب ب هەڤپشکن دڤی نیشتمانیدا ، مەبەست عیراق .

بەڵێ حکومەتا قاسمی هند ل سەر سیاسەتا نیشتمانی و دیموکراسی یا بەردەوام نەبوو ،پشتی سالەکێ ژ شۆرەشێ و ژ ئەنجامێ ململانێ دناڤ دەسهەلاتێ بخۆ و بەربەرەکانیا هێزێن کەڤنە پارێز وپیلانێن داگیرکەران ،حکومەتا قاسمی بەرەف تاك رەویێ و پشت دانا بنەمایێن دیموکراسی پێنگاڤ هاڤێتن ل بن فشارا هێزێن رەگەز پەرست دا وکەفتنە دژایەتیکرنا گەلێ کورد و ژ سۆزوپەیمانێن خۆ لێڤە بوون .

ل دەسپێکا هەیڤا ئاداری ل سالا ١٩٦١ز بارزانی بەغدا ب جھ هێلا و ڤەگەریا گوندێ بارزان ،هەڤ دەم دا حکومەتا عیراقێ بریارەك دەرئێخست بۆ گرتنا ئیبراهیم ئەحمەد ،کو سکرتیرێ پارتی دیموکراتی کوردستان بوو ، ژبلی وێ ژی حکومەت کەفتە چەکدارکرنا کەڤنە پەرستان و کرێگرتیان دا کو دژی گەلێ کورد ب کاربینن و ل ناڤ هندەك رۆژناما و گۆڤاران دەرکەفت بوو کو رەگەز پەرستان ب ئاشکرایی داخازا حەلاندنا گەلێ کورد کر بوو ئەڤێ چەندێ بارودۆخی زێدەتر ئالوز کر.

بەڵێ سەرکردایەتیا پارتی دیموکراتی کوردستان و بزاڤا رزگاریخوازا کوردی گەلەك هەول وبزاڤ کرن بۆ چارەسەرکرنا کێشێ و گرفتان و ئارامکرنا ڤی بارودۆخی هەتا کو ب رێکێن ئاشتیانە مافێن گەلێ کوردستانێ بهێنە دابین کرن .بۆ ئەڤێ مەرەمێ ژی ل٣٠ی تیرمەها سالا ١٩٦١ز مەکتەبا سیاسی یا پارتی یا داشتنەك دا قاسمی وتێدا داخازا کربوو کو ب ئاشتیانە کێشا چارەسەر بکەت و مافێن کوردان مسۆگەر بکەت وسۆز و پەیمانێن ١٤ێ تیرمەهێ ب بجھ بینیت ،بەڵێ ئەڤیا داشتنامە ژپشت گوهڤەهاڤێت .ئەڤجا ل ٦ێ ئیلوێ ل سالا ١٩٦١ز دا و دبیرەوەریا ساخکرنا راپەرینا (٦)ێ ئیلوێ ل سالا ١٩٣٠ز ل سلمانیێ سەرکردایەتیا پارتی بریاردا کو مانگرتنا گشتی ل سەرانسەرێ باژێر و باژێرکێن

وینێ (مەلا مستەفا بارزانی) نەمر

کوردستانێ رابگەهینت ،بۆ رەت کرنا سیاسەتا نەنیشتمانی یا حکومەتا عیراقی دەرحەق میللەتێ کورد ژ بو پێخەمەت دابینکرنا مافێن نەتەوایەتی بۆ گەلێ کورد. بەلێ دەسەلاتدارێن عیراقێ ب روون و ئاشکرا کەفتنە گیانێ ئازادیخوازان و نیشتمانپەروەرایێن کورد و لە شکرەکێ مەزن ل کوردستانی کومکر ،و فرۆکێن شەرکەرێن عیراقێ گوندێن بارزانیان توپ بارانکرن .

رۆژا (١١)ێ ئیلۆنێ ل سالا ١٩٦١ز لەشکرێ عیراقێ هێرشەکا بەرفرەھ کرە سەر کوردستانێ و گەلێ کورد ژی ژخانەقین ھەتا زاخۆ کەفتنە بەرگریکرنێ .بڤی شێوەی شۆرەشا ئیلۆنێ بەرپا بوو .دروشمێ وێ یێ سەرەکی ژی (دیموکراسیەت بۆ عیراقێ و ئۆتۆنۆمی (خۆدێڤەبەری) بۆ کوردستانێ) بوو .

شۆرەشا ئیلۆنێ پشتی کودەتایا (انقلاب) ٨ێ شواتێ ١٩٦٣ز :

بەعسی شییان ل ٨ێ شواتێ ل سالا ١٩٦٣ز دا ب کودەتایەکا سەربازی قاسمی ژناڤ ببەن ودەسەلاتێ ل عیراقێ وەربگرن . پشتی دەسەلات وەرگرتی بەعسییان پەیوەندی ب شۆرەشا ئیلۆنێ کر ب مەرەما دانوستاندنێ ، سەرکردایەتیا شۆرەشی بەرهەڤیا خۆ نیشاندا ودانوستانان دەست پێکر . بەلێ دەمێ بەعسییان هەست پێکری کو جهێ پێین وان ب هێزو موکوم بوویە ول ٩ێ خوزیرانێ ل سالا ١٩٦٣زدا هێرشەکا سەربازی یا بەرفرهە کرە سەر کوردستانێ و ب دەهان گوندێن وان سوتن و ب هزاران مال ژی هەرڤاندن و ژمارەکا گەلەك ژی ژ هاولاتیێن بێ گونەهـ شەهیدو بریندار بوون . بەعسییان دۆرپێچەکا ئابووری یا دژوار ئێخستە سەر کوردستانێ و سیاسەتا برسیکرنا گەلێ کوردستانێ و کاڤلکرنا وەلاتێ ب کارئینا .وحوکمێ عورفی د کوردستانێدا راگەهاندبوو و ب سەدان کەسێن بێ گونەهـ ل باژێرێن هەولێر ، کۆیێ ، سلیمانیێ ، رانیە ..... هتد ،شەهید کرن و هندەك ژ وان ب ساخی بن ئاخکرن . ئەوا پێدڤییە بهێتە گۆتن کو ب تنێ حکومەتا عیراقێ و لەشکرێ وی دژی گەلێ کوردستانێ وشۆرەشێ نەبوون ،بەلکو هاریکاریەکا تمام دهاتە کرن ژلایێ دەولەتێن ئیران ،تورکیا ،سوریا وپشتەڤانیاهێزێن ئیمپریالزمی .

راهینان

ل سەردەمێ نهۆدا ،دانوستاندن وبنەمایێن مافی مرۆڤی وەکو بنەما بۆ چارەسەریا مەسەلا گەلان دهێتە بەرچاڤکرن.....چەوا کورد دڤی بواریدا دێ مفای وەرگرن ؟

شۆرەشا ئیلۆنێ ل سەردەمێ حوکمێ عارفیدا :

ل ١٨ێ چریا دووێ ل سالا ١٩٦٣ز سەرۆك کوماریێ عیراقێ عەبدلسلام عارف ب کو دەتایەکا (انقلاب) سەرباز ی بەعسی ژ دەسەلاتێ لادان و بەرهەڤیا خۆ نیشاندا بۆ دانوستاندنێ دگەل سەرکردایەتیا شۆرەشا ئیلۆنێ . بڤی شێوەێ دانوستاندنان دەستپێکر ، بەلێ هەر دەمێ عبدلسلام عارفی و حکومەتا وی هەست ب هێزو شیانێن خو کربا د دەسەلاتێدا ، هیرش دکرنە سەر کوردستانێ و سیاسەتا خۆ یا رگەز پەرستانە دریژی پێددا .

پشتی مرنا عبدلسلام عارفی ل سالا ١٩٦٦ز دا عەبدلرەحمان عارفێ برایێ وی بوو سەرۆکێ کوماری هەر هەمان ئەو سیاسەت دریژەیی پێدا . پشتی سەرکەفتنێن هێزا پێشمەرگێ کوردستانێ ل چەپەرو سەنگەرێن ل هەندرین ل سالا ١٩٦٦زدا عەبدولرەحمان بەزاز کو لوی دەمی سەرۆکێ وەزیران بوو کەفتە دانوستاندنێ دگەل بزاڤا رزگاریخوازا کوردی د دئەنجامدا ل ٢٩ێ خزیرانێ ل سالا ١٩٦٦ز ل رادیۆیا بەغدا بەیاننامەك بەلاڤکر کو ژ ١٥ خالان پێکهاتبوو ب مەرەما چارەسەرکرنا دۆزا کوردی و دان پێدان ب مافێن وان یێن نەتەوایەتی .ئەڤ بەیاننامە ژی وەکی سۆزوپەیمانێن دی دەسەلاتدارێن عیراقێ ب جھ نەئینا و لەشکرێ عیراقێ هێرش ئینانە سەر کوردستانێ .

عبد السلام عارف ١٩٦٣ – ١٩٦٦

عبد الرحمان عارف ١٩٦٦ – ١٩٦٨

شۆرەشا ئیلۆنێ پشتی کودەتایا ١٧ێ تیرمەهێ ١٩٦٨ز :

بەعسی د ١٧ێ تەموزێ ل سالا ١٩٦٨ز دا جارەکا دی شییان ب کودەتایەکا سەربازی دەسەلاتێ وەربگرنەڤە ئەوان راگەهاند کو مفای دێ ژ ئەزموونێن خۆیێن سالا ١٩٦٣ز بینەڤە و دڤێت کێش وگرفتێن وەلاتی چارەسەرکەین . وەکی هەمی فەرمانرەویێن بەری خۆ دعیراقێدا سۆزدان کو ب ئاشتیانە دگەل گەلێ کورد رەفتارێ بکەن . بەلێ گەلەك ڤەنەکێشا ل دووماهیا سالا ١٩٦٨ز دا لەشکرێ عیراقێ زەرەرو زیانەکا گیانی و مالی یا مەزن گەهاندە کوردستانێ ، بەلێ ئەنجامێ وێ شکەستنا لەشکرێ عیراقێ بوو .

بەیانا (١١)ێ ئادارێ ١٩٧٠ز :

ژ ئەنجامێ شکستنا سەربازیێن لەشکرێ عیراقێ ،ل نیڤا دووێ ل سالا ١٩٦٩ز رژیما بەعسی کەفتە پەیوەندی کرنێ دگەل سەرکردایەتیا شۆرەشا ئیلۆنێ ب مەرەما دەسپێکرنا دانوستاندنان .سەر کردایەتیا بزاڤا رزگاریخوازا کوردی ژی بەرهەڤیا خۆ نیشاندا بۆ دانوستاندنێ .د ئەنجامدا ل ١٠ێ ئادارێ ل سالا ١٩٧٠ز رێکەفتنامەك هاتە مۆرکرن دناڤبەرا حکومەتا عیراقێ و سەرکردایەتیا شۆرەشا کوردی دا. شەڤا(١١)ێ ئادارێ ل سالا ١٩٧٠ز (ئەحمەد حەسەن بەکر)ێ سەرۆك کومارێ عیراقێ ئێزگێ رادیۆ و تەلەفزیۆنا عیراقێ بەیاننامەك خواند کو دمێژوویێدا ب بەیانناما (١١)ێ ئادارێ دهاتە نیاسین .بەیاننامە پێکهاتبوو ژ ١٥خالێن سەرەکی کو گرنگترین ژوان ئەڤە بوون .

١- زمانێ كوردی زمانێ فەرمی بیت دگەل زمانێ عەرەبی ل وان دەڤەرێن پڕیا ئاكنجیێن وان كوردن .

٢- كورد دێ پشكداریێ دەسەلاتێدا كەن ، جوداهی نایتەكرن دناڤبەرا كورد و كەسانێن دی تر بۆ داناناوان د ناڤ پۆستێن گرنكێن دەولەتێدا .

٣- دانانا نەخش و پلانا بۆ گەشە پێدانا نەتەوێ كورد ژ لایێ پەروەردێ و روشەنبیریێڤە .

٤- یەكەیێن كارگێری كو پڕیا ئاكنجیێن وان كوردن ، فەرمانبەرێن وان دێ كورد بن .

٥- حكومەت دێ دان پێدانێ ب مافێن گەلێ كورد كەت ژ بۆ دامەزراندنا رێكخراوێن ،قوتابیان ،لاوان ،ئافرەتان ، ماموّستایێن تایبەت ب خۆ دێ ئەندام بن ل رێكخراوێن نیشتمانیێن عیراقی وەك یێن خۆ .

٦- گرنگیدان ب پێشڤەبرنا ئابووری و كومەلایەتی د كوردستانێدا و دامەزراندنا دەزگەهەكێ تایبەت بۆ ب جھ ئینانا ئەڤی ئەركی .

٧- ڤەگەراندنا ئاكنجیێن گوندێن عەرەب و كوردان بو جھێن وان .

٨- لێبورینەكا گشتی بۆ ھەمی ئەوان فەرمانبەرو سەربازان و پۆلیسێن ھاریكاریا شۆرەشێ كری و ڤەگەراندنا وان بۆ سەر كارێن وان .

٩- لەزكرن بۆ ب جھ ئینانا یاسایا چارەسەركرنا چاندنێ و ھەموارکرنێ ب مەرەما نە ھێلانا پەیوەندیێن دەرەبەگایەتی .

١٠- ھەموارکرنا دەستورێ كاتی كو گەلێ عیراقێ ژ دوو گەلێن سەرەكی پێك دئێت كو عەرەب و كوردن .

١١- ئێك ژ جێگرێن سەروكێ كومارێ كوردبیت .

١٢- گەلێ كورد ب رێژا ئاكنجیێن وێ د عیراقێدا دێ پشكداریی ل دەسەلاتایا سادانا نێدا كەت .

گرنگییا بەیاننامە (١١) یێ ئاداریێ :

دشین گرنگییا بەیاننامە (١١)یێ ئاداریێ د ڤان خالێن خواریدا کومکەین :

١-بۆ ئیکەم جار دەولەتا عیراقێ ل بەلگەنامەکا رسمی یاساییدا دان پێدان ب مافێن گەلێ کورد دا، بۆ ئۆتۆنۆمی ، کو بەرێ ژپشت گو هاڤیتبوو.

٢- سەرکەفتنەکا مەزن بوو بۆ بزاڤا رزگاریخوازا کوردستانێ نەب تنێ ل باشورێ کوردستانێ ، بەلکو دریژی دا خەباتا نەتەوەیی ل هەمی پارچێن دیێن کوردستانێ.

٣- ئەڤێ ریکەفتنامێ نەتەوێ کورد و دۆزا وی یا رەوا زێدەتر ب رای یا گشتیێ یا جیهانێ گەهاندبوو و زێدەتر ژ جاران پشتەڤانی لێدکر.

٤- ریککەفتنامێ ئەو ئارامی و تەناهیا پەیداکری بوو ئەگەرێ زێدەتر موکمکرنا ریزێن پارتی دیموکراتی کوردستان دشۆرەشا ئیلۆنێ ب سەرۆکاتیا بارزانی .

٥- ئەگەر ریککەفتنامێ بەراورد بکەین دگەل سەردەمێن بەری نهو دا سەقایەکێ ئارام پەیداکریە ،کو گەلێ کوردستانێ بشێت تێدا گرنگیێ ب دەتە ئاڤەدانکرنی و گەشەپێدانا ئابووری و کومەلایەتی وکەلتووری ل کوردستانێ .

سیاسەتا حکومەتا بەعسی بەرامبەر کوردا پشتی ریگەفتنامە (١١)یێ ئاداریێ ١٩٧٠ز :

زێدەباری سەقایێ ریکەفتنامە (١١)یێ ئاداریێ پەیداکری ،بەلێ دەسەلاتداریێن بەعسی د عیراقێدا سروشتێ خۆ دەرئێخستەڤە وکەفتنە راهێلانا دیموکرات خوازاو نیشتمانپەروەران وپیلان گێران بۆ ڤێ ریککەفتنامێ ،هەر بوو نموونە ،ل ئیلۆنا سالا ١٩٧١ز وخزیرانا سالا ١٩٧٢ز .

هەول و بزاڤا تیرۆکرنابارزانی دا ،وپرۆسا عەرەبکرنێ ب تایبەتی ل دەڤەرێن خانەقین و کەرکوك و شنگالێ یا بەردەوام بوو .

ل دویڤ ریکەفتنامێ ڤیابا د ماوێ چار سالا دا بارودۆخێ کوردستانێ ئاسالی کربا و خالێن ریکەفتنامێ ب جھ ئینابان ،بەلێ سیاسەتا رەگەزپەرستانە دژی گەلێ کوردستانێ ژلایێ حکومەتا بەعسی ڤە دریژی ھەبوو ،ھەر چەندە چەندین جارا سەرکردایەتیا شۆرەشا ئیلۆنێ چ دکومبوونادا یان ب نڤێسینا یا داشتنامان سەرکرایەتیا بەعسی و حکومەتا عیراقێ ژ مەترسیا ئەوێ سیاسەتێ ئاگەدارکربوو بەلێ یا بێ مفا بوو .

ھیرشا حکومەتا بەعسی بۆ سەرکوردستانێ ل ئادارا ١٩٧٤ز :

پشتی کو حکومەتا عیراقێ ھەست ب ھێزو شیانێن خۆ کری ل(١١)یێ ئاداریێ ل سالا ١٩٧٤ ز دا ب ئێك لایەنە یاسایا ژمارە (٣٣) یا ئۆتۆنۆمی ل دەڤەرێن کوردستانێ دەرئێخست ئەو یاسا ل دناڤەرۆکێدا یا دویر بوو ژ بەندێن ریکەفتناما ئاداریێ و لایەنێ کێم ژ داخازیێن گەلێکوردستانێ دابین نەکر ب تایبەتی کو دەڤەرەکا بەرفرەھ ل کوردستانێ نە دکەفتە دچارچووڤێ ئەوان دەڤەرێن ئوتونومی دا وەکی : کەرکوك ،خانەقین ،شنگال ،کفری ،ژبەر وێ چەندێ سەرکردایەتیا شۆرەشائیلۆنێ بەرھەڤ نەبوو دەستان ژ ئەوان دەڤەرێن کوردستانێ بەردەت ، سەروژنوی شەری ل کوردستانی دەست پێکرەڤەو لەشکرێ عیراقێ ھێرشەکا بەربەلاڤ ب نویترین تەکنەلوژیا شەری کرە سەر کوردستانێ .گەلێ کوردستانێ ژی ب ئێك دەنگ و ب ئێك ھەلویست بەرەڤانی ژمافێن خۆ دکر .

ریکەفتنامە جەزائیر د ناڤ بەرا عیراقێ و ئیرانێ دال سالا ١٩٧٥ز و شکەستنا شۆرەشا ئیلوٚنێ :

لەشکرێ عیراقێ ب کریٚگرتیڤە دماوێ سالەکێدا نەشیان چ سەرکەفتنێن سەربازی ب دەست خوٚ ڤە بینن . ئەڤجا سەرکردیٚن بەعسیان کەفتنەپیلانگیرانێ و خوٚ چەماندنێ (تنازل) ل گەل رژیٚما شاهێ ئیرانێ و د ئەنجامدا شاهێ ئیرانێ و (سەدام حوسیٚن) ل جەزائیرێ کو پایتەختێ جەزائیرە ریکەفتنامەك ل ٦ ێ ئاداری ١٩٧٥ز دا ئیمزاکر و ها تەنیاسین (ب ریکەفتنامە جەزائیر).

ئەڤ ریکەفتنامە پیٚکهاتبوو ژ :

١- پرۆتۆکۆلێ دەست نیشانکرنا سنوریٚن هشکاتی ل ناڤ بەرا عیراقێ و ئیرانێ .

٢- پرۆتۆکۆلێ دەست نیشانکرنا سنوریٚن ئاڤی ل ناڤ بەرا عیراقێ و ئیرانێ . لپەی ڤان هەردوو پرۆتۆکۆلان عیراقێ پشکەك ژ سەروەریا خوٚ ژئەردی و ئاڤا شەتولعەرەب و کەنداڤی بوٚ ئیرانێ هیٚلان .

٣- پرۆتۆکۆلێ ئیمناهیا سنوری ل ناڤ بەرا هەردوو وەلاتان کو هەمی خال پیٚکهاتیبوو ژ پیلانگیٚرانێ و دوژمناهیێ ل گەل کوردستانێ و شۆرەشا ئیلوٚنێ . ژ ئەنجامێ ئەڤێ ریٚکفتنێ و پیلانا نیڤ دەولەتی دژی شۆرەشا کوردی ، سەرکردیٚن شۆرەشێ بریارا راستاندنا چالاکیٚن خودا حەتاکو هەول و مەرجەکێ گونجاتر بهیٚتە پیٚش ژبو ئەڤێ کو گەلێ کوردستانێ و شۆرەشیٚن وان زیان پترڤێ نەکەڤن و ب ڤی شیٚوەی شۆرەشا ئیلوٚنێ تووشی شکەستنێ بوو گرنگترین هوٚکاریٚن شکەستنێ ئەم دشیٚین دڤان خالیٚن خاریٚدا کومبکەین .

١- ریکەفتنامە جەزائیر بو سالا ١٩٧٥،ل ناڤ بەرا عیراقێ و ئیرنیٚدا کو پیلانەکا نیڤ دەولەتی بوو دژی گەلێ کوردستانێ .

٢- پیشتەڤانیکرنا حکومەتا عیراقێ ژلایێ دەولەتین زلهێزڤە وەکی :

ئێکەتیا سوفێت ، فەرەنسا ، بەریتانیا ، ئەمریکا ..... هتد .

٣- بهێزبوونا حکومەتا بەعسی ژلایێ دارایيڤە (مادی) پشتی خۆمالیکرنا نەفتێ وب کارئینانا ئەوی داهاتیێ گەلەك بۆ بهێزکرنا دەزگەهێن لەشکری و هێزا ژناڤبرنێ .

٤-مشەختکرنا ب دەهاهزاران خێزانان بو دەڤەرێن ئازادکری و بوینە بارەکێ گران ل سەر شۆرەشێ و پشتی هنگێ ژی هەردوو رژێمێن شاهێ ئیرانێ بەعسا عیراقێ گڤاشتن ئیخستنە سەر شۆرەشێ .

بزاڤا رزگاریخازیا کۆردا ل باشورێ کوردستانێ پشتی شکەستنا ١٩٧٥ .

پشتی شکەستنا شۆرەشا ئیلوٚنێ حکومەتا بەعسی کەفتە ب دویڤ نیشتمان پەروەرانڤە و ب حهئینانا سیاسەتا رەگەز پەرستی ل کوردستانێ کو ئەم دشێین دڤان خالادا گرنگترین ژوان دەست نیشان بکەین :-

١- **عەرەب کرن** :- حکومەتا بەعسی لپەی پیلانەکا حوکمی هەمی لایا هەولدا هندەك دەڤەران ژ هەرێما کوردستانێ ڤەکەت و ئاکنجیێن کورد ژێ ئاوارەبکەن وعەرەبان ل جهێن وان خۆجهبەکەت . ل دویف ئەڤێ پیلانێ ژی ب دەها هەزار خێزانێن کوردا ژ باژێرێن مەندەلی ، خانەقین ، کەرکووك ، شنگارێ ، ڤەگوهاستن عەرەب ل جهێن وان خۆجهکرن . ئەڤەژی ژبو مەرەما گهورینا سیمایێ کوردستانێ ل ئەوان دەڤەران .

٢-**بەعسی کرن** : پێخەمەتی بهێزکرنا گیانێ بەرخۆدانێ و کورداتیا گەلێ کوردستانێ ، دەستهەلات دارێن عیراقێ ب زۆری خەلك دکرنە بەعـــسی و فێل بازی و بهەمی شێوا کو ل دام و دەزگەێن سیخورِی

زۆری کاربکەن وبنەئاستەنگ دریکا بزاڤا رزگاریخازا کوردی پێشکەفتناوان د.

٣- ڤەگوهاستن : ب مەرەما سەرهلدانا بەرگیرێ ژ خەباتا رزگاریخازیا گەلێ کوردستانێ ، بەعسیان ب هاریکاری ل گەل وەلاتێن هەڤسوی دا پیلانەك ئامەدەکربوو بۆ ڤەگوهاستنا گوندێن سەر سنوری و دروستکرنا کەمەرەکا ئارامی ب فرەهیا ٣٠-٤٠ کم ل وان دەڤەرێن سنوریدا ب شێوەکێ چ هەول و مەرجێن ژیانێ تێدا نەمینن هەر ژ بەر ڤێ چەندێ گوندێن سەر سنوري کو ئاکنجیێن وان ڤەگوهاستن ژبلی کو خانی وژێدەرێن ئاڤێ ، رەز وباخ ... هتد هەمی تێکدان هشك کرن .

٤- ئوردیگاییێن خورتی چێکری : ئاکنجیێن گوندێن ڤەگوهاستی بۆ ئوردیگاییێن ب خورتی کوم کرن ، دا کو ل بن کونترۆلا بوعسیا و دام و دەزگەهێن وان ڤە بن و چاڤدێریا هەمی بزاڤێن ئاکنجیان بکەن نەکو رابن ب چالاکییان دژی بەعسیا بکەن .

چالاکی :

گروپەك ژ قوتابیان دووچیروکان ل سەر ژیانا نەخوش د ناڤ ئۆردیگادا ئامادەبکەن .

٥- بێکاری و برسیکرن : ب مەرەما ئێخستنا گڤاشتنان ل سەر نیشتمان پەروەرێن کوردان حکومەتا بەعسی سیاسەتا بێکاری و برسی کرنێ ب کارئینا و ئەو پێشمەرگێن شۆرەشا ئیلوێنێ دویر ئیخستن بۆ دەڤەرێن ژێریا عیراقێ ب مەرەما نەچارکرنا وان کو هاریکاریا وان دگەل بەعسیان و رژێماوان دا ژلایەکیڤە و بو دویرئێخستنا وان ژ جەماوەرێ خەلکێ کوردستانێ .

٦- ترساندن وچاڤدێری کرن : ب مەرەما کونترۆلکرنا جەماوەری ، بەعسیان تۆرەکا بەرفرەها سیخورا و دەزگەهێن ترساندنێ ل کوردستانێ بەلاڤ کرن بۆ ژناڤبرنا نیشتمان پەروەران و نزمکرنا ورەیا وان .

د ئەنجامێ وێ سیایەتا نەژادپەرستی دا نیزیکی ٤ هزار گوندو باژێرکان ل کوردستانێ وێران کرن و ئاکنجیێن وێ ل کومەلگەهێن ب خورتی چێکری کومکرن و خەلکێ بەرهەمدار کرنە بێ کار تا نەچار بکەن هاریکاریا دا گیرکەران بکەن وگیانێ بەرخودانێ ل دەڤ وان نەهێلن و بمرینن ، وب هزاران نیشتمان پەروەر ژی ل زیندانا هاتنە گرتن و ب سەدان ژی هاتنە سێدارەدان ؟

هەلبوونا شۆرەشێ ل سالا ١٩٧٦ێ:

د وی بارودۆخێ ترساندنێ دا شۆرشگێرێن کوردستانێ ژ خەباتێ نەراوستیان . و کەفتنە خۆ ئامادەکرنێ بۆ قوناغەکا نوو د خەباتا رزگارکرنێدا . هەر ل پشتی شکستنا ١٩٧٥ێ شۆرەشگێرێن کورد دەست کر ب خۆ رێکخستنێ و ئەو بوو پارتی دیموکراتی کوردستان (سەرکردایەتیا وەختی) پێکئینا و کەفتە دکاری دا. ل ئێکێ خزیرانا ١٩٧٥ێ ژی یەکێتی نیشتمانی کوردستان هاتە دامەزراندن و هەر دڤی ماویدا (بزوتنا سوشیالیستی کوردستان) دروست بوو وئەڤ هەمی حزبە کەفتنە خۆ ئامادەکرنێ بۆ شۆرەشێ .

ب ڤی شێوەی هەمی چەند هەیڤەکا نە ڤەکێشا لسەر شکەستنا شۆرەشا ئیلوێ . نیشتمان پەروەرێن کوردستانێ قوناغەکا نوو ل بزاڤا رزگاری خوزا کوردستانێ دەسپێکرد .

ئێك ژ تایبەتدمەندیێن قوناغا نیڤا دووی یا سالێن حەفتیان یێن چەرخێ بیستێ دبزاڤا رزگاری خوازا مللەتێ کوردستانا عیراقێ ، پێك هاتبوو ژ هەبوونا فرە حزبیێ وریکخراوێ . ئەگەر د سەردەمێ شۆرەشا ئیلوێ دا پارتی دیموکراتی کوردستان بتنێ ریکخراوا نەتەویا دیموکراسی و شۆرەشگێربوو. ئەوبو د قوناغا نوودا ژبلی پارتی چەند حزب و رێکخراوێن دی ژی د مەیدانا خەباتێدا هەبوون وەکی : یەکێتی نیشتمانی کوردستان ، حزبا سۆشیالیستا کوردستان ، پاسۆك ..... و هتد .

پارتێن کوردستانێ ل ناڤەراستا تیرمەها ١٩٨٧ێ دا دەست کر ب کومبوونان ب مەرەما دامەزراندنا (بەرەیێ کوردستانی) ل ١٩٨٨/٥/٢ێ دا بەیاننامە بەرەیی کوردستانێ هاتە راگەهاندن کو پێکهاتبوو ژ پارتی دیموکراتی کوردستان، یەکێتی نیشتمانی کوردستان ، حزبا شیوعیا عیراقی ، پارتی سۆشیالستی کوردستان، پاسۆك ، پارتی گەلی دیموکراتی کوردستان ، ول دیڤدا حزبا زەحمەتکێشێن کوردستانێ وبزاڤا ئیسلامی و بزاڤا کلدوئاشوری بوونە ئەندامیێن ئەڤی بەرەی .

ل دەمێ لەشکرێ عیراقێ ل ئیلوێلا ١٩٨٠ێ هێرش بریە سەر ئیرانێ وشەرێ هەشت سالیێ عیراق – ئیرانێ دەستپێکر ، حکومەتا بەعس ل عیراقێ ئەو شەرە ب دەرفەت زانی بۆ زێدەتر کاڤلکرنا کوردستانێ و ژناڤبرنا مللەتێ وێ . ل ١٦ی ئادار ١٩٨٨ باژێرێ هەلەبجە ب چەکێ کیمیاوی بومباران کر . زێدەتر ژ پێنج هزار کەسێن بێ گونەهـ لڤی باژێری شەهید بوون زێدەتر ژ دەهـ هزاران بریندار بوون .

هەوییّن ئەنفالا رەش :

پشتی راوەستانا شەری دناڤبەرا عیراق وئیرانێ دال تەباخا سالا ١٩٨٨ێ د رژێما عیراقێ دەست ڤالا بوو بۆ لێدانا کوردستانێ و بزاڤا رزگاری خوازا کوردی. ئەڤجا کەفتە کاڤلکرنا وان گوند و باژێرکێن مابوین وئاکنجیێن وان ژی مشەخت کرن . دھەویێن ئەنفالێدا کو بۆ قرکرنا کوردان وکاڤلکرنا کوردستانێ بوو زیدەتر ژ ١٨٢ هزار کەسێن بێ گونەھ کو پرانیا وان ژن وزاروٚك و پیر بوون بێ سەروشین کرن .

ئەو سیاسەتا ھۆڤاتەیا بەعس گیانێ خەباتێ و بەرخودانێ ل دەڤ مللەتێ کوردستانێ و ھێزێن سیاسی نەڤەمراند بەلکی بەردەوام بوون د خەباتێدا .

چالاکی :

گروٚپەك ژ قوتابیان بەلاڤۆکەکا دیواری دەربارەی (ئەنفالان) ئامادەبکەن . دێ باشتربیت ئەگەر سەربۆورا واقعیا ھندەك ژ خێزانێن ئەنفالان تێدا ھەبیت .

راپەرینا ئادار ١٩٩١ێ :

د ئەنجامێ سیاسەتا زوردارى و نڤش پەرستیا حکومەتا بەعسا عیراقێ دژی کورد وھیزین نیشتمانی . ھێزێن ھەڤپەیمانان ل دەسپێکا سالا ١٩٩١ێ ھێرش کرە سەر عیراقێ ، پشتی ئەوێ کو ئامادەنەبوو خۆ ڤەکێشیت ژ کویتێ کو لەشکرێ عیراقێ ل ١٩٩٠/٨/٢ێ ئەو ولات داگیر کربوو . ئەو ھێرشێن ھەڤپەیمانا بوونە ھۆکارێ شکستنا لەشکرێ عیراقێ و پەقینا کەرب و کینا خەلکێ کوردستانێ ئەڤجا رۆژێن ١٩٩١/٣/٥ و ل دیڤدا

باژێر و باژێرکن کوردستانێ زنجیرەکا راپەرینان ب بشتەڤانیا هێزێن بەرەیا کوردستانێ ئەنجامدان وشیان دام ودەزگەهێن بەعسیا بگرن وپترپا ئاخا کوردستانێ ئازادکەن و زەلامێن رژێمێ گەهشتنە سزایێ تولڤەکرنا گەلی یان ژی رەڤین .

بەلێ حکومەتا عیراقێ ریزێن خۆ رێکخستن و هێرش کرنە سەر کوردستانێ و ژ ئەنجامێ نەبوونا یەکسانی دناڤبرا جەماوەرێ راپەریێ کوردستانێ و رژێما بەعس دا ، سەدان هزار خێزانێن کورد مشەخت بونەکا بێ وێنەدا و دسەقایەکێ سەرما و بەستی وبرس دا نەچاربوون پەنابە لە بەرسنورو چیایێن بلند . ئەڤێ مشەخت بوونێ هێرشا سوپایی عیراقێ ل بەرێن (کۆرێ) و (ئەزمر) راوەستاندن نەتەوێن یەککرتی بریارا ٦٨٨ دەرئێخست کو سنوور دانا بوچ دەست دریژیێن حکومەتا عیراقێ بۆ سەر خەلکێ بێ چارەیێ کوردستانێ .

ڤەکێشانا دەزگەهێن میری و هەلبژارتن ل کوردستانێ :

پشتی ڤەگەراندنا دەسهەلاتا حکومەتا عیراقێ بۆ کوردستانێ ، بەعسیان دەست ژ سیاسەتا توندوتیژیا خۆ نەهێلا ، ژبەر هندێ بەرنگاریا هێزا پێشمەرگەی وراپەرینا جەماوەرێ باژێر و ئوردۆگایێن ب خورتی چێکری رژێما عیراقێ ناچارکر ل هەیڤا چریا ئێکێ ١٩٩١ بریارا ڤەکێشانا دەزگەهێن دەولەتا عیراقێ دا ل باژێرێن کوردستانێ ل وێ هیڤیێ بوون کو کورد نەشێن کارێ خۆ بریڤەبەن ودێ ئەگەرێ دبیتە پاشڤە بوونا وان . بەلێ بەروڤاژی ڤێ چەندێ بەرەیێ کوردستانی ب پشتەڤانیا جەماوەرێ خەلکێ کوردستانێ سەرکەفتیانە شیان

کاروباریێ کوردستانێ بریڤەبرەن و بەرەیێ کوردستانێ بریاردا کو هەلبژاردنەکا گشتی ل کوردستانێ بهێتەکرن دا ئەنجومەنێ نیشتمانی یێ کوردستانێ بهێتە هەلبژارتن و کاروبارێ هەرێما کوردستانێ بریڤەببەت.

راهینان

((حزبێن سیاسێن کوردستانێ شیان ڤالاهیا سیاسی پرکەن))

دان وستاندن ل سەر شیان و بەهرەمەندیا کوردستانێ بهێتەکرن :

دەربارەی بریڤەبرنا خوّمالیا وەلاتی .

دهەلبژاردنەکا دیموکراسیا بێ وێنەدا خەلکێ کوردستانێ ل ١٩٩٢/٥/١٩ دا ئەنجومەنێ نیشتمانی هەلبژارد ، ول ١٩٩٢/٦/٤ ئەنجومەنێ نیشتمانی یێ کوردستانێ ئێکەم کوبون و گرێدا وبریار دا حکومەتا هەرێما کوردستانێ بهێتە دامەزراندن . روّژا ١٩٩٢/٧/٤ حکومەتا هەرێما کوردستانێ هاتە راگەهاندن وشیان کاروباریێ کوردستانێ ب باشی ب ریڤە ببەت ، دگەل ڤێ چەندێ نەحەزێن بزاڤا رزگاریخوازا کوردستانێ و دوژمنێن ژ دەرڤە کێشە و ئاستەنگێن زوّر بوّ دروستکرن .

دشێن گرنگترین دەستکەفتێن سەرهلدانا ئادارا ١٩٩١ دڤان خالێن خارێدا کوم بکەین :

١- سەرهلدانێ ئەو چەندە سەلماند کۆ سیاسەتا توندو تیژی و قرکرن دژی کوردان بێ مفایە و داگیرکەر نەشێن گیانێ بەرخودانێ لدەف گەلێ کورد بمرینیت .

٢- سەرهلدان سەرکەفتنەکا سەربازی یا مەزن بو ، بۆ جەماوەرێ کوردستانێ و هێزێن پیشمەرگەی ، و کوردستان هاتە پاقژکرن ژ دەسەلاتا داگیرکران بەعسی و دەزگەهێن وان یێن تەپەسەرکرنێ .

٣-سەرهلدانێ شیانێن خەلکێ کوردستانێ و هێزا بەرەی کوردستانێ بلند تر لێ کرن و شیانێن دوژمنی هەرفاندن

٤- ژ ئەنجامێ لیبۆرینا گشتی بۆ خۆفرۆشان و هاریکارێن بەعسیا ژلایێ بەرەی کوردستانی ڤە ، ئیك ریزا خەلکێ کوردستانی پا راست و موکم تر لێهات .

٥- سەرهلدانی و مشەختبونا کەم رەوایەتیا دۆزا کوردی زێدەتر بۆ رایا گشتی یا جیهانی نیشان دا و ئەنجامێ وێ بریارا ٦٨٨ هاتە دەرێخستن بۆ پاراستنا گەلی کوردستانێ .

٦- سەرهلدان بۆ ئەگەرێ پاش ڤەکێشانا دەزگەهێن رژێمێ وپێکهینانا دەسەلاتا بەرەی کوردستانی وپشتی هنگێ هەلبژارتنان ئەنجومەنا نیشتمانیا کوردستانێ و ژ دایکبوونا حکومەتا هەرێما کوردستانێ .

٧- پەرلەمان و حکومەتا هەرێما کوردستانێ بوونە دوو ئەزموێنێن دیموکراتیێن بێ وێنە نە بتنێ ل کوردستانێ بەلکو بۆ روژهەلاتا ناڤین ژی .

پرسیارین بەندێ حەفتێ

پ١/ ب کورتی دەربارەی رۆلێ کوردان د شۆرەشا ١٤ی تیرمەها ١٩٥٨ دا بنڤێسە .

پ٢/ ب کورتی هەلویستی قاسمی روون بکە بەرامبەری کوردان

پ٣/ چەوا شۆرەشا ئیلۆنێ سەرهلدا دەربارەی وێ چەندێ بنڤێسە ب کورتی

پ٤/ ب کورتی بەحسی شۆرەشا ئیلۆنێ بکە پشتی کودەتایا ٨ی شواتا ١٩٦٣.

پ٥/ هەلوێستی بەعسییان بەرامبەری کوردان و شۆرەشا ئیلۆنێ روون بکە دناڤبرا تیرمەها ١٩٦٨– ئادارا١٩٧٠ .

پ٦/ هۆکارێن ئەڤانە دیاربکە :

أ– سەرکردایەتیا شۆرەشا ئیلۆنێ ل ئادارا ١٩٧٥ بریاردا بزاڤێن خۆراگریت

ب– پاینزا ١٩٩١ حکومەتا عیراقێ دەزگەهین خۆ ژ کوردستانێ ڤەکێشان

پ٧/ ئەڤێن ل خوارێ پێناسە بکە :

١– بەیانا ١١ی ئادارا ١٩٧٠.

٢– یاسایا ژمارە ٣٣ی ئوتونومی کوردستان .

٣– ریکەفتنا جەزائیرێ .

٤– سیاسەتا عەرەب کرنێ .

٥– سیاسەتا بەعسی کرن .

٦– سیاسەتا ڤەگوهاستنێ.

٧– پارتا دیموکراتا کوردستانی .

٨– ئێکەتیا نیشتمانیا کوردستانی.

٩- پارتا سۆشیالیستا کوردستانێ .

١٠- پارتا گەلی دیموکراتا کوردستانێ .

١١- پاسۆك .

١٢- بەرەیێ کوردستانێ.

١٣- ئەنفال .

١٤- سەرهلدانا ئادارا ١٩٩١.

١٥- مشەختبوونا ب کۆم (کۆرەو)

١٦- بریارا ٦٨٨ .

١٧- ئەنجومەنا نیشتمانیا کوردستانێ (پەرلەمانێ کوردستانێ)

پ٨/ ب کورتی بەحسێ دەست پێکرنا شۆرەشێ بکو ل سالا ١٩٧٦دا

پ٩/ گرنگترین دەست کەڤتێن سەرهلدانێ بژمێرە .

پ١٠/ کلدوئاشۆری کینە ؟ و رۆلی وان د بزاڤا نیشتمانی پەروەریێدا چی یە؟

هەڤنیشتمانیبوونی

هەڤ وەلاتیبوون

-ناڤەروك-

- بەندێ ئێکێ : نەتەوە ، بناغێن نەتەوەی

نەتەوایەتی

نەتەوێ کورد

نیشتمان و نەتەوی کورد

- بەندێ دووێ : سیستەم و زاراڤێن سیاسی

سیستەمێ فیدرالی

سیستەمێ کونفیدرالی

سیستەمێ چارە نڤیسین

پسیار

- بەندێ سیێ : سیستەمێن سیاسی (حوکومکرن)

١/ حوکمێ تاکرەوی (الفردی)

٢/ پاشایەتیا بێ سنوور

٣/ رژێما دکتاتۆری

٤/ حوکمێ دیموکراتی

٥/ پاشایەتیا دەستووری

٦/ دیموکراتیا کوماری

پسیار

- بەندێ چارێ : هەلبژارتنێن پەرلەمانی

١/ هەلبژارتنێن راستە بخو

٢/ هەلبژارتنێن نە راستە وخۆ

٣/ یاسایا پرانی

٤/ یاسایا ریژەیی

پرسیار

- بەندێ پێنجێ : ریکخراوێن مرۆڤ دۆست

ریکخراوێن نیڤ دەولەتی

نەتەوەیین ئیکگرتی

پرسیار

نەتەوە

- پێناسا نەتەوە:

کۆمەکا مروڤانە لسەر پارچەیەکا ئاخێ د ئاکنجینە و پەیوەندیێن ژیان و جارەنڤیسێ هەڤپشك وان پێکڤە گریددەت وئاخ ومێژوویا وان ئێکە .

-گرنگترین بناغێن نەتەوەی ئەڤەنە :

١- هەبوونا کۆمەکا خەلکێ :

ئاکنجی ومانا وان د جهەکێ دا کو هەبوونا وان پێکهاتیە ب درێژیا مێژوویی و دسەر دەمەکێ دویر و درێژ

٢- نیشتمانێ (وەلات) هەڤبشک :

نیشتمان (وەلات) پارچەیەکا ئاخێ یا توخیبکریە و کومەکا مرۆڤان (چڤاکەك) ل سەر دژیت و پەیوەندیێن چارەنڤیس ومێژووی وان بێکڤە، گرێددەت دوەلاتەکیدا دژین ڤیان و هوگری دناڤ واندنا پەیدادبیت وپاش پەیوەندیین جڤاکی ومێژووین دێ دروست بن هەتا ب ئێك نیشتمان (وەلات) بهێنە نیاسین، نیشتمان (وەلات) مولکێ هەمی کەسانە ، ڤیانا نیشتمانی (وەلات) بهیزترین پەیوەندییا کەسێن مللەتیە (گەلییە).

چالاکی :

١- نەتەوە کۆمەکا مرۆڤێن ئاکنجییە ل سەر .....

دپەیوەندیێن ..... پێکڤە گرێددەت .

٢- ب ئەگەرا هەڤژینیی و هوگریێ ، چەند پەیوەندی پەیدا دبن ژ وانژی پەیوەندی ..... و ..... .

٣- میژوویا هەڤپشک :

ئەو کوما مرۆڤایە د نیشتمانەکیدا (وەلاتەکیدا) دژین ، ب ئەگەرا وێ ژیانا دویر و دریژ کەلتورەکێ میژوویی وشارستانی و رەوشەنبیری پێك دئینن، ئەڤ کەلتورەژی دێ بینەمولکی هەمیان وشانازیێ بێ دکەن و ئەو کەلتورە دبیتە هیڤێنێ ژ هەڤدو نێزیکبوونی و دل بەهەڤدو ڤەبیت ، برەنگەکی هەمی پێکڤە بۆ ب دەستڤە ئینانا ئارمانجێن خو .

چالاکی :

ئینانا نمونان بۆ میژوویا هەڤپشك و تیتال و نەریتێن کوردی ل گوندان و نوکەل کیرێ دژیت ؟

ئەگەر هوسابیت میژوو ئێکە ژ بناغێن دروست بوونا نەتەوەی ، هەر ئەو رەوشەنبیریا جودایە کو رابوون و رویشتن ورەفتاریّن وان ژ نەتەوەیێن دی جودا دکەن .

٤- زمانێ هەڤپشک:

زمان ئەگەرەکە ژ ئەگەریّن د هەڤدو گەهشتنێ و ڤەگوهاستنا بیر و باوەران دناڤبەرا کوریّن مللتەکی دا و هەستیێ پشتا هەمی نەتەوەیەکی یە ، کو ئێکتیا کەلتورێ شارستانی و رەوشەنبیری و ئێکتیا مللەتان دیار دکەت ، مادەم وەسایە زمان ئێکە ژ پەیوەندییّن گرنگێن نەتەوەی .

چالاکی :

ئەرێ گەر کۆمەکا خەلکی زمانەکێ تایبەت ب خوڤەنەبو و ئەم دشێین ب نەتەوەدانین ؟.... بۆ چی ؟

نمونەکێ بۆ ئەزمانێن زیندی بینە .

٥- بەرژەوەندیا هەڤپشک :

ژیانا کوما مرۆڤێن دئێك نیشتماندا (وەلات) دبیتە ئەگەرا پەیدابوونا چەند بەرژەوەندیێن ماددی و مەعنەوی دناڤبەرا واندا ، هەر کەسەك ژ ئارمانجا هاریکاری وژیانێ دگەل خەلکیدا دێ مفا بدەست کەڤیت وئەگەر دگەل وان نەژیت هیچ بدەست ناکەڤیت هەکە بێدورا گوهۆرین و تیکەلی هەڤدو نەبن دژیانێن هیچ مفای ناکەن ، ئەڤ بەرژەوەندیە هەڤپشکە دبیتە ئەگەرا هەستکرن ب پەیوەندیا نەتەوایەتی دناڤبەرا ئەندامێن نەتەوەیدا .

چالاکی :

نمونە: بەرژەوەندی نەتەوایەتی چییە ؟

– چاوا دێ شێین مامەلە دگەل ئێکتر بکەین ؟

– چ وەل تاکە کەسان دکەت هەست ب بەرژەوەندیا خۆ بکەن ؟

نەتەوایەتی :

هەستەکە کۆمرۆڤی ب نەتەوێ ویڤەگرێددەت وبۆ ڤێ تێکەلیێ چ بکەن ، دلسۆزی دناڤبەرا کەسەکی ونەتەوێ وی ودلسۆزی بۆ ڤێ پەیوەندیێ دبێژنێ (نەتەوایەتی).

ئانکو ب شیوەکی دی هەست وبیر وباوە ورابوون ورتشتن دناڤبەرا تاکە کەسێ ئێك نەتەوەیدا هەڤدودگرنەڤە نەتەوایەتی ل دەمەکی سەری خوە بلند دکەت دەمێ حەلك هەست دکەن کو هەمی ئێك نەتەوەنە و ژبۆ خاترا وی کاردکەن . ئەگەر وەسایە نەتەوایەتی هەستکرنە ب گرێدانا ویڤە وخەباتکرن ژبووی .

چالاکی :

نەتەوایەتیا سەردم مرۆڤ دۆست ومروف خازە نیشانا (√) ئان (×) بەرامبەر ڤان خاسلەتا دابنە .

١– مرۆڤ دۆستی

٢– رگەز پەرستی

٣– دەمارگیری

٤– پێکڤە ژیان و تەبایی

٥– وەرگرتنا رەئیا جودا

٦– دژایەتی و هەڤرکی

ئارمانجێن نەتەوایەتی :

نەتەوایەتی ئارمانجا وی رزگارکرنا نەتەوایە و پێکئینانا قەوارەکا سیاسیە کو هەمی خەلکێ مللەتی ڤەدگریت وبەرژەوەندیێن سیاسی و کومەلایەتی (چڤاکی) وئابووری و رەوشەنبیری بۆ هەمی لایا مسۆگەر بکەت .

- کەنگی هەستا نەتەوایەتی پەیدادبیت ؟
- گرنکریا هەستا نەتەوایەتی چییە ؟
- کورد نەتەوەیە ؟

نەتەوێ کورد :

کورد نەتەوەیە چونکی هەمی بناغێن نەتەوەی تێدانە ، هەر بزاڤەك بۆ ژێك جوداکرن ومشەختکرن وگوهورینا رویێ نەتەوایەتیا کوردان ، یان ژناڤبرن و تێکدانا ئەزمان و میژوویا وان د ئەنجامیدا سەرناگریت و خەباتا کوردان ئەو بزاڤ یا پیچ کری نەهێلایە سەرکەڤیت .

کورد نەتەوەکێ هیندور ئەو روٚپییە چەند سەد سالە کوردستانێ ل وەلاتی خۆ دژین ، نەتەوێ کورد خودان میژوو وکەلتور وشارستانی و رەوشەنبیریەکا هەڤشکە . خەلکێ کورد ب ئێك زمان ژدئاخڤن و دهەڤدو دگەهن ، هەر چەندە زمانێ وان ژ ئەگەرا کاودانێن جوگرافی وسیاسی و ئابووری ژ چەند شێوەکا پێك دهێت ، لێ هەر ئێك زمانە وبەرژەوەندیێن ماددی و مەعنەوی هەمی خەلکێ ڤی نەتەوەی (کورد) پێگڤە گرێددەن . وچارەنڤیسێ وان هەر ئێکە .

پێزانینێن پێدڤی

قوتابیێ خوێندنێ : مافێ هەرە مللەتەکیە قەوارای خوێ هەبیت هەڤسویێن مە (جیران) وەکی عەرەب وتورك و فارس .... هەمیان قەواریێن خو هەنە .

ئەرێ تو دزانی : کورد مەزنترین میللەتێ ڤی سەردەمییە ، هەتا نوکە قەواریێ تایبەت ب خوێ ڤە نینە.

مامۆستایی هێژا : ل دوێر ڤان پێزانینان گەنگەشێ دگەل قوتابیان بکە . ئەگەریێن بابەتی بۆ دیاربکە .

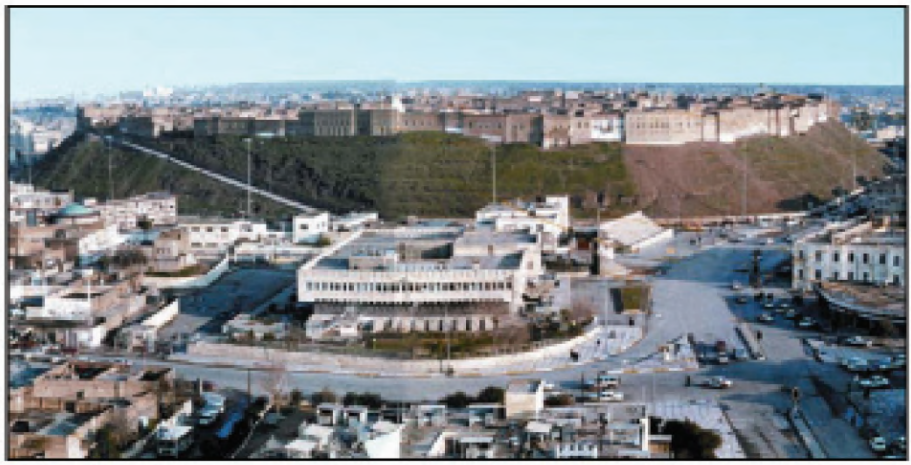
نیشتمانێ کوردان ل سەر چەند دەولەتەکان هاتیە لێگڤەکرن ، پارچەك یا کەتیە رۆژئاڤا و باکورێ رۆژئاڤایێ ئیرانێ دبیژنێ رۆژهەلاتێ کوردستانێ ، پارچەکا دیژی دکەڤیتە باشور و باشورێ رۆژهەلاتێ تورکیا دبێژنێ باکورێ کوردستانێ ، پارچەکا دی دکەڤیتە باکور و باکورێ رۆژهەلاتێ عیراقێ دبیژنێ باشورێ کوردستانێ ، پارچەکا کێم دکەڤیتە باکوری سوریا دبێژنی رۆژئاڤایێ کوردستانێ ،پتریا ئاکنجیێن کوردستانێ کوردن لێ هندەك کێمە نەتەوەیێن وەك کلدوئاشوری وئەرمەن وتورکمان تێدا دژین ، پێدڤیە ڤان هەمی مافێن ئیداری و رەوشەنبیری هەبن .

چالاکی :

–نیشتمانێ کوردان ل سەر چەند ولاتان هاتیە دابەشکرن .....

– چەند نەتەویێن دی ل کوردستانی دژین ؟

– چەند کێمە نەتەویێن هەین ، ل سەرباخڤە .

وێنێ باژێرێ هەولێر ا پایتەختێ هەرێما کوردستانێ

پرسیارێن بەندێ ئێکێ

پ١. نەتەوە چییە ؟ بناغێ وی چنە ؟

پ٢. کورد نەتەوەیە؟ بۆچی ؟

پ٣. نەتەویەتی چییە ؟ چاوا پەیدادبیت ؟

پ٤. ئایین ل دروست کرنا هندەك نەتەوادا رولەك هەبوو؟

پ٥. کلد وئاشور کینە ؟

سیستەم وزاراڤێن سیاسی

چەند زاراڤێن سیاسی دەرباری سیستەم ورژێمێن جودا جودا ل جیهانێ هەنە و ژهەمیان گرنگتر ئەڤەنە . ل دەستپێکێ دی بەحسی چەند زاراڤێن سیاسی کەین:-

١- ریڤەبەریا مەرکەزی (مەڵبەندی) :

ئەڤ زاراڤە بۆ بریڤەبرنا کاروبارێن هندەك وەلاتان بکار دهێت بتایبەتی کاروبارێن گشتیێن خو جهیا ب ریڤەبرنا پاریزگەه و قەزا و ناحیا دهێتە بکار ئینان ، ئەڤ جۆرە سیستەمە ژلایێ هندەك فەرمانبەران ڤە بریڤەدچیت کو ژلایێ حکومەتا مەلبەندیڤە هاتیە دامەزراندن و سەر ب حکومە تێڤەنە ، ئەڤ فەرمانبەرە گوهداریا فەرمان وریزنمایێن حکومەتێ دکەن ، ئانکو زنجیرەکا فەرمانبەرایا هەی ژ وەزیری دەست پێدکەت وژ بچیکترین فەرمانبەر ل وەلاتی بدووماهی دهێت .ئەڤ جورە سیستەمە ناڤدارە ب رژێما مەلبەندی ئاڤدارە..

چالاکی :

ب مفا وەرگرتنێ ژ نەخشێ سیاسیێ جیهانی ، وب پشکداریکرنا هشدارکرنا قوتابیان نمونێن چەند دەولەتەکێن مەرکەزی و نەمەرکەزی ل سەر نەخشی دیار بکە .

٢- ریڤەبەریا نە مەرکەزی :

ڤی زاراڤی دبێژنەوی شێوێ بریڤەبرنێ کو دەستهەلاتا ریڤەبەرنێ ل دەڤەرەکێ یان هەرێمەکا تایبەت ژلایێ چەند دەستەکێن ئاکنجییان ڤە دهێتە بریڤەبرن کو هەمی یان هندەك ژ ئەندامێن ڤان دەستەکان ژلایێ

ئاکنجیێن وێ هەرێمێ قە دهێنە هەلبژاتنێ ، قێ دەستەکێ دەستهەلاتەکا سەربەست یا هەی بۆ ب ڕێڤەبرنا کار وباران چونکی ئەڤ دەستەکە دشێت گەلەك کاران ل دەزگەهێن خوجە بڕێڤەبەت بیێ پرسیارا حکومەتا مەرکەزی بکەت ، لایێ باشێ قێ رژێمێ ئەوە کو خەلك پشکداری د ڕێڤەبەرنا کاروبارێن نافخۆ دا دکەت ، لەوما ئەڤ رژێمە دگەل هەستێ نەتەوایەتی باشتردگونجیت و زێدەتر ب لایێ دیموکراسیەتێ قە دچیت چونکی هەردەم دڤێت خو ڕێڤەبرنا حوکمی فرەهتربیت ..

چالاکی :

جوداهیێ دناڤبەرا ڕێڤەبرنا مەرکەزی و نە مەرکزی دیار بکە

– ڕێڤەبرنا مەرکەزی یا باشە بۆ خەلکی ؟

– ڕێڤەبرنا مەرکەزی زێدەتر ل وەلاتێن دیکتاتۆری هەیە ؟

٣- ئوتونومی (حوکمێ زاتی)

چەمکێ ئۆتۆنۆمی چەمکەکێ نوویە بوچ چارەسەرکرنا ئاریشێن دناڤبەرا نەتەوێن ئێك وەلات دا دهێتە بکار ئینان ، کو ب رامانا ڕێکخستنا وەلاتی دهێت ل سەر بناغێ داخاز وڤیانا جەماوەرێ دەڤەرا ئۆتۆنۆمی جودا بوینە ، ئان ئەو جەماوەر نەشێت دەولەتەکا سەربەخۆ پێك بینیت ، یا راست ئەڤە جۆرەکێ سەربەخۆ بوونێی ئەگەر خۆ بڕێڤەبرن بەس بیت ... ب گۆتنەکادی حکومەتا مەرکەزی دڕێکا یاسایان کو یاسا پشکەکە ژ دەستهەلاتێن گشتی ، ئەنجومەنەکی بۆ وێ هەرێمێ دێ هەلبژێریت ، کو ئەڤ ئەنجومەنە دەستورەکی بۆ هەرێمێ دی دارێژیت ، زاراڤێ ئوتونومی ل گور یاسایێن دەولەتێن جیهانێ ئەڤە یە کو (کەسێن میللەتی

ل وێ هەرێمێ بخۆ دەستهەلاتێن ناڤخۆ بکەن بتایبەتی ئەوێن گرێدایی لایێن یاسادانانێ و ب جھ ئینان و دادوەریێدا) هەر چەندە حکومەتا مەرکزی پەیوەندیێن دەرڤە و بەرگری کرن ژ سنووران ل ژێر دەستهەلاتێن وێنە .

ئوتۆنۆمی پێدڤیە ل سنووریێن ئێك دەولەتدا بیت وەکو ئەوا د بەیانا ئوتۆنۆمی بۆ کوردستانا عیراقێ ل سالا ١٩٧٠ داهاتی کو پاشی حکومەتا ناڤەندی ب جهئینانا وێ بەیاننامێ پەشیمانبوو و ژپاشڤەچو ، ئەڤ مافە بشێوەیەکێ راست و دروست نەدا کوردان و ئەو دەستهەلاتێن هاتینە دامەزراندن ژ ئەنجومەنا یاسا دانانێ و ئەنجومەنا بجھ ئینانێ کو دوو دەزگەهێن رویکەش (شكلي) بوون و دەستهەلات وبریار هەر ژ حکومەتا مەرکەزی دەردچون .

٤- مافێ چارە نڤێس

رامانا ڤی زاراڤی دانپێدانە ب مافێ گەلان (میللەتان) ل هەر وەلاتەکی و جهەکیدا پاش وان گوهۆرینیێ ئەوێن ب سەر میللەتان داهاتین ل دۆر رزگاری ومافێن نەتەوەیی وریزگرتن ل مافێ مرۆڤی وسەربەرستیێن خەلکی بدەستڤە ئینایەن، بێی گوهدان ب نفش زمان وئایینێ خەلکی .

چالاکی :

((مافێ چارەنڤیس)) بۆ هەر میللەتەکێ رەوایە (راستە) ئەڤ مافە بۆ گەلێن (ئەفغانستان) و (فەلستین) و (دارفور) رەوایە هەروەسا بۆ گەلێ کوردستانێ ئەڤ مافە رەوایە : گەلێ کوردستانێ بۆ هەیە داخازا (فیدرالزمی) بکەت یان (کونفیدرالزمێ) یان (سەربەخوبوونا تەمام)

ئانکو : مافی چارەنڤێس ، گرێدایی بەرژەوەند وکاودانێن میللەتینە .

ئەڤ رستە: دبیتە تەوەرێ گەنگەشی ...(دشیاندایە دو گروپ ڤێ گەنگەشێ بکەن)

ڤێجا ژ بەر هندێ کو پەیمانا نەتەوەیێن ئیککگرتی ل بنیاتدا بۆ هندێ یا دانای کو مرۆڤایەتی ژ ئاگرێ شەڕو وێرانکرنێ بپارێزیت ، پشتی نەتەوەیێن ئیککگرتی دان ب مافێن مرۆڤی دایە ، داخازیا مافێ چارەنفیس ژلایێ مللەتی کوردستانا عیراقێ ڤە وەکو هەمی مللەتێن دونیایێ ، داخازیەکا گەلەك راست و رەوایە وب تەمامی دگەل دەقێ دوویێ ژ مادێ دوویێ ژ پەیمانا جڤاتا نەتەوێن ئیککگرتی د گونجیت ئەوا دبێژیت (دامەزراندنا پەیوەندیێن دۆستانە دناڤبەرا نەتەواندا ل سەر بناغێ ڕێزگرتنا مافێ یەکسانبوونێ دناڤبەرا وان دا ، ب رەنگەکی هەر ئێکی مافێ چارەنڤێسینا خو هەبیت) .

دانپێدان ب مافێ چارەنڤیسی بۆ گەلێ کوردستانێ وێ ناگەهینیت کو ل بن سیبەرا رژێمەکا دیموکراسی دگەل نەتەوێ عەرەب ب ئێگکرتنەکا ژ دل وبڤیان

بژیت وریّزیّ ل سەربەستیا بیروباور ودەربرین وفرەحزبایەتیێ بگریت ، رویدانێن میژوویی بۆمە خۆیاکری چ دەما ئاشتی وئیمناهی ل دەولەتەکا گەلەك نەتەوە قایم نابیت ئەگەر هەر نەتەوەك هەست نەکەت کو هەمی مافێن وی دپاراستینە وئەوب خۆ ریّڤەبەریّ خۆیە و د پیّشڤەبرن و وەرارا خۆدا پشکدارە .

دیمەنێ خونیشاندانەکا جەماوەری

چالاکی :

ماموّستایێ هیّژا : داخازیّ ژ گروّپەکیّ قوتابیان بکە بۆ وانابهیّت .....

گۆتارەکا کورت ل سەر دیکومیّنت و باوەرنامێن نیڤ دەولەتی بەرهەڤکەن کو تیّدا ئاماژیّ ب مافیّ چارە نڤیس بکەن .

٥- سیستەمێ فیدرالی

فیدرالی پیّکهاتیە ژ دەستهەلاتا چەند حکومەتێن هەریّمی (اقلیمی) د ناڤ دەستهەلاتا ئیّك حکومەتا مەرکەزیدا ، سیستەمیّ فیدرالی ل وی دەمی دروست دبیت دەمیّ د دەولەتەکا سەربەخۆدا، چەند نەتەویّن جودا ، ئایینیّن جودا ، ئابووریّن جودا ، رەگەزیّن جودا، میژوویا جودا هەبن

پەیدابوونا فیدرالیێ ل سەر ئێك ژڤان جوداهیان دبیت دەمێ گەهشتنە وێ باوەری کو ئێدی پێکڤە ژیان ل بن ئێك دەستووردا نابیت ونەشێن ژ هەڤدو جودابن ، ژبەر هندێ چەند حکومەتێن خۆ جهی سەربەخۆ ل ژێر سیبەرا رژێمەکا فیدرالی دێ بدەستڤەهێن ، ل وی دەمی ئەو نەتەوە دێ بیتە خودان حکومەتا هەریما خۆ . دەستهەلا هەرێما خۆ بدەست کەت وەکو دەستهەلاتا یاسادانان و دەستهەلاتا بجهئینانێ و دەستهەلاتا دادوەریێ یا تایبەت بخۆ ڤە دێ هەبیت هەروەسا دێ نوینەر ل حکومەتا مەرکەزی ژی هەبیت ئەڤەژ بلی هندەك جار هەمی حکومەتێن فیدرالی (هەرێمی) نەشێن هندەك کاران بکەن وەکو (کاروبارێن دەرڤە ولایێ سەربازی و هەمی رێککەفتن وپەیمان گرێدانەکا نیڤ دەولەتی).

چالاکی :

ئێك : قوتابیان ب مفا وەرگرتنێ ژ نەخشەکێ سیاسیێ جیهانێ .....

نمونێن چەند دەولەتێن فیدرالی دەست نیشان بکەن .

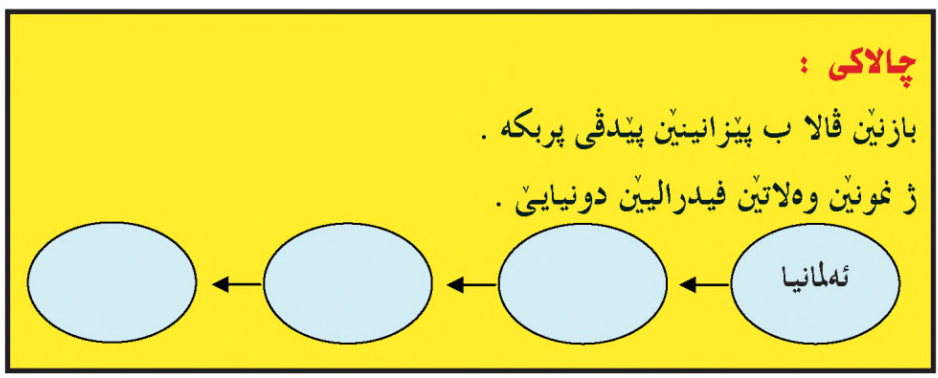
دوو: ولاتێن ئێککگرتییێن ئەمریکا چەند هەرێمن ؟

ناڤێ (٥) هەرێمان ل سەر تەختێ رەش بنڤێسە .....

ئەمریکا چەندین هەرێمێن فیدرالی تێدانە کول سەر بناغێ جوداهیا ئابووری پێك هاتینە وهەمی ژی ئێك نەتەوەنە ، ئەلمانیا چەندین هەرێمێن فیدرالیە ل سەر بناغی جوداهیا ئایینی دروست بوینە وسەرب ئێك نەتەوەڤەنە ، یەکێتیا سۆڤێتا بەرێ چەندین هەرێمێن فیدرالی تێدا هەبوون ل سەر جوداهیا

نەتەوایەتی بێکهاتبوو . ئەڤ حکومەتانە (هەرێمانە)ب ئێك سیاسەت و ئێك حکومەت مامەلە دگەل وەلاتێن جیهانێ دکەن ودهێنە نیاسین .

ئیمزاکرنا هەمی بریارێن شەڕ وئاشتیێ ، رێککەفتنێن ئابووری وڕەوشەنبیری و سیاسی وسەربازی دەستهەلات بۆ حکومەتا مەرکەزی ب تنیێ یە ، ئانکو ژ چەند حکومەتێن هەرێمێ ئێك حکومەتا مەرکەزی بێکدئینن وهەر هەرێمەکی یاسایێن جودا و سەربەخۆ دناڤ هەرێما خۆ دا هەنە و بکار دئینن هەمی ئەو دەولەتێن ئێککگرتییێن فیدرال گەلەك ژ وان جوداهیا هەی د ناڤەرۆك و یاسایا فیدرالی ژوەلاتەکی بۆ وەلاتەکێ دی ، رژێما فیدرالی ل ئەرجەنتینێ جودایە دگەل رژێما فیدرالیا سویسرا، یان ئەمریکا ، هەر ئێك دگەل کەتواری وەلاتێ خو یا گونجایە.

ئارمانجا ئێککگرتنا فیدرالی :

ئێککگرتنا فیدرالی ل دەولەتەکێ چەند ئارمانجێن هەین:

١- دەولەتا ئێککگرتی بەرپرسیارە ژ هەلکرنا شەڕی وئاشتیێ و سەرپەرشتیکرنا هەمی هێزێز، چەکدار ، ئەڤەژی د دەستورێ چەند دەولەتێن فیدرالدا هاتیە، وەکی سویسرا و وەلاتێن ئێککگرتێن ئەمریکا و ئەرجەنتینێ .

٢- دەولەتا ئێکگرتی دشێت پەیمانا گرێدەت و ئەندامان ئانکو هەرێمان ئەڤ مافە نینە لێ هندەك ژ وان دەولەتێن ئێکگرتی رێ یا دایە هەرێمان هندەك پەیمانێن نەسیاسی گرێدەن ل دویف وان مەرجان یێن کو دگەل سیاسەتا گشتییا دەولەتا ئێکگرتی بگوبجیت وەکی دەستووری سویسرا .

چالاکی :

کەنگی ئێکگرتنا فیدرالی ل وەلاتەکی دێ پەیدابیت ؟

- چەند دەستهەلات تایبەتن ب حکومەتا مەرکەزیڤە ١.....٢.....

.....٣.....

- فیدرالی بۆ هەرێما کوردستانێ گرنگە ..... بۆچی ؟

٣- دەولەتا ئێکگرتی مافێ وێیە ئالوگوهورینێن دیبلۆماسی بکەت وببیتە ئەندام د ریکخراوێن دەولەتی دا لێ ئەندامان ئەڤ مافە نابیت . هەر وەکی د دەستورێ ئەرجەنتینێدا هاتی .

٤- دەولەتا ئێکگرتی بەرپسیارە ژهەر کریارەکا دژی یاسایانێڤ دەولەتی چ ئەوکریارە ژ لایێ دەستهەلاتا دەولەتەکا ئێکگرتی رویدابیت یان ژلایێ دەسهەلاتا دەولەتەکا ئەندام ئانکو هەرێمێن فیدرالیبت .

٥- ئەو شەریێن دناڤبەرا ئەندامێن دەولەتا ئێکگرتی رویددەن ب شەرەکێ ناڤخۆیی دهێتە هژمارتن .

دیمەنەکێ شارەکێ ئەوروپی

چالاکی :

ئارمانج ژ ئێکگرتنا دەولەتا فیدرالی چییە ؟

– ئەو شەرێن دناڤبەرا هەرێمێن فیدرالی دا رویدە دەن چ دبێژنێ ؟

–(٣٠) دەولەتێن فیدرالی هەنە :– مەکسیك و بەرازیل و نەمسا و کەنەدا و هیندستان و ئەندەنوسیا و یوگوسلافیا و میرنشینێن عەرەبی .....

بناغێن فیدرالی ژچەند تشتا پێك دهێن :

١– کومەکا خەلکێ دیارکری.

٢– هەرێمەك.

٣– ئێکگرتنا حەزو رازیبوونی.

٤–دەستورك کو جورێ رژێم و دەستهەلاتا دیاربکەنت.

ئەنجۆمەنا نیشتمانیا کوردستانێ ل ١٩٩٢/١٠/٤ بگشتی بۆ دەست نیشانکرنا مافێ مللەتی کورد ل کوردستانا عیراقێ بریارا فیدرالزمێ دا ، دیارکرنا وێ پەیوەندیا هەی دناڤبەرا دەستهەلاتداریا مەلبەندی(مەرکەزی) ل سەر بناغێ ئێکگرتنا فیدرالی ل چارچوڤێ عیراقەکا پەرلەمانی کو باوەری هەبیت ب فرەهیا حیزبی وریزگرتنا مافێ مرۆڤی دگەل مسۆگەرکرنا مافێ کێمە نەتەوان کو ل عیراقێ دژین .

چالاکی :

١- دو ژ ناڤدارترین پەلەمانێن جیهانا سەردەم ل ڤان ڤالایاندا بنڤێسە

١..... ٢.....

٢- ئەرکێ سەرەکی یێ پەرلەمانی چییە ؟

.....

٣- پەرلەمانتار کیە ؟

- ئێکەم پەرلەمانێ کوردستانێ ژ چەند ئەندامان پێکهاتبوو ؟

- دووەم پەرلەمانێ کوردستانێ چەند ئەندام بخۆ ڤە گرتبوون ؟

٦- کونفدرالی :

ئەڤ زاراڤە سیاسیە رامانا خۆ هەیە کو ل دیڤ پەیمانەکێ دهێتە دانان دناڤبەرا دو دەولەتان یان زێدەتر دهیتە گرێدان بۆ بدەستڤە ئینانا هندەك ئارمانجێن دیارکری، ئەڤ ئێککگرتنە ژی چەند دەستەکێن هەڤپشك بێك دئینیت ، ژبۆ بدەستڤە ئینانا ڤێ ئارمانجێ وئەڤ دەولەتێن سەر ب ڤێ ئێککگرتنی ڤە سیاسەتا خۆ یا دەرڤە و ناڤخۆ دپارێزن ، لێ ل پێشیێ دەستا ژ هندەك دەستهەلاتێن خۆ بەرددەن و ددەنە دەولەتا هەڤپشك ، دروستکرنا ئێککگرتنا کونفیدرالی بۆ ڤان ئارمانجانە :-

پێزانینێن پێدڤی : قوتابیێ خوشتڤی ...

(سویسرا) دەولەتەکا کونفیدرالی بوو .... پاش بۆ دەولەتەکا فیدرالی ..... هندەك جار پەرژەوەندیا دەولەتا کونفیدرال دخوازیت

کو نێزیکی ئێك بن پەرژەوەندیان لێك بگوهورن ئەڤەژی د چارچوڤێ (تەمامکاریا ئابووری) دا دەرکەڤیت .

چالاکی :

کوردستان هەرێمەکا فیدرالیە لێ چالاکێین لێك گوهۆرینا بازرگانی دگەل بەغدا وباشور ئەنجامددەت بوچی ؟ ئەرێ ئەڤ لێك گوهورینە پێدڤیە ؟

ئارمانجێن ئێکگرتنا کونفدرالی :

١- دەستەکا هەڤپشکا د ناڤ ئێکگرتنێ داکەسایەتیا نێڤ دەولەتی یا هەی ، هەروەسا هیج دەستهەلاتەکا راستە و خو د سەر هەفولاتیێن دەولەتێن ئەندامێن ئێکگرتێدا نینە .

٢- هەر دەولەتەکا ئەندام کەسایەتیا دەولەتا خۆ د پارێزیت وکاروبارێن دەرڤە بۆخۆ بڕێڤەدبەت ، مافێ لێك گوهۆرینا نوینەرێن دیبلۆماسی وگرێدانا پەیمانان و چوونە ناڤ ریکخراوێن دەولەتی ، لێ ل پەیوەندییێن دەرڤەدا گرێدایە ب سیاسەتا گشتی یا ئێکگرتنێ ڤە.

٣- هەر دەولەتەکاد ناڤ ئێکگرتنێدا مافێ هەلکرنا شەری هەیە ب مەرجەکێ بناغێن یاسایا نیڤ دەولەتی بپارێزیت ئەو شەرێن دناڤبر ئەندامێن ئێکگرتنێ رویددەن ب شەرەکێ نیڤ دەولەتی دهێتە دانان نەك ب شەرەکێ نافخۆیی.

٤- هەر دەولەتەکا ئەندام د ئێکگرتنێدا بەرپرسیارە ژ هەر کارەکێ نەراست چ خۆیان هەڤوەلاتیێن وی بکەن ، ل گۆر بناغێن بەرپرسیاربوون وەك دیاسایا نیڤ دەولەتیدا هاتی .

٥- ئێکگرتنا کونفیدرالی یا لاواز وتشتەکێ بەروەختە ، ئەگەر هاتوو پەیوەندییێن ئێکگرتنێ دناڤ ئەندامانداا بهێزبوون ئەڤە دبیتە ئێکگرتنا فیدرالی ، ئەڤ حالەتە ل سالا ١٧٨٧ز ل ئەمریکا ول سالا ١٨٤٨ز ل سویسرا رویدا ، بەروڤاژی ڤێ ئەگەر پەیوەندی ژبەر ئێك چون و هەرفتن دەولەتێن ئەندام دێ ژ هەڤدو جودابن وجارەکادی دێ بنە دەولەتێن سەربەخۆ ، هەر وەکی ل سالا١٧٩٨ز ل ئێکگرتنا دەولەتێن ئەمریکا ناڤەراست رویدای کو ژ هندوراس ونیکاراگوا وسلفادۆر پێکهاتبوون ، نمونەکا دی ئەو ئێکگرتنا دناڤبەرا عیراق و ئوردنێدا ل سالا ١٩٥٨ رویدای لێ ئەگەرا رویدانا شورەشا ١٤ی تیرمەها ١٩٥٨ ژبەر ئێك چو.

چالاکی :

ئێکگرتنا کونفیدرالی ژ ئەنجامێ چ روید دەت ؟

- ئەوشەرێ دناڤبەرا ئەندامان روید دەت ب شەرەکێ نێڤ دەولەتی دهیتە دانان؟

- ئەو ئێکگرتنە تشتەکی بەروەختە ؟

پرسیارێن بەندێ دووێ

پ١ : ئەڤان پێناسەبکە :

١- حوکمێ زاتی ٢- فیدرالی ٣- کونفیدرالی

پ٢ : ئارمانجێن کونفیدرالی چنە ؟ بهژمێرە

پ٣: گرنگترین بناغێن فیدرالی چنە ؟

پ٤ : ئەڤان بەراورد بکە

١- حوکمە مەرکەزی و نە مەرکەزی

٢- ماڤێ چارەنفیس و فیدرالی

پ٥: ئەو شەرِێ دناڤبەرا ئەندامێن کونفیدرالی دا رویددەت ب شەرەکێ دەرڤەیی دهیتە دانان ؟

سیستەمێن حوکومکرنی (دەستهەلات)

سیستەمێن سیاسی چەند جۆرەکن ، دڤێ بەشیدا ب کورتی دێ بەحسێ گرنگترین سیستەمێ حوکومکرنی کەین :-

١- حوکمێ تاکرەوی

ئەف شێوێ حوکمی ل سەر بناغێ تاکە کەسەك دەستهەلاتدارە و حوکمی دکەت ، ب شێوەکی کو ب مافێ خۆ دادنیت و هەمی دەستهەلاتێن حوکمی ل ژێر دەستێ وینە و ئەو بریڤەدبەت ، وئەڤ جۆرە میراتگریە ژبابی بۆ کوری ، ل بن سیبەرا ڤێ رژێمێ هەمی دەستهەلاتان تاگیرێن خو هەنە ول ژێر دەستێ کەسەکی فەرمانرەوایی دهێتە کرن ، بیر و بۆچونێن مللەتی چ بهایێ خو نابیت ، تاکە کەس حوکمدارە و دەستێ دانایە سەر هەمی کاروباران ماف وئازادیا هەڤ وەلاتیا

ئەڤەژی دبنە دوو بەش

چالاکی :

((حوکمی تاکرەوی گەلەك جار زۆرداری دبیتە خاسیەتا وی))

((گرۆپەکی ژ قوتابیان راپۆرتەکێ ل سەر باشی و خرابیێن حوکمێ تاکرەوی بەرهەڤکەن بوو گەنگەشە لە سەرکرنێ))

ژ نموونێن حوکمی تاکروەوی .....

حوکمی .....

أ- پاشایەتیا بێ سنوور (توخیب)

پاشاتیا بێ سنوور بشت ب میراتگریێ گرێدایە ، ئانکو ڤەگوهاستنا دەستهەلاتێ بشتا وبشتە ، سەروٚکێ وەلاتی ل بن سیبەرا ڤێ رژێمێ چ ب ناڤێ میر بیت یان سولتان یان پاشا یان ئیمبراتوٚر یان هەر ناڤەکێ هەبیت بتنێ هەر ئەو خودانێ دەستهەلات و هیزو بریاریە ،دەستهەلات دیار و سنووردار نینە ، بەلکو سەربەستەل رێڤەبرن وبریار دانێ کەس نەشێت چاڤدێرین لێ بکەت میللەت ب گشتی دکەڤیتە بن رکێب و فەرمانرەوایی وبریارێن وی ، دڤێت هەمی گوهداری فەرمانێن وی بن. رژێما پاشایەتیا بێ سنوور ل سەدێن کەڤن وناڤەراستدا یا بەلاڤبوو. ئەڤ جوٚرە رژێمانە هاتنە گوهوٚرین بوٚ رژێمێن پاشایەتیا دەستووری وسنوٚردار ، لێ هێشتا بەرماکێن وێ ل زور جهێن جیهانێ ماینە.

ب- رژێما دیکتاتوٚری کوماری

ئەڤ جوٚرە رژێمە شێوەکە ژ شێوێن حوکومکرنا تاکە کەسی ل سەر بناغی وێ دڤێتن تاکە کەسەك حوکمی بکەت لێ ب مراتی وپشتا وبشت نابیت بەلکی ب زوری و هێزێ تاکە کەسەك دەستهەلاتی دێ ئێخیتە دەستی خوە ودێ بیتە ژیدەری هەمی دەستهەلاتان و خودانێ هەمی بریار وفەرمان و دەرێخستنا نە حەزێن خوٚ ، دڤیت میللەت هەمی گوهدار وسەری شورکەت بو وی ب بێسەرپێجی وگەنگەشەکرن ل سەر بریارێن وی نابیت ب ج رەنگا بوٚ چونەك ل سەر بوچونێن وی و بەرهنگاریا فەرمانێن وی ناهێتەکرن . دکتاتوریەت رژێمەکا تاکە کەسیە وپشت گرێدایا میللەتی نینە و دان ب رەئیا گشتی نادانیت و دەستهەلاتاوی ل سەر هەمی دەزگەهێن دەولەتێ هەیە و

دەستهەلاتەکا فرەھـ و بهێزیا هەی ، بریارێن وی بلندترن ژ یاسایێ وئەڤ کەسە ب دکتاتور هاتیە نیاسین ئانکو ب فەرماندەوا یەکی نەباش و خۆسەپاندی ل سەر خەلکی و وان تەپەسەردکەت... ئەڤ دکتاتورە ب رێکا زەبر وهێزێ یان کودەتایەکا (وەرگێرانەکا) سەربازی (انقلاب عسکری) ئان ژی ب رێکا هەلبژارتنا پشتی هەلبژارتنان وی ژلایێ مللەتی ڤەد یێ هێتە سەر حوکمی، لێ پاش دەمەکێ دەستهەلاتا خۆ دێ سەپینیتە سەر مللەتی و هەمی دەستهەلاتان دێ ئێخێنە ژێر دەستێ خۆ ، هەر ب ڤی رەنگی هەکە مللەتی ئەنجومەنا نوینەرا هەبیت ئەنجۆمەن ژی دێ ل بن فەرمانا وی کارکەت ، نابیت بەرهنگاریا فەرمانێن وی بهێتە کرن نمونێن ڤان رژێمان د زورن رژیما (سەدام حسین) ئێك بوو ژ نمونێن ڤی جۆرە حوکم کرنێ .

چالاکی :

جوداهی دناڤبەرا رژێما پاشایەتی و کوماری دیکتاتوری چییە ؟

– ئەنجومەنا نوینەران ب رۆلەکی رادبیت ؟

ئارمانجێن دکتاتۆری چنە ؟

دکتاتور (پاشا بیت یان سەرۆك کوماربیت) بۆ ب دەستڤەئینانا ئارمانج و دریژەدان ب دستهەلاتا خۆ ڤان رێکان دگریتەبەر :

١– حوکمێ تاکە حزبی دوەلەتیدا ، ئانکو ئێك حزب دەستویردایە ئەوژی حیزبا دیکتاتوریە وریێ ناهێنە دان بۆ دروستکرنا چ حزبێن دی . هەروەسا هەمی سەندیکا وریکخراوێن ژنان و کرێکاران وقوتابیان ...هتد هەمی ل ژێر دەستهەلاتا وینە (دکتاتوری) وسەر ب پارتیا فەرمانرەواڤە یە . وەك رژێما نازی ل ئەلمانیا وفاشی ل ئیتالیا .

راهینان

١- دکتاتۆریەت پێکهاتیە ژ .....

٢- چێدبیت پاشا یان سەرۆك کۆمار دیکتاتۆربیت .....

کەنگی پاشا یان سەرۆك کۆمار دێ بیتە دکتاتۆر ؟

٣- حوکمێ ئێك حزبەك دێ بیتە شێوەکی دیکتاتۆریەتێ .....بۆچی؟

((گەنگەشێ دناڤبەرا قوتابیان ئەنجامدە .....

٤- دکتاتۆر هەر شێوازەکێ بکار بینیت هەر پسەند نینە .....بۆچی؟

٢- هەمی هۆیێ راگەهاندنێ و دەزگەهێن پرۆپاگدا دێ ئێخیتە ژێر دەستێ خۆ ژ بەر بەرژەوەندیێن خۆیێن تایبەتین ؟

٣- رێککرتن وسنوور (توخیب) دانان بۆ ماف و سەربەستێن گشتیێن مللەتی

٤- هندەك جاران هەوارا خۆ دبتە بەر پروسا هەلبژارتنان ژبۆ خاپاندنا خەلکی و وەسا نیشا خەلکی ددەت کو حکومەت بۆ بەرژەوەندیا خەلکی کاردکەت .

٥- نیشانێن دیارێن حوکمێ دکتاتورێ زۆرداری وتوندوتیژی و خوین رێشتن وشەڕ و کوشتن و تەپەسەرکرنا خەلکییە .

چالاکی :

دکتاتۆر ب چ رێکێ دگەهیتە دەستهەلاتێ؟

- رۆلێ مللەتی د دەستهەلاتێدا دێ چ بیت ؟

- چەند نمونەکا بۆ حوکمێ دکتاتۆری بینە .....

٢- حكومەتا دیموكراتی :

ئەڤ جۆرە سیستەمە بەروڤاژی حوكمێ تاكە كەسییە ،ل ڤێرێ دەسەلات راستەوخۆ دكەڤیتە دەستێ مللەتی ، ئان ژی ب رێكا نوینەرێن خۆ دەستهەلاتێ بڕیڤەدبەت.

دیموكراتیەت زاراڤەكێ (گریكی) یە ئانكو فەرمانرەوا یەتیا مللەتی ، بناغێن دیموكراتی ل دەمێ دناڤبەرا هەر دوو شەڕێن جیهانێ ب تەمامی قایم بوون ، پشتی شەڕێ جیهانێ یێ دوویێ ب دووماهی هاتی هەمی لایێن سیاسی یێن گرنگ دەست هاڤێتێ ناز ناڤێ دیموكراسیەتێ ل دانا سەر خۆ ، هەتا وەلێ هات رژێمێن نە دیموكراسی ژی ناڤێ دیموكراسیەتێ دانانە سەر خۆ .

دو جۆرێن دیموكراتیەتێ هەنە :

١-دیموكراتیا راستەوخو :

ئەڤ شێوازە راستەوخۆیە ل سەرئاستێ رژێمێن سیاسیێن وەلاتی وهەمی خەلكێ مللەتی دێ كومبن ل دەمی كارەكەی پەیوەندی ب چارە نڤیسا وانڤە هەبیت دا بریارێ ل سەر بدەن ، ئەڤ جورە دیموكراتیەتە دكەڤندا ل باژێرێن یونانی دهاتە بجهئینان ، لێ حەتا نوكە ژی ب شێوەكێ ژ شیوانا ل سەر ئاستێ ریكخراو كومەلە و پارتێن دیموكراتی كارپێ دهێتە كرن وبریار ژلایێ ئەندامانڤە راستەوخۆ دهێنە وەرگرتن بیرو بۆچونێن خۆ ل سەر نیشا ددەن ، هەروەسا ل هەلكەفتێن تایبەتدا وەك كونگرێن گشتی و كۆمبوونێن ناڤخۆیی ، هەروەسا چەندین وەلات ڤی شێوازی ب رێكا ریفراندۆمێن گشتی (راپرس) بو بریاردانا هندەك بابەتێن دیاركری وەك ریفراندۆمێن (راپرس) ل هندەك ولاتێن ئەورۆپا رۆژئاڤا ئەنجامداین بۆ دیاركرنا دیتنا خەلكێ ڤان وەلاتان ژبۆ چونا ناڤ یەكێتیا ئەورۆپا .

چالاکی :

۱- ب کارئینانا نەخشی‌وهاریکاریا قوتابیان .....نمونێن چەند دەولەتێن دیموکراتی ل جیهانێ بهێنە دەست نیشان کرن

۲- شێوازێ دیموکراتیا راستە وخۆ زۆر ئاستەنگ دکەڤنە دریکا ئەنجامداناوێ دا ..... گروپەك ل دۆر ڤی بابەتی ب سمینارەکی رابییت .

۲- دیموکراتیا نە راستەوخو :

ئەڤ شێوازە زێدەتر ل سەر ئاستێ رژێمێن سیاسیێن وەلاتان دهێتە بجهئینان ، چونکی ئەنجامدانا دیموکراتیا راستە وخۆ کارەکێ گرانە و نەشێن ڤی هەمی خەلکی کوم بکەن و رەئیا وان وەرگرن ، بەلێ ب ریکا نونەراتیێ دبیت کو هەڤوەلاتی ل پروسا هەلبژارتنا نوینەریێن خوە بو پەرلەمانی دێ هەلبژێرن . کو دەزگەهەکێ دەستهەلاتە بریارا سیایی تێدا دهێتە وەرگرتن ، ئانکو نوینەر ژ پێش هەڤوەلاتیا ڤە بریاریێن گرنگ وچارەنڤیسانە ددەن چونکی ئەوان نوینەریێن هەلبژارتین .

ل دویڤ یاسایێن سەروکایەتیێ دەمێ سەروك کومار دەستهەلاتێ وەردگریت پێدڤیە مللەتی ئەو هەلبژارتبیت ، چ ئەڤ کارە ل دویڤ یاسایێن پاشایەتی وپاشایەتیا د سنوری ئان ژی کوماری بیت ئەڤەژی یا گریدایە ب دەستورێ یاسایا هەر وەلاتەکی ل ئەنجومەنا نوینەرایەتی (پەرلەمان) کو ژ لایێ مللەتی ڤەهاتیە هەلبژارتن ب ڤی جۆری پاشا دبیتە هێمایەك بۆ ئێککگرتنا وەلاتی مافێ دەست تێوەردانا دناڤ کاروبارێن حوکمی دا نینە ژ وی زێدەتر ئەوێ بۆ هاتیە دانان ل گۆر یاسایا دەستورێ فەرمانرەوایێ دیارکری .

چالاکی :

دیموکراتیەت چییە ؟

– جۆرێن دیموکراتیەتێ چنە بهژمێرە ؟

– دیموکراتی راستە وخۆ بۆ هەلبژارتنێن گشتی نابیت؟

پریسارێن بەندێ سیێ

پ١ : ڤان رستان تەمام بکە :

١– پەیڤا دکتاتۆر راماناوێ ..... یان ..... یان .....

دهێت .

٢– دیموکراتیەت دو جۆرە ..... ، .....

٣– ئارمانجێن دیکتاتوری پێکهاتیە ژ ١.....٢.....

٣..... ٤..... ٥.....

پ٢: دیموکراتیا راستە وخۆ زێدەتر ل سەرئاستێ رژێمێن سیاسی دیهێتە بجهئینان؟

پ٣: بەراوردەکێ دناڤبەرا ئەڤاندا بکە

١– دکتاتۆرێ پاشایەتی و دکتاتورێ کوماری.

ئەنجومەنێ نیشتمانی (پەرلەمان)

ئەو ئەنجومەنەیە کو حەز و داخازا میللەتیە ،ب هەلبژارتنا راستە وخۆ دهێتە هەلبژارتی ب هەلبژلرتنا نهێنی ، ئەنجومەنێ نیشتمانیێ کوردستانێ کو ل بەروارا ١٩٩٢/٥/١٩ ژلایێ هەڤوەلاتیێن کوردستانێ ڤە هاتیە هەلبژارتن ب دەستهەلاتەکا یاسایی دهێتە دانان ، ئێکە ژ دەستهەلاتێن بلندێن کوردستانێ ، دەستکەفتەکێ مەزنێ مللەتێ کوردە ل ڤی سەردەمی پشتی کو مللەتێ کورد ل بن دەستێ حکومەتێن عیراقێ یێن ئێك ل دویڤ ئێکێ گەلەك هاتبوو تەپەسەرکرن، دەستهەلاتا بەرێ کوردستانێ بریارا پێکئینانا ئەنجومەنێ نیشتمانی دا بۆ پرکرنا وێ ڤالاهیا ئیداریا (کارگێری) هەیی ل کوردستانێ ، کومبوونا ئێکێ یا خۆ ل ١٩٩٢/٦/٤ گرێدا و چەندین بریار و یاسایێن گرنگ دەرکرن .

راهینان

((ئەنجومەنێ پولێ ، ئەنجومەنێ پەیمانگەهێ ، ئەنجومەنێ زانکویێ ، مەرەم ژ ئەنجومەنی چییە ؟

((کارێ گشتی پێدڤی ب هەماهەنگیێن تنسیق) هەیە، هەروەسا پێدڤیە ئەڤ کارە ب رێکا نوینەران بهێنە ئەنجامدان ، دەرباریێ ئەگەرێن دامەزراندنا ئەنجومەنی گەنگەشێ بکە .

وێنێ پەرلەمانێ کوردستانی

هەلبژارتن

هەلبژارتن چییە؟

هەلبژارتن ناڤەرۆکا دیموکراسیەتێیە و ئەو دەرفەتەیە کو پرانیا هەڤوەلاتیان ئەوێن مافێ دەنگدانێ هەی ب چالاکی کارتێکرنا خۆ دیار دکەن ، کو دەستهەلاتداران ب حەز و ڤیانا خەلکی دهێنە سەر کورسێن دەستهەلاتێ ، ئەڤ چەندە ب رێکا دەنگدانێ دبیت ، هەروەسا بۆ هەلبژارتنا سەرۆکێ دەولەتێ ل سیستەمێ کوماری دهێتە ئەنجامدان .

وینەیەکێ هەلبژارتنان

مافێ هەلبژارتنێ ل سیستەمێ دیموکراسی بۆ هەمی کەسانە کو مافێ هەلبژارتنێ تێدا هەبیت ، ئانکو بێ ئاستەنگ و جوداهیەك هەمی هەڤوەلاتیان ڤەدگریت ، لێ ل وەلاتێن هێشتا دیموکراسیەت تێدا قایم نەبوی پشکەك ژ هەڤوەلاتیان ب ئەگەرا جوداهیا رەگەزی یان نەتەوەیی یان ئایینی ژ مافێ دەنگدانێ بێ بەهر دبن ، نوکە هەمی ئەو دەولەتێن کار ب بناغێن هەلبژارتنێن گشتی دکەن ، هەمی هەڤوەلاتیان مافێ پشکداربوونێ د هەلبژارتنان ندا هەیە بێ ئاستەنگ .

خشتەیێ هەلبژارتنان :

خشتەیێ هەلبژارتنان ئەو لیستن ئەوێن ناڤێ وان هەڤوەلاتیان تێدا تومار دکەن کو مافێ هەلبژارتنان هەبیت ، ئەڤ لیستە ل دەمەکێ دیارکریدا بەری هەلبژارتنان هێنە بەرهەڤکرن ، هەمی سالا چاڤ پێدا ئینانەکێ دڤان لیستاندا د کەن ژ لایەکیڤە بۆ هندێ ناڤێ وان کەسان تێدا بهێتە نڤێسین کو مافێ هەلبژارتنێ هەیە ، ژلایەکێ دی ژیڤە بۆ هندێیە نافێ وان کەسان ژ لیستێ بهێتە ژێ برن یێن کو مافێ هەلبژارتنا ژێ دهێنە ستاندن ، د وەلاتێن پەرلەمانیدا ل دویڤ ئەنجامێن هەلبژارتنان حکومەت دێ هێتە پێکئینان ، ئەو پارتا یان پارتێن د هەلبژارتنان سەرکەڤتین بریارا ئاراستی سیاسی دێکەفتە دەستێ وان هەتا هەلبژارتنێن بهێن ، دبیت هەلبژارتنێن نوی ژی جارەکادی باوەریێ بدەتە وان کەسان ئەوێن حکومەتا بەرێ بێکئینابوو، هەروەسا چێدبیت باوەریێ بدەتە هندەك کەسێن دی کو بوچونێن نوی هەنە بۆ بریڤەبرنا دەستهەلاتێ .

پێزانینێن پێدڤی :

ل ڕۆژا ٣٠ كانینا دوی سالا ٢٠٠٥ هەلبژارتنێن ئەنجومەنێ نیشتمانی هاتنە ئەنجامدان .

هەر ژ پاش سالا ١٩٥٤ ئەڤە جارا ئێكێیە هەلبژارتنێن دیموكراتی فرە حیزبی دهێنە كرن .

لیستا هەڤپەیمانیا كوردستانێ ڕێژا ٢٥,٥٪ بدەستڤە ئینا ئانكو مللەتی كورد ٧٥ كورسی ل پەرلەمانێ عیراقێ بدەستڤەئینان .

كورسیێن پەرلەمانێ عیراقێ هەمی ٢٧٥ كورسی بون ، ئەركێ سەرەكی یێ ڤی پەرلەمانی دارشتنا دەستوورێ هەردەمی بۆ عیراقی بووو .

چالاكی : قوتابیێ خوەشتڤی

بۆچی دڤێت عیراقا پشەرۆژی عیراقەكا دیموكراتی وفیدرالی بیت ؟

جۆرێن هەلبژارتنان :

هەلبژارتن ب چەند شێوەكا دهێتە ئەنجامدان ، ئەڤە چەند جۆرەكن :

١- هەلبژارتنێن راستەوخۆ :

هەلبژارتنێن راستەوخۆ ل دەمەكیدا دهێنەكرن دەمێ دەنگدەر راستەوخۆ نوینەرێن خۆ هەلبژێرن بۆ دەستەكا نوینەرێن مللەتی (پەرلەمان) بێ هیچ ناڤەندەك و پەیوەندییەك ، هەلبژارتن ل دیسەر ئێك پلە بیت و دەنگدەر دێ نوینەرێن خۆ تێدا هەلبژێرن .

چالاکی :

جورێن هەلبژارتنان

ئەڤ هەلبژارتنە ب ئێك قوناغ دهێنە کرن .لێ ئەڤ جۆرە کێمە ! بۆچی ؟

ئەڤ هەلبژارتنە ب دو قوناغان تێ دپەزن ..... ئەڤە ل جیهانا نوکە یا بەلاڤە ؟ بوچی ؟

۲- هەلبژارتنێن نە راستەوخۆ :

د ڤان هەلبژارتناندا کارێ دەنگدەران ئەوە کو چەند کەسەکان دێ دیارکەن ، ب رێکا وان نوینەرێن وان بۆ پەرلەمانی دێ هێنە هەلبژارتن ، ئەڤ چورە هەلبژارتنە ب دو پلەیان قوناغان تێ دپەرن یاسایا هەلبژارتنان نەراستەوخۆ ل جیهانا مەیا نوکە بەلاڤە ،چونکە نێزکی دیموکراتیەتێ تره .

راهینان

چێدبیت قوتابیێن پۆلێ ئەنجۆمەنێ پولا خۆ هەلبژێرن .

دێ بلا ماموستایێ هێژا هەر دو جۆرا د پولێدا بکەت .

سیستەمێ هەلبژارتنان :

١- سیستەمێ تاکە کەسی:

دڤی سیستەمیدا وەلات دێ هێتە دابەشکرن بۆ چەند بازنەکێن بچووکێن هەلبژارتنان هەلبژارتن ژی ل دویڤ هژمارا وان ئەندامان یێن کو دپێدڤینە بۆ دامەزراندنا پەرلەمانی دێ هێنە هەلبژارتن ، ئاکنجیێن هەر بازنەکی دێ دەنکی دەنە ئێك نوینەر. ل ڤان هەلبژارتنان ئەو دێ ب سەرکەڤیت ئەوێ پتر دەنگ بدەستڤە ئینایین ئانکو ٥١٪ ئەڤە دێ بیتە ئەگەرا وێ چەندێ کێمە نەتەوێن سیاسی ل بازنێن بچووك نوینەر د پەرلەمانیدا نەبن .

٢- سیستەمێ لیستان :

دڤی سیستەمیدا وەلات دهێتە دابەشکرن بۆ چەند دەڤەرێن هەلبژارتنێن مەزن وبەرفرەه ، ل ڤان هەلبژارتنان دەنگدەر دێ هژمارەکا نوینەران هەلبژێرن رێژا هژمارا نوینەران دگەل هژمارا دەنگدەرێن دەڤەرێ وەك هەڤن . بۆ دەنگدەری هەیە دەنگێ خۆ بدەتە جەند نوینەران و ناڤێن وان بێخیتە ناڤ لیستێ ، لەوما دبێژنێ (لیستا هەلبژارتنێ) ئانکو (لیستا نیشتمانی) ئان (یەکهەڤبوونا لیستان).

پرسیار:

ئەرێ هەلبژارتنێن پەرلەمانێ عیراقێ ل رۆژا ٢٠٠٥/١/٣٠ ل سەر بناغێ چ جۆرە سیستەمەك بوون .

٣- سیستەمێ پترۆلێ :

ئەڤ یاسایە ل دویڤ بدەستڤەئینانا پترۆلا دەنگان دبیت ل دەڤەرێن هەلبژارتنێ ڤێجا ج دەنگدانا تاکە کەسی بیت ، یان لیستی بیت ، پترۆل ژی ب پترۆلەکا ب ساناهی دبیت ، ل دویڤ هندێ بەربژێر دێ بەت وهێتە هەلبژارتن ل گور بدەستڤەئینانا پترترین دەنگان ل وان دەڤەرێن ب دەستڤەئینایین ،هەر چەندە سەرجەمێ دەنگێن بەربژێرێن دی یێن دەڤەرا هەلبژارتنێ ژنیڤێ زیدەترە بیت ئەڤ یاسایەل هژمارەکا وەلاتێن جیهانێ کاری پێ دکەن ، وەك بەریتانیا و ئەمریکا و یابان و ل عیراقی ژی کار پێ دهاتەکرن ل سەردەمێ پاشایەتیێ ، ئانکو ل دوویڤ پترۆلا ڤەکرێ دێ بیت ل دویڤ یاسایێ بێدڤییە بەربژێر ژ نیڤا دەنگێن دەڤەرا هەلبژارتنێ پترۆل بدەستڤەبینیت ، ئەگەر هیچ بەربژیرەکێ ئەڤ رێژەیە بدەستڤە نەئینا هەلبژارتن دێ هێنە دووبارەکرن .

٤- سیستەمێ رێژەیی :

ئەڤ یاسایە ل پترۆلا وەلاتێن ئەورۆپا دهیتە بکارئینان ، ئەڤژی وەکی یاسایا هەلبژارتنێن لیستێ یە ، د دەڤەرێن هەلبژارتناندا ، هژمارا کورسییان دێ هێتە دیارکرن ، ل دویڤ لیستان و حیزبان هەر ئێك ل دویڤ رێژا دەنگێن بدەست خۆ ڤە ئینایین یاسایا هەلبژارتنێن رێژەیی چەند جۆرەکن ژوان هندەك ل سەرشێوێ لیستا کرتی دبن د ڤی حالەتیدا دەنگدەر دێ دەنگێ دەنە ئێك ژ لیستان بیی وی مافی گورانکاریی و گوهۆرینا لیسال هەبیت ، ئانکو ئێك لیستێ دێ هەلبژێریت، جۆرێ دویێ ب هەلبژارتنا لیستا رێژەیی وب لیستا ڤەکرێ دێ بیت .

دەنگەر د سەربەستن د هەلبژارتنێ د دناڤ لیستێن بەرامبەر ئێك ، ئانكو دشێن چەند ناڤەكا ژ لیستێن جودا جودا یێن بەرامبەر ئێك هەلبژێرن یاسایا ریژەیی نیزیكترین یاسایە بو دیموكراتیەتێ ، چونكە هیز و قەبارا حیزبان تێدا دیار دبیت.

بۆ پتر پێزانینان

ئەرێ هەلبژارتنێن پەرلەمانێ عیراقێ ل رۆژا ٢٠٠٥/١/٣٠ ل سەر بناغێ چ جۆرە سیستەمەك بوون .

چالاکی :

گرنگیا هەلبژارتنا چییە ؟

- جورێن هەلبژارتنا چنە و كیشك باشترە ؟

- یاسایا ریژەیی نێزیكترە ل دیموكراتیەتێ ؟

پرسیارێن بەندێ چارێ

پ١ : مەرەم ژ هەلبژارتنا چییە و جۆرێن وان كیشكن؟

پ٢ : جوداهیێ دناڤبەرا ڤان دا بكە :-

أ- سیستەمێ تاكە كەسی وسیستەمی لیستی

ب- هەلبژارتنێن راستەوخۆ و هەلبژارتنین نە راستەوخۆ.

پ٣ : ئەگەرێن ڤان رون بكە .

١- دبێژنە هەلبژارتنێن راستەوخۆ هەلبژارتنین ئێك پلە .

٢- سیستەمێ نوێنەراتیا ریژەیی نیزیكترین یاسایە بۆ دیموكراتیەتی .

ڕێکخراوێن نیف دەولەتی

ڕێکخراوێن نیڤ دەولەتی پێکهاتینە ژ وان دەزگەهێن هەر دەمی کو ژ لایێ دەولەتان ڤە هاتینە پێکئینان بۆ بدەستڤەئینانا ئارمانجێن هەڤپشك کر هەردەم وەسا بێدڤی دکەت دەزگەهێ خودان شیانێن خۆیی و سەربخۆبیت .

پێشگوتنەکا میژوویی دەربارێ ڕێکخراوێن نیڤ دەولەتی .

ژ میژەیە مللەتێن جیهانێ هەولددەن سنوورەکی دانن بو وان شەر و پێکدادانان ئەوێن دناڤبرا واندا رویددەن ، داکو ژڤان کارێن خوین ڕێشتنێ ومال کاڤلکرنا شەری رزگابن وهێمنی وئاشتێ پەرێ خۆ ب سەر وەلاتێن واندا بکێشیت و پەیوەندی دناڤبەرا میللەتاندا ل سەر بناغێ پێکڤەژیان وتەبایی وهاریکاریا هەڤدوکرن بهێنەدانان بۆ بدەستڤەئینانا ڤان ئارمانجان مللەتان کارکر بۆ پێکئینانا چەند کومەلێن هەڤپشك ژوان (کومەلا ئیرۆکویس) کو ژ شەش میللەتان پێك هاتبوو ، هەر وەسا ل سالا ١٧١٣ ژلایێ قەشە (سان بییر) پرۆژێ پێك ئینانا کومەلەکێ بناڤێ کومەلا مللەتێن ئەرۆپی وەك پیشنیارەك دایە کونگرێ (ئەتراخت) کو ل نەمسا هاتیە گرێدان ، لێ گوهێ خو نەدا پیشنیارێ ، هەروەسا دەمێ (نابلیون بوناپارت) ئیمپراتورێ فرەنسا د سەدێ نوزدێدا شەر دگەل مللەتێن ئەوروپادا ئەنجامدا، وەلاتێن ئەورۆپا ژی ب مەرەما روی ب روی بوونا راگرتنا شەرێن ناپلیۆنی چەند ئێکگرتن و هەڤپەیمان گرێدان، پشتی سەرکەفتنا مللەتێن ئەورۆپا ل شەرێن ناپلیۆنی ل باژێرێ (ڤییەنا) پایتەختێ نەمسا (کونگرێ ڤییەنا) گرێدا و تێدا بریارا دامەزراندنا

(کۆری ئەوروپی – المحفل الاوربی) دا و ئارمانجا سەرەکیا ڤی کۆری پاراستنا ئاشتیێ و ئێمناهیا نێڤ دەولەتی وریێکخستنا پەیوەندییێن نێڤ دەولەتی بوو .

ئەڤ کۆرە ژ پێنج ئەندامان پێك هاتبوو ژ بۆ ڤەکولینێ ژ کاروبارێن گشتی یێ ئەورۆپا ئەڤ کۆرە ب یەکەم ریێکخستنا دەولەتا نوی ئەورۆپا د مێژوویا دا دهێتە دانان بۆ پاراستنا ئاشتیێ ،لێ ل سلا ١٨٢٢ز ئەڤ ریێکخراوە بێ هێزبوو چونکە ئینگلتەرا خۆ ژێ ڤەکێشا ئەڤی کۆری کومبونن نەکرن هەتا سالا ١٨٥٦ز پشکداریا ئینگلتەرا بۆ ڤەکولینان دکارو بارێن دەولەتا ئوسمانی دا ،ئەڤ کۆرە یێسەرکەفتی نەبوو دپاراستنا ئاشتییێدا ژ بەر چەند ئەگەران ژ وان:–

١– ریێکخراوەکا دەستپێکیبوو ب شێوەکی ریێکوپێك نە کوم دبونن .

٢– سەنتەرەکی بەردەوام نەبوو .

٣– هەلکرنا شەرێ جیهانی یێ ئیکی د سەدیێ بیستێ دا ،هەر ژ بەر ڤان ئەگەران دەولەتان هزرکر کو رژێمەکا دەولەتی یا نوی پەیدا بکەن کۆ کۆری نەتەوەکا (عصبة الامم) بوو .

چالاکی :

دو گروپ ژ قوتابیان راپۆرتەکێ دەرباریێ ڤان بابەتان بەرهەڤکەن

گرۆپێ ئیکێ: (کومەلانەتەوان)

گرۆپێ دوێ: (نەتەویێن ئیێکگرتی)

پاش گوهداری کرنا هەردو راپۆرتان:

ماموستا ب هاریکاریا قوتابیان ل دۆر رۆلێ ڤان ریێکخراوان ل سەر ژیانا مللەتان گەنگەشی بکەن.

١- كۆمەلا (گەلان) مللەتان

ئەڤ رێكخراوە ئێكە ژ رێكخراوێن نیڤ دوەلەتی كو ل دەستپێكا سەدێ بیستێ هاتییە دامەزراندن ،دەستپێكا دامەزراندنا وێ دزڤریتە ڤە بۆ رویدانا شەرێ (جەنگێ) جیهانی یێ ئێكێ ل سالا ١٩١٤ز ،كو شەرەكێ مەزن و خویناوی بوو ، ئەڤە بۆ ئەگەرا سەر نەكەڤتن و هەر فاندنا كۆرێ ئەورۆپی چونكی نەشیا رێ ژ هەلبوونا شەرِی بگریت چونكە دەولەتێن ئەورۆپی ب خۆ لایەنێن سەرەكیێن ڤی شەرِی بوون ئەڤی شەرِی ب دریژیا سالێن شەری مللەت پالدان هزرد پێكئینانا رێكخراوەكا دی یا نێڤ دەولەتی دا بكەن كو ژ كۆری ب هێزتر و چالاكتربیت وبشێت مرۆڤایەتیێ ژ شەرِی دویر بێخیت و ئاریشێن نێڤ دەولەتی ب رێكا ئاشتیێ چارەسەر بكەن ،بۆ ڤێ مەرەمێ گەلەك هەول هاتنە دان ژ وان ل ئینگلتەرا، دگەل هەلبوونا شەرِی د سالا ١٩١٤ز دا لێژنەك پێك هات داخازا دامەزراندنا رێكخراوەكا نێڤ دەولەتی كر كویاتایبەتمەند بیت ب پاراستنا ئاشتی و ئێمناهیا نێڤ دەولەتی ڤە.پشتی شەرێ جیهانێ یێ ئێكێ سیاسیێن ئەورۆپا ل سالا ١٩١٩ز بیر ژ دانانا كۆمەلا نەتەوان كر ،مەرەما وان ئەو بوو كو هەمی دەولەت ببنە ئەندام د ڤێ كومەلێ دا هەتا ئەو دەولەتێن د شەرِیێ جیهانی یێ ئێكێ دا شكەستین ژی ببنە ئەندم دا ئاشتی بهێتە مسۆگەركرن ،سەرۆك (ودرو ولسن) سەركردایەتیا ڤێ لێژنی دكرد و زۆر شەپرزە بوو بۆ دامەزراندن و بەرهەڤكرنا ڤێ رێكخرا وێ و ل ٢٨/ ٤/ ١٩١٩ز دا جهێ خوەگرت ،هەروەسا ب شێوەكێ فەرمی ل ١٠ كانینا دوویێ ١٩٢٠ز دا هاتە نیاسین كو ئێكەمین كومبوونا كومەلا گشتی (كومەلا گەلان) بوو.

كومەلا گەلان (مللەتان) :

پێك هاتە ژ دەزگەهێن كۆمەلا گەلان كو پێكهاتیە ژ نوینەرێن هەمی دەولەتێن پشكدار ل ڤێ رێكخراوێ و هەر ئێكێ مافێ ئێك دەنگی هەیە بدەت .

چالاكی :

بۆ وانا بهێت ،گروپەكی ژ قوتابیان ب مفا ورگرتن ژ :

تەلە فزیۆن ،رۆژنامان ،گوڤار ، ئیزگە ،كتێبان .....هتد

راپۆرتەكێ ل دۆر كارتێكرنا رۆلێ رێكخراوێن نێڤ دەولەتی بۆ پاراستنا ئاشتیيا جیهانێ بەرهەڤ بكەن .

ئەنجومەنیێ كومەلا گەلان ژ ئێك دەزگەهێن كومەلا گەلان پێكهاتیەو ئەنجۆمەن پیكهاتیە ژ نوینەرێن دەولەتێن مەزنێن وی دەمی (بەریتانیا ،فرنسا ،یابان ،وەلاتێن ئیككگرتیێن ئەمریكا ،ئیتالیا) دگەل نوینەرێن چار دەولەتین دی كو كومەلا گشتی یا كومەلا گەلان وان چار دەولەتان هلدبژێریت بۆ دەمێ (سێ) سالان ،ل بەروارا ١٦ی كانینا دوی ١٩٢٠ز .هەژی گوتنێیە كومەلا گەلان (باژێری جنێف) ل سویسرا كرە بارەگایێ خۆ .

ئەركێن ڤێ رێكخراوێ :

گرنكترین ئەو ئەركێن پێدڤینە ئەڤ رێكخراوە ئەنجام بدەت ئەڤەنە :

١- مسۆگەركرنا پاراستنا ئاشتی وئاسایشا جیهانێ .

٢- ئێككگرتن و رێكخستنا هاریكاریێن نێڤ دەولەتی .

٣- بەرهەڤکرنا پرۆژێن تابیەت بۆ ریکخستنا کارێ ژ چەککرنا دەولەتان .

٤- سەرپەرشتی کرنا رژێما ئینتدابێ ودیارکرنا وان دەولەتان ئەوێن ل ژێر رژێما ئینتدابێ دهێتە دانان ،وچاڤدێری کرنا وێ دەولەتێ ئەوا ئەرکێ بریڤەبرنا کاروبارێن ئینتدابا دەولەتەکی دکەڤیتە دەستی .

ئەگەرێن سەرنەکەفتنا ریکخراوا کومەلا گەلان :

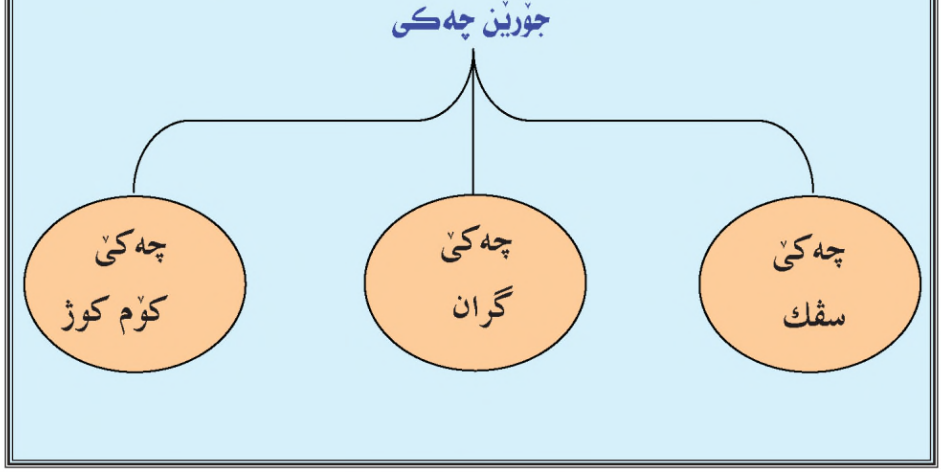
١- کارێن کومەلا گەلان ژ کارێن بچوك دەرباز نەبوون هەر چەندە یاراست ئەوە ژ بەر چارەسەرکرنا ئاریشێن مەزن هاتبوو دامەزراندن.

٢- ئامراکێ وەسا نەبوو بکاربینیت بۆ بجھ ئینانا بریارێن خۆ بتایبەتی هێزەکا سەربازی ، دا بەرهنگاری وەلاتێن سەرپێچکەر بکەت وەکی نەشیای ریکێ ل یابانێ بگریت سالا ١٩٣١ز دەمێ هێرش بریە سەر چینێ .

٣- نەشیا چارەسەریا مەسەلا چەك رامالینێ بکەت .

راهێنان

- هەبوونا ((چەکی)) کەنگی پێدڤییە ؟
- کەنگی و بوچی چەك دبیتە ژێدەرێ گەف کرنێ ل ئاشتیی و ژیانێ ؟

پرسیار:

١- کەنگی چەك دهێتە بکارئینان ؟

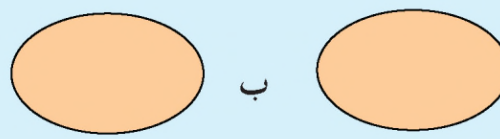
٢- چ جۆرە چەك بۆ بەرکریکرنی پێدڤییە ؟

بۆگەنگەشێ :

(پێدڤیە ژچەککرن بهێت چارەسەرکرن)

راهێنان

ژچەکێن کۆم کۆژ

یاسایا نیڤ دەولەتی ڤان چەکان قەدەغە دکەت.....بۆچی ؟

٤- نەشیا ئاریشا دناڤبەرا ئیتالیا و یونانی داچارەسەر بکەت .

٥- نەشیا ئێکەتیا یا حەبەشە (ئەسیوبیا) و سەربەخۆیا وی بپارێزیت .

٦- نەشیا رێ ل ئەلمانیا بگریت ،دەمێ ل سالا ١٩٣٨ز نەمسا داگیرکری

٧- حەتا ئەڤ رێکخراوە بدویماهی هاتی ئەمریکا نەبوو ئەندام ل ڤێ کومەلێ .

٨- روسیا درەنگ چو دناڤ وێ رێکخراوێ ئانکو ل سالا ١٩٤٢ز چو دناڤدا.

ئەڤ ئەگەرە هەمی بوونە ئەگەرا هەلوەشیانا ڤێ رێکخراوێ لێ ل دویماهیا شەڕی رێکخراوا نەتەوێن ئێککگرتی هاتە دامەزرندن و جهێ کومەلا گەلان گرت .

٢- ریّکخراوا نەتەوێن ئێکگرتی (الامم المتحدة) UN :

پشتی شەرێ جیهانێ یێ دوی بدووماهی هاتی ، هەولا ریّکخراوەکا وەسا هاتە دان کو جیهانێ پر ئاشتی و هاریکاری ول ژێر دەستهەلاتا یاسایێ ب دابەزریت پشتی کومەلا گەلان هەرفتی ، هزر ل دامەزراندنا ریّکخراوا نەتەوێن ئێکگرتی ب ڤی رەنگێ ل خارێ بو و؟

١- ل ١٤ ئابا ١٩٤١ هەر ئێك ژ (ونستون چەرچل) سەرۆکێ وەزیرێن بەریتانیا و (فرانکلین روزفلت) سەرۆکی وەلاتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا کومبوون، (بەلێنا ئەتلەسی) دەرکر کو تێدا هاتبوو کو پێدڤییە پشتی بدووماهی هاتنا شەرێ جیهانێ یێ دویێ ریّکخراوەکا جیهانی بهێتە دامەزراندن ببیتە ئەگەریێ بەلاڤبوونا ئاشتیێ و دویرخستنا سەهما شەری و دامەزراندنا پەیوەندیێن تەمام دناڤبەرا هەمی دەولەتاندا.

٢- ل ١ کانوینا دویێ ١٩٤٢ بیست و شەش دەولەتان ل باژێرێ واشنتون کومبوون و (بەلێنا واشنتون) راگەهاند بناڤێ (راگەهاندنا نەتەوەیێن ئێکگرتی) دڤێ راگەهاندنێدا جەخت(تەئکید) هاتەکرن ل سەر بناغە و ئارمانجێن بەلێنا ئەتلەسی . دگەل دامەزراندنا ریّکخراوا نیڤ دەولەتی .

٣- ل ١٣ چریا ئێکێ ١٩٤٣ ل باژێرێ موسکو پایتەختێ ئێکەتیا سوفێتی یا جارا هەر ئێك ژ (ئێکەتیا سوفێتی و وەلاتێن ئێکگرتی و بەریتانیا وچین کوم بوون و (بەیاننامەموسکو) راگەهاند کو تێدا جەخت (تەئکید) ل سەر دامەزراندنا ریّکخراوەکا نیڤ دەولەتیا گشتی کر . ل سەر بناغێ ئێکسانیێ دناڤبەرا هەمی دەولەتاندا . و هەمی دەولەتێن

بچوك ئان مەزن مافێ ئەندام بوونێ هەبیت و ئارمانجا وێ پاراستنا گشتی وئاشتیێ ل جیهانێ بێت .

پرسیار:

بۆچی دەولەتان هەر ل دەسپێکا شەرێ جیهانیێ دوویێ ، هزر ل دامەزراندنا رێکخراوەکا نیف دەولەتی کر .

پرسیار:

بەرامبەر ڤان سالان ناڤێ بەلین وبەیانامێن تایبەت د دامەزراندنا نەتەوێن ئێکگرتی دا بنڤیسە.

- ١٩٤١ ( )
- ١٩٤٢ ( )
- ١٩٤٣ ( )

٤- ل مەها ئیلوّنا سالا ١٩٤٤ سەرۆکێن هەر ئێك ژ ئەمریکا رۆزفلت و ستالین سەرۆکێ ئێکێتیا سۆفیەت و چرچل سەرۆك وەزیرێن بەریتانیا ل باژێرێ (تاران) پایتەختێ ئیرانێ کوم بوون و (بەیاننامە تاران) راگەهاند تێدا جەخت ل سەر هاریکاری کرنا هەڤدو کارکەن ل دویڤ بناغێن بەلێنا ئەتلەسی .

٥- ل ٢١ئابا ١٩٤٤ دا نوینەرێن دەولەتێن مەزنێن وی دەمی کو بەریتانیا و ئەمریکا و ئێکەتیا سوڤیەت یا جاران وچین) ل واشنتون کومبوون و ب کونگرێ (ئوکس) هاتە نیاسین کو جهەکە ل نێزیك باژێری واشنتون .

تێدا بناغه وبنیاتێن رێکخراوەکا نیڤ دەولەتی و داانانا گەلەك ژ بەندێن نەتەوێن ئێکگرتی .

٦- ل ١١ی شوات ١٩٤٥ دا هەر ئێك ژ ئەمریکا ، بەریتانیا ، ئەکێتیا سوڤیێتا جاران کونگرێ (یالْتا) گرێدا تێدا بەحسی وان ئاریشان هاتەکرن کو ل کومبوونێن بەری نوکە ب هەلاویستی مابوون وەکو سیستەمێ دەنگدانێ دگەل مافێ دان بێدانێ .

٧- ل ٢٥ی نیسانێ ١٩٤٥ نوینەرێن (٥٠) دەولەتان ل باژێرێ سان فرانسیسکو ل ئەمریکا کوم بوون کو ب کونگری (سان فرانسیسکو) هاتیە نیاسین کو حەتا ٢٦ێ نیسانێ ١٩٤٥ بەردەوام بوو کو هەمیان بەلگەنامە نەتەوێن ئێکگرتی مورکر (ئیمزاکر) ئێدی ژ وێ رۆژێ حەتا نوکە کارێ خۆ دکەت .

گرنکترین ئەرکێن نەتەوێن ئێکگرتی :

١- ئاریشێن دناڤبەرا دەولەتاندا ب رێکا ئاشتیێ بهێنە چارەسەرکرن

٢- پەیداکرنا هاریکاریێن نیڤ دەولەتی ژلایێ ئابوری و کومەلایەتی ڤە .

٣- پەیداکرنا ئاشتیێ و باشکرنا ژین وژیارێ بۆ مللەت ونەتەوان وب رێکا وەرارکرنا و پێشکەفتنا ئابووری وکومەلایەتی .

٤- قایم کرنا هاریکاریا نیڤ دەولەتی دوارێ رەوشەنبیری وفێرکرنێ و زانستیدا.

٥- رێزگرتن ل مافێ مرۆڤی وسەربەستیێ وئێکسانیێ دناڤبەرا مرۆڤاندا بێ جوداهیا نەتەوەیی وئایینی و زمانی و نێر ومێ

٦- راگەهاندنا بەیاننامەیەکێ دەرباری وان هەریمێن کو خودان مافێ ئوتونۆمی نینن ب مەرەما بریڤەبەرنا وان ژ لایێ نەتەوێن ئێکگرتی ڤە .

ئارمانجێن ریکخراوا نەتەوێن ئێکگرتی :

١- پاراستنا ئاشتییێ ل جیهانێ

ئێك ژ ئارمانجێن دامەزراندنا نەتەوێن ئێکگرتی ئەوە کو مرۆڤ د ئاشتییێدا بژیت، دا ژ شەری دویر کەڤیت پێدڤییە هەر ئاریشەك کەفتەد ناڤبەرا دەولەتان دا ب ئاشتی وب بەرەڤانیکرنێ و دان وستاندنان بهێتە چارەسەرکرن نە بشەری ، هەر چەندە مرۆڤ دبیرو باوەر و توخمیدا ژ هەڤدو جودانە لێ بێدڤیە دگەل هەڤدودا ب ئاشتی بژین .

٢- خورتکرن و وەرار پێدانا پەیوەندییێن دۆستایەتی دناڤبەرا مللەتان دا

نەتەوێن ئێکگرتی بۆ هندێ خەباتێ دکەن کو ژبناغەیێ مروڤایەتی پەیوەندییێن برایانە دناڤ دەولەتاندا بەلاڤبکەت ، هەر دەولەتەکا مەزنبیت یان بچویکبیت دەستهەلات ل سەر وەلات و ئاخا خۆ هەبیت مللەتێن جیهانێ مافێ جارەنڤیسي هەیە بۆ وەرگرتنا مافێ خۆ خەباتێ دکەن بیێ کو دەست ل مافێ کەسەکێ دی بدەن .

٣- هاریکاریا هەڤدوکرن بو بلندکرنا ئاستێ ژیانێ

ژبەر کو پشکەکا مەزن ژ ئاکنجیێن ڤێ جیهانێ نەزان و نەخوشن ، نەتەوێن ئێکگرتی خەباتێ دکەن بۆ هندێ دەولەتا ل کار و باریێن کومەلایەتی و رەوشەنبیریێن مرۆڤایەتیدا هاریکاریا هەڤدو بکەن ئەگەرێ هەرە گرنگ بۆ هەلکرنا ئاگرێ شەری جوداهیەکا کویر و فرەهـ وبێ شیان ، ئەگەر هەمی لا

بزافێ نەکەن بۆ چارەسەریا کاروباریێ ژیان و رەوشەنبیریا هەمی ئاکنجیێن جیهانێ نەدەن ، نەتەوێن ئێککگرتی نەشێن ئاشتییێ بپارێزیت .

چالاکی :

(٣) گروپەك ژ قوتابیان راپۆرتەکێ دەربارەی رۆلێ نەتەوێن ئێککگرتی بۆ چارەسەریا هەر ئێك ژڤان ئاریشێن خارێ بەرهەڤبکەن .

١- دۆزا کوردی

٢- دۆزا ئەفغانستانێ

٣- دۆزا دارفۆرێ

٤- پێدڤییە نەتەوێن ئێککگرتی ببنە سەنتەرێ ریێکخستنێ:

کاروبارێن نەتەوێن جیهانی وئاراستەکرنا وان بۆ مفایێن گشتی . دڤێت پەیوەندی دناڤبەرا دەولەتان دا نەبیتە ئەگەرێ شەر وگەفکرنێ و هەرنە خۆشیەك کەفتەد ناڤدا پێدڤییە ب ئاشتی بهێتە چارەسەرکرن بێی کو لایەك دەست بدەتە کاروبارێن دەولەتەکا دی .

پێکهاتنا نەتەوێن ئێکگرتی

نەتەوییێن ئێکگرتی ژڤان ئەنجومەن و دەزگەهان پێکهاتیە :

١- **کومەلا گشتی :** بلندترین سەرۆکاتیا نەتەوێن ئێککگرتییە ل دویڤ ب دەستڤە ئینانا ئارمانجێن باوەرناما نەتەوێن ئێکگرتی دچیت .

٢- **ئەنجومەنا ئاساییشێ :** ئەڤ ئەنجومەنە ڤەکولینێ ل سەروان کێشایان دکەت یێن کود دەملدەست گرنگی هەبیت وکارکرن هەبیت ل سەر ئاشتییا جیهانێ، ئەگەر نەخوێشیەکا وەسا کەڤتە ناڤبەرا دەولەتێن ئەندام د نەتەوێن ئێکگرتیدا پێدڤی ب چارەسەریەکا ب لەز هەبوو ئەڤ ئەنجومەنە دێ کوم بیت ودێ بریارێ لسەر دەت.

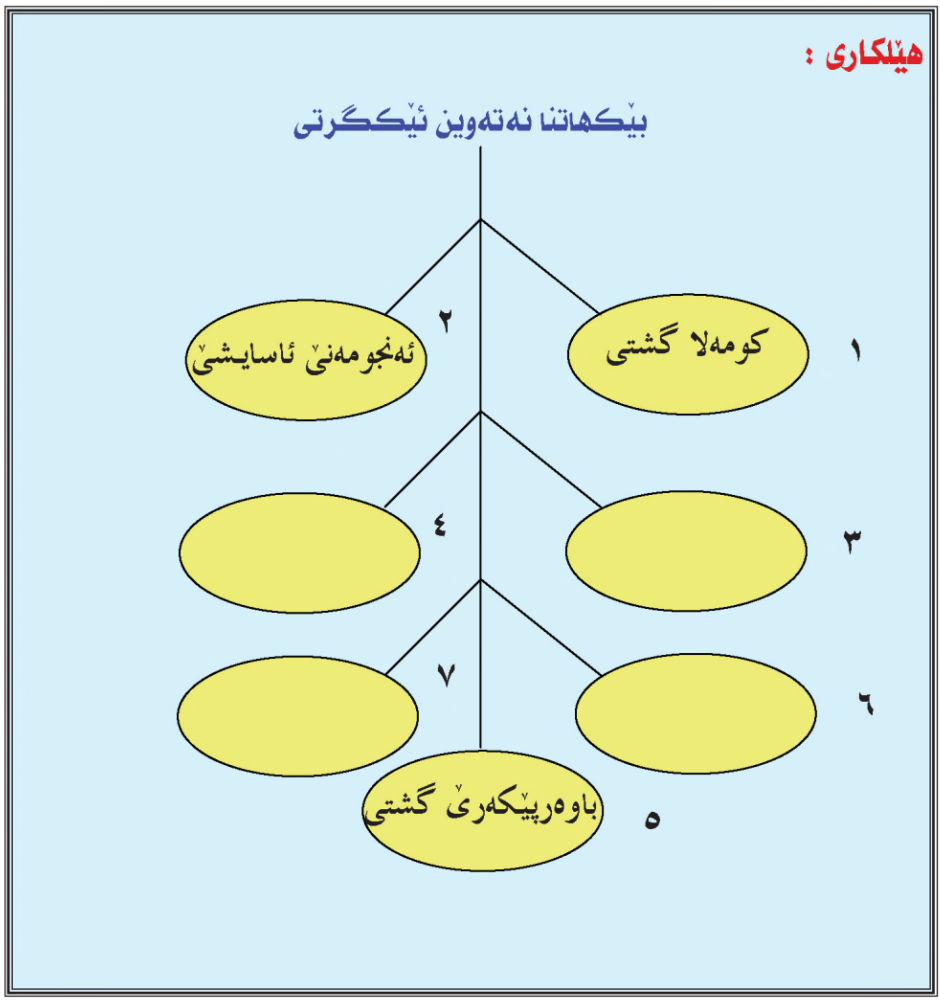
٣- **دادگەها دادی یا دەولەتان :** بنگەهێ سەرەکی یێ ڤێ دادگەهێ ل باژێری (لاهای) یە ل هولندا ، ئەڤ دادگەهە ژ یازدە ئەندامان پێك هاتیە کومەلا گشتی یا نەتەوێن ئێکگرتی بۆ دەمێ نەھ سالان ڤان ئەندامان هەلدبژێریت ، ئەڤ دادگەهە ل وان ئاریشە و گرفتاریا ڤەدکولیت ئەوێن دەولەتێن ئەندام پێشکێشی دادگەهێ دکەن .

٤- **ئەمیندا ریا گشتی :** چەندکەسەکن کاروباریێن ریڤەبەریا نەتەوێن ئێکگرتی ب ستوخوڤە گرتی یە ، ژچەند فەرمانبەرەکا پێك دهێن . بۆبجهئینانا فەرمانێن دەستەکا سەرۆکایەتی و گەهاندنا کاروبار وبریاران بۆ جهێن خۆ .

٥- **باوەرپێکەرێ گشتی :** سەرۆکایەتیا ئەمینداریێ گشتی دکەت ل دویڤ شیرەتێن ئەنجومەنێ ئاساییشا کومەلا گشتی ڤی کەس دەمێ پێنج سالا .

هەلدبژێریت و دشیت دوبارە بکەت و پێدڤییە کەسەکێ نیاسبیت .

هێلکاری :

قوتابیێ خوێشتڤی : بازنێن ڤالا ب ناڤێ دەزگەهێن نەتەوێن ئێکگرتی پر بکە .

٦- ئەنجومەنا ئابووری و کومەلایەتی : ئێکە ژ دەستەکێن سەرەکی یێن نەتەوێن ئێککگرتی ول بن چاڤدێریا وێ فەرمانا ددەت باوەرنامێن ئێککگرتویا ج ئەرکێ سەر ملێ ڤی ئەنجومەنی یە ب ڤی رەنگی کاردکەت ئەڤ ئەنجومەنە بۆ دامەزراندنا جیهانەکا تەنا و پێشکەفتی د وارێ ئابووری وکومەلایەتی و رەوشەنبیری وساخلەمی کار دکەت .

٧- ئەنجومەنێ سپاردن (الوصاية) : ئەڤ ئەنجومەنە ژ دوازدە ئەندامان پێك دهێت، ئەندامێن ئەنجومەنا ئاساییشێ دڤێ ئەنجومەنێدا ئەندام هەنە ، ئەڤ ئەنجومەنە وان ئاریشە و گرفتاریان ڤەدکولیت یێن کو دگەهنێ ، ژ وان هەرێمان ئەوێن ل د بن سیبەرا راسپاردنێدا دژین .

هندەک ژ دەزگەهێن وئاژانسێن نەتەوێن ئێککگرتی

١- یونسکو (UNESCO):-

ناڤێ یونسکو کورتکرنا ناڤێ رێکخراوا نەتەوێن ئێککگرتی یە بۆ پەروەردە و زانست و رەوشەنبیریێ یە . ئەڤ رێکخراوە ئێکە ژ رێکخراوێن مەزنێن نەتەوێن ئێککگرتی کو هەر ئێك تایبەتمەندە ب کارەکی ڤە ، بارەگەهێ ڤێ رێکخراوێ دکەڤیتە مەیدانا (ڤونتنوا) لباژێری پاریس نێزیك قولا (بورج) (ئیڤل) نێزیکی ١٨٦ وەلات ئەندامن دڤێ رێکخراوێدا ول سالا ١٩٤٦ هاتیە دامەزراندن، ئارمانجا ڤێ رێکخراوێ هاریکاریا میللەتانە دواری زانست و رەوشەنبیری وپێگەهاندنا مامۆستایان و رزگارکرن و باشکرنا جهێن میژوویی و ڤەکولێن و چاپکرن و بەلاڤکرنا چاپەمەنیان و نەهێلانا نەخویندەواریێ و پەیداکرنا کەرەستێن

خواندنێ وپاراستنا وان و پێشڤەبرنا خواندنێ و نەهێلانا هەلبوونا ئاگرێ شەران و ژناڤبرنا مرۆڤان چونکە ل ڤان رویدانێن شەڕ و جەنگان دەستکەفت وسامان بخۆرایی دچن و دبیتە ئەگەرێ لاوازکرنا بناغێن پەروەردێ وخواندنێ .

٢- یونسێف (UNOCEF):-

ئەڤ ریکخراوە ئێکە ژ ریکخراوێن نەتەوێن ئێکگرتی ، ل سالا ١٩٤٦ هاتیە دامەزراندن ئەڤ ریکخراوە دەستێ هاریکاریێ بۆ ملیۆنان زارۆکان دریژدکەت بتایبەتی زارۆکێن پیدڤی ب یارمەتییێ هەی وئەڤ ریکخراوە گەلەك خزمەتێن پێشکێش کرین بۆ زارۆکان چ ژ لایێ چارەسەرکرنا نەخۆشیان و دەست نیشان کرنا ڤان نەخوشیێن دهێنە زارۆکان ل جیهانێ وەکی دروستکرنا مەلبەندێ چاڤدێریا دایکیینێ و زارۆکان .

چالاکی :

نەتەوێن ئێکگرتی ژ چەند ئەنجومەنا پێکهاتیە بهژمێرە

- دەزگەهێ گرنگێن نەتەوێن ئێکگرتی بەحسێ گرنگیا وان بکە .
- ئارمانجا یونسکو چییە ؟
- یونسێف تایبەتە ب زارۆکان بتنێ ڤە؟

پرسیارێن بەندێ پێنجێ

پ١ : ئەڤێن خوارێ پێناسەبکە :

١- کۆری ئەورۆپی ٢- کونگرێ یالتا ٣- بەلێنا ئەتلەسی

پ٢ : وان رێکا ب خال بهژمێرە ئەوین یونسکو ل سەردچیت بوٚبدەستڤەئینانا ئارمانجێن خوٚ.

پ٣: ئارمانجێن هەر ئێك ژڤانا روون بکە .

١- کومەلا مللەتان (گەلان) ٢- نەتەوێن ئێکگرتی ٣- یونسکو

پ٤ : ئەڤان رستان تەمام بکە :

١- کومەلا گەلان (مللەتان) سەرکەفتی نە بوو ژ بەر چەند ئەگەران

.....و.....و.....

٢- گرنگترین ئەرکێن نەتەوێن ئێکگرتی ئەڤەنە :-

١.....٢.....٣.....٤.....

٥ .....٦.....

ئاریشا مین و تەقەمەنیان ل کوردستانێ

لپەی وێ روی پیڤانێ ئەوا رێکخراوا (Landmine Impact Survey) پێ رابووی ل سالا (٢٠٠٤ - ٢٠٠٦) ل هەرێما کوردستانێ دیاربوو کو:

-(٣١٤٩) دەڤەرێن مەترسیدار هەنە و جهێ شکێنە.

-ژ رویبەرێ هەرێما کوردستانا عیراقێ کو (٨٣٠٠٠) کلم٢، رویبەرێ (٧٧٦) کلم٢ مین تێدا هاتینە چاندن و گەلەك جۆرێن مینا تێدایە.

-پتر ژ (١٤٠٠٠) ولاتی شەهیدبوون و توشی کێم ئەندامیێ بوون ژ بەر مین و تەقەمەنیان.

-زیانێن تەرش و کەوالی و گیانەوەرێن کویڤی نێزیکی (١٠٠٠٠٠) سەر بوون.

کارتێکرنا مینا ژ لایێ ئابووریڤە:

ژمارا مەزنا کارتێکرنەکا مەزن لسەر لایەنێ ئابووری کرییە، دێ ئەڤان کارتێکرنا ب ئەڤێن ل خارێ رێزبەند کەین.

-پشتی کوشتنا هزارەها ولاتی، ب سەدان خێزان ل دەڤەرێن هەمە جۆر ل کوردستانێ مانە بێ سەمیان و رەوشا ژیارا وان گەلەك یا بزەحمەتە.

-ب هزاران د رەوشەکا دەروونیا خرابدا دژین ژ بەر توشبوونا وان ب کێم ئەندامیێ، بەری وێ چەندێ کار دکرن و بەرهەم هێنەر بوون، بەلێ ژبەر کێم ئەندامیێ بوونە بەلا لسەر خێزانێن خۆ.

-بەرتەنگبوونا ئەردێن چاندنێ و پێوان و ژێدەرێن ئاڤی و کانی ژبەر هژمارا زۆر یا مینێن چاندی و تەقەمەنیێن ماین ل وان دەڤەرا.

-ئاستەنگ کەتنە بەر کریارا ئاڤەدانکرنێ ژ بەر وێرانبوونا پتریا گوندێن کوردستانێ و چاندنا مینا ل وان وارگەها و هێلانا تەقەمەنیا تێدا.

-گیربوونا قێرکرنا رێکا و برنا وان و گەهاندنا کارەبێ بو وان گوندان، ئەڤێ ژی کارتێکرنەکا خراب هەیە لسەر بزاڤا بازرگانیێ. ئەو دەڤەر زرێباربوون ژ گەهاندنا.

-ژبەر دەڤەرێن بەرفرەھ ئەوێن مین لێ هاتینە چاندن، حکومەتا هەرێما کوردستانێ سالانە بودجەکا مەزن تەرخان دکەت. بو رامالینا ڤان دەڤەرا و راکرنا تەقەمەنیا و پێشکێش کرنا هاریکاریێ بو قوربانییێن مینا.

میژوویا ئاریشا مین و تەقەمەنیا ل هەرێما کوردستانێ

-شەرێن رویداین دناڤبەرا شورەشگێرێن بزاڤا رزگاریخوازا کوردی و حکومەتێن عێراقێ

یێن لدویڤ ئێك دناڤبەرا سالێن (١٩٦١ - ١٩٩٠) .

-شەڕێ عیراقێ - ئیرانێ دناڤبەرا سالێن (١٩٨٠ - ١٩٨٨).

-شەڕێ ئێکێ یێ کەنداڤی (١٩٩١).

-شەڕێ نافخویی (١٩٩٤ - ٢٠٠٣).

-شەڕێ دووێ یێ کەنداڤی (٢٠٠٣).

-توپ بارانکرنا هەرێما کوردستانێ ژ لایێ دەولەتێن رەخ و دور.

Turkey
Syria
Iran
Iraqi Kurdistan
Mine Contamination Map
Prepared and Printed by
Information Office
GIS Section
Green Line
PDK _ PUK Line
Roads
Governorate Border
International Border